

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**PANDEMİ SÜRECİNDE DİJİTALLEŞME
BİREYSELLEŞME VE DİN**

FATİH KARAHAAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS-2022**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**PANDEMİ SÜRECİNDE DİJİTALLEŞME
BİREYSELLEŞME VE DİN**

**DANIŞMAN : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTAŞ
JÜRİ : Prof. Dr. Abdullah ÖZBOLAT
JÜRİ : Doç. Dr. Hamza KARAOĞLAN**

FATİH KARAHAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS-2022**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

PANDEMİ SÜRECİNDE DİJİTALLEŞME
BİREYSELLEŞME VE DİN

Fatih KARAHAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu Tez/....../.....Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi FatihÖZTAŞ
BAŞKAN

Prof. Dr. AbdullahÖZBOLAT
ÜYE

Doç. Dr. HamzaKARAOĞLAN
ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. BURCU ERŞAHAN

Enstitü Müdürü

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ/PROJESİ

PANDEMİ SÜRECİNDE DİJİTALLEŞME
BİREYSELLEŞME ve DİN

Fatih KARAHAN

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTAŞ
Yıl : 2022, Sayfa:IX+147
Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTAŞ (Başkan)
: Prof. Dr. Abdullah ÖZBOLAT (Üye)
: Doç. Dr. Hamza KARAOĞLAN (Üye)

Toplumun yapı taşları olan bireyler dijitalleşen dünyada ve dijitalleşmenin etkisi ile dijital çağ adı da verilen yaşadığımız zaman diliminde artık toplumun bir üyesi olmaktan daha çok kendine yetebildiği ölçüde değerli görülen ve bu değeri de sosyal medya ile ölçmeye çalışan bir varlık olma yolunda bir hayli ilerleme kaydetmiştir. Tez konumuzun önemli bir bölümünü oluşturan dijitalleşme artık hayatın her alanında var ve her geçen gün artarak var olmaya devam edecek gibi gözükmektedir. İnsanlar aslında dijitalleşme öncesinde de var olan bireyselleşme ve yalnızlaşmaya dijitalleşme ile büyük bir adım daha atmıştır. Bireyselleşmenin etkisi ile toplum içinde yalnızlaşan insanlar, içinde oluşan boşluğu/yalnızlığı sosyal medyadaki sanal kişiler ile doldurmaya çalışmaktadır. İnsan sadece maddi bir varlık değildir. Her varlığın maddi yapısı olduğu gibi manevi yönü de vardır. İnsanlarda bu manevi alan genellikle din ile doldurulmaya çalışılmaktadır. Din insanlarda yaratılış itibarıyla var olan ve görmezden gelinmeyecek kadar önemli olan bir kurumdur. İşte birey bu geleneksel kurumu modern ve post modern çağın etkisiyle sadece bireysel yaşamla anlamlandırmaya başlamış ve bu durumu

devam ettirme niyetinde olduğu gözükmektedir. Çalışmamızda yukarda zikrettiğimiz  önemli başlığı birbiriyle ilintili olarak işleyecek ve sonucunu günümüz insanların önemli bir meselesi haline gelen Covid-19 salgını ile ilintili bir şekilde yorumlamaya gayret göstereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Din, Dijitalleşme, Bireyselleşme, Sosyal medya, Geleneksel, Yalnızlaşma, Post modern.

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS
INSTITUTE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY

ABSTRACT

MA THESIS

DİGİTALİZATİON, İNDİVİDUALİZATİON AND
RELİGİON İN THE PANDEMİC PROCESS

Fatih KARANHAN

Supervisor : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTAŞ
Year : 2022, Pages: IX+147
Jury : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTAŞ (Chairperson)
: Prof. Dr. Abdullah ÖZBOLAT (Member)
: Doç. Dr. Hamza KARAOĞLAN (Member)

Individuals, who are the building blocks of society, have made great progress in the digitalizing world and in the time period we live in, also called the digital age, with the effect of digitalization, rather than being a member of the society, as a self-sufficient entity that tries to measure this value with social media. Digitalization, which constitutes an important part of our thesis topic, now exists in all areas of life and it seems that it will continue to exist increasingly day by day. In fact, with digitalization, people have taken a big step towards individualization and isolation, which existed before digitalization. People who become lonely in society due to the effect of individualization try to fill the void/loneliness they have created with virtual people on social media. Human is not just a material being. Every being has a spiritual aspect as well as a material structure. People generally try to fill this spiritual space with religion. Religion is an institution that exists in humans by nature and is so important that it cannot be ignored. Here, the individual has begun to make sense of this traditional institution only with individual life, with the influence of the modern and post-modern age, and it seems that he intends to continue this situation. In our study, we will deal with the three important topics mentioned above in relation to each other and we will try to interpret the result in relation to the Covid-19 epidemic, which has become an important issue for today's people.

Keywords: Religion, Digitalization, Individualization, Social Media, Traditional, Isolation, Post Modern.

ÖN SÖZ

Yaşadığımız çağın önemli meselelerinden üç konuyu tek çalışma haline getirerek birbirine ne gibi etkileri olduğunu görmeye ve yorumlamaya çalıştığımız bu çalışmamızda dijitalleşmenin hayatımıza etkileri, bireyselleşmeye yaptığı katkılar ve bireylerin dini yaşayışına etkilerini ele almaya gayret ettik. Tabii çalışmanın can alıcı kısmı da Covid-19 salgını ile ilintili olmasıdır. Bu çalışmaya birlikte karar verdiğimiz, beni bu konuda cesaretlendiren, davranış ve sözleriyle beni rahat çalışmaya sevk eden Danışmanım Dr. Fatih ÖZTAŞ'a sonsuz teşekkür ediyorum. Ayrıca Yüksek Lisans sürecinde kendisinden bir hayli istifade ettiğim Prof.Dr. Hüsnü Ezber BODUR hocama teşekkürlerimi arz ediyorum. Eğitime başladığımda tanıştığım fakat mütevazı kişiliği ile bende iz bırakan Fakülte Dekanı Prof. Dr. Mehmet Akif ÖZDOĞAN hocama ayrıca teşekkürlerimi sunarken, Darendede İlahiyat Fakültesi'nde lisans öğrencisiyken hocam olan bu çalışmamda da yardımlarını esirgemeyen Doç.Dr. Hamza KARAOĞLAN hocama müteşekkirim. Yine yüksek lisansa girmeme vesile olan ve çalışmalarımı teşvik edip beni cesaretlendiren İlahiyat Fakültesi Sekreteri Ünal AYDOĞAN beye, fakültenin önemli şahsiyetlerinden kendi nevi şahsına münhasır Mehmet KARATAŞ beye ve Fakültede bize yardım eden adını tek tek sayamadığım tüm akademisyen hocalarım, idari personel ve diğer personellere ayrı ayrı şükranlarımı sunuyorum. Tabii mesai arkadaşım, okul müdürümüz Şaban BOZMAN hocamın gerek psikolojik olarak gerekse tecrübeleri ile bu çalışmayı şekillendirme ve bitirmemdeki yardımı benim için çok önemli bir yere sahiptir. Kendisine ayrıca teşekkür ediyorum. Ayrıca bu çalışmamda bana tahammül gösteren sevgili eşim ve üç evladına sonsuz teşekkür ediyor ömür boyu sağlık ve afiyetlerini temenni ediyorum.

Fatih KARAHAN
KAHRAMANMARAŞ / AĞUSTOS-2022

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
TABLolar LİSTESİ.....	VII
EKLER LİSTESİ	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ	IX
1.GİRİŞ	1
1.1. Problem	1
1.2. Araştırmanın Konusu	3
1.3.Araştırmanın Amacı ve Önemi	6
1.4.Varsayımlar	8
1.5.Araştırmanın Yöntemi.....	8
1.6.Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	10
1.7.Önceki Çalışmalar	10
2. KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE.....	14
2.1. Kavramsal Çerçeve	14
2.1.1. Dijitalleşme	14
2.1.2. Bireyselleşme	15
2.1.3. Din.....	18
2.1.4. Kültür	20
2.1.5. Sekülerleşme	22
2.2. Dijitalleşme, İnternet ve Sosyal Medya Ağları	26
2.2.1.İnternet ve Sosyal Medya	26
2.2.2.Facebook	28
2.2.3.Twitter	29
2.2.4.Youtube	30
2.2.5.Whatsapp.....	30
2.2.6.Instagram.....	31
2.2.7.TikTok.....	31
2.3. Kuramsal Çerçeve	32
2.3.1. Risk Toplumu	32
2.3.2. Simülasyon Kuramı.....	37
2.3.3. Ağ Toplumu Kuramı	37
2.3.4. Damgalama Kuramı	38
2.3.5. Akışkan Modernite Kuramı	38

2.4. Din, Birey, Sekülerleşme ve Kriz.....	39
2.4.1. Sosyolojik Açıdan Birey ve Din.....	39
2.4.2. Birey- Toplum İlişkisi	42
2.4.3. Sekülerleşme ve Bilim.....	46
2.5. Dijital Alanlar	52
2.5.1. Dijital Din.....	52
2.5.2. Dijital Cemaat	59
2.5.3. Dijital Kültür	62
2.5.4. Dijital Kimlik	65
2.6. Dijitalleşen Hayat ve Din.....	70
2.6.1. Birey ve Din	70
2.6.2. Dijitalleşme ve Toplumdaki Tezahürleri.....	73
2.6.3. Modern Hayat Sekülerleşme İlişkisi	81
2.6.4. Kitle İletişim Araçları ve Sekülerleşme	89
2.6.5. Bireyselleşmenin Kurumsal Dine Etkileri.....	91
2.6.6. Koronavirüs Öncesi Sosyal Hayat.....	94
2.6.7. Koronavirüsle Başlayan Yeni Dijital Dönem ve Bireyselleşmeye Etkisi	99
2.6.8. Koronavirüsün Dini Hayata Etkileri.....	106
3. ARAŞTIRMA BULGULARI VE YORUMLAR.....	112
3.1. Pozitif Dindarlık ve Dijitalleşme	112
3.2. Covid-19'un etkilerinin "olumlu" ve "olumsuz" olarak yansımalarının ilişkili sunulan tez, makale, dergi ve raporlar	113
3.3. Ekonomi ve Eğitimde Negatif Etki	114
3.4. Risk Toplumunda Covid-19 Pandemisinin Negatif Toplumsal Yansımaları	116
3.5. Covid-19 Döneminde Toplumda Asosyalleşme ve Bireyselleşme.....	118
3.6. Covid-19 Süreci İle Sosyolojik Kuramların Kesiştiği Noktaların İrdelenmesi .	118
3.7. Covid -19 Salgının Dijitalleşmeyle Olan İlgisinin İrdelenmesi.....	120
3.8. Covid-19 Salgının Bireyselleşmeye Olan Etkisinin İrdelenmesi	121
3.9. Covid-19 Salgının Dine Olan Etkisinin İrdelenmesi.....	124
4. SONUÇ ve TARTIŞMA.....	128
KAYNAKLAR	130
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLULAR LİSTESİ

<u>Tablo</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 3.1. Covid-19 salgın sürecinde Mart 2020 ile Aralık 2021 tarihleri arasında yayınlanan 50 tez, makale, dergi, rapor ve röportajın alanlara göre dağılımı. 112	
Tablo 3.2. Covid-19 Salgın sürecinde Mart 2020 ile Aralık 2021 tarihleri arasında yayınlanan 50 tez, makale, dergi, rapor ve röportaj içeriklerinin alanlara ilişkin olarak Covid-19'un etkilerinin "olumlu" ve "olumsuz" olarak yansımaları. .. 113	
Tablo 3.3. Covid-19 Salgınının dini, ekonomik, dijital, eğitim ve toplumsal alanlardaki yansımalarının etkilenme düzeyi. 117	
Tablo 3.4. Covid-19 Salgın sürecinde Mart 2020 ile Aralık 2021 tarihleri arasında yayınlanan 50 tez, makale, dergi, rapor ve röportajın araştırma sayıtları arasındaki ilişki. 117	
Tablo 3.5. Yıllara Göre Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü, 2008-2020..... 123	
Tablo 3.6. Hanehalkı tiplerine göre hanehalkı oranı, 2014-2020 123	

EKLER LİSTESİ

Ek: 1. Araştırma Bulguları Kaynakçası

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Bkz.	: Bakınız
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed	: Editör
Krş.	: Karşılaştırınız
Nşr.	: Neşreden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu

1.GİRİŞ

1.1. Problem

Covid-19, 2019 Yılı Aralık ayında Çin'in Wuhan Eyaleti'nde solunum yolu şikayetleri ile (ateş, öksürük, nefes darlığı vs.) hastanelere başvuran bazı hastalarda yapılan incelemeler neticesinde 13 Ocak 2020 tarihi itibariyle, salgına neden olduğu yönünde kararlar alınan bir virüstür. Covid-19, tüm dünyayı etkisi altına alan ve çok boyutlu etkileri olan bir salgındır. Geçmiş yıllardaki salgınlara nazaran hastalığın yayılımı, etkileri, sonuçları, yaşamın doğal akışına aykırı çözümleri, bilinirliği, tedavisi vs. pek çok küreselleşmeye yol açan iletişim, ulaşım, haberleşme teknolojilerindeki gelişmelerin etkisi yadsınamaz. Ancak mekanik gelişmelerin dijital mecraların gelişmesine katkısından ziyade insanın sosyal bir varlık olduğu gerçeğine ve yaradılışın doğasına aykırı birtakım sonuçlar doğurduğu da ortadadır. Sosyal yaşam içinde giderek yalnızlaşan, bu yalnızlığa itilen ya da bunun için bazı çabaların da yoğunlaştığı adeta geçmişte bireyin toplum için olduğu anlayışına meydan okurcasına toplumun birey için feda edilebileceği bir anlayışa evrildiğine de müşahede edilmektedir. Artık birey kimilerince toplumun bağınazlığından sıyrılmış ve özgürlüğüne kavuşmuştur. Bu anlayış için kadim değerlerin anlamsızlaştığı, sosyal normların geçerliliğini yitirdiği vb. gerçeğiyle karşı karşıya kalan insanoğlu, sürekli olarak modern çağın dayatmalarına ötekileşme korkusu ya da damgalanma korkusu denilen stigma maruz kalmaktadır. Bu korku salgın sürecinde dijitalleşmenin etkisiyle bireyi toplumdan iyice ayırıştıran, özelleştiren, sosyal bütünleştirmeye engel olan, sekülerleşme temennisinde olanlar ve sosyal mesafeye çağıran subliminal mesajlarla insan, hiç olmadığı kadar bu salgın sürecinde yalnızlaştı. Yalnızlaşan insanın fitratı sabit, payidar ve değişiklik kabul etmez. Bu nedenle de küreselleşen dünyada, sanal dünya inşası içinde insana yeni fitratlar yaratmaya kalkanlar bu suni çabaları gerçekten insanın fitratına tesir edebilecekler midir? Bu sorunun ucu açıktır. Cevaplar ise rölütiftir. Dinin modern gelişmeler paralelinde var olma durumunun eskiye nazaran ortadan kalktığı her ne kadar yüksek sesle ifade edilse de varlıksal çekim alanı denilen yaradılışın özü, insanların marazlı ve netameli durumlarla karşılaştığında doğal refleks gibi insanın psişik halinde vücut bulduğu da görülmektedir. Din, birey ve toplum, sürekli olarak modernleşme ve gelişme sürecinden etkilenmekte ve bunun da etkisiyle bir yenilenme, değişim ve dönüşüme uğrama veya bu olgular içinde olma durumu yaşamaktadır. Dinin eski otoritesini kaybettiğini iddia edenler olsa bile, aslında bir değişim ve gelişme içerisinde etkisini sürdürdüğü görülmektedir. Modernleşme ve dijitalleşmeyle birlikte insanlar, toplumsal dindarlıktan bireysel dindarlığa yönelmişler fakat yine de toplumun benimsediği ve önem verdiği bazı özel gün ve gecelerde tekrar toplumsal dindarlığa doğru bir eğilim gerçekleşmiştir.¹

¹ Mehmet Ali Kirman, *Din ve Sekülerleşme* (Adana: Karahan Yayınları, 2005), 140.

Toplumunu oluşturan bireylerin, yalnızlığı önceleyen bir hayatı seçmesi ile beraber kendisi ve toplum açısından birçok problem ortaya çıkmıştır. Bireyler, sıkıntılı ve bunalımlı zamanlarında kendilerini toplumdan dışlanmış gibi hissederek davranmaya başlamışlardır. Bu durumun sonucunda bireysel ve toplumsal açıdan istenmeyen kötü sonuçlarla karşılaşabilmektedir. Bu duruma bağlı olarak birey toplum içinde kendisine, ailesine ve çevresine karşı bir yalnızlaşma yaşamakta ve bunun sonucunda bunalım sürecine girmektedir. Her alanda yaşanan ve toplumun geniş kesimlerinde etkileri görülen bu sürecin bireye ve toplumsal yapıya nasıl yansıdığını ve özellikle sosyo-kültürel ve dini anlamda bireysel ve toplumsal hayata nasıl etki ettiğini görmek ve dijitalleşmenin olumlu ve olumsuz yansımalarını ve bunu sekülerleşme perspektifinden, birey ve din açısından sonuçlarını ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Sanayileşmenin etkisiyle Batı ve Batı'nın da etkisiyle tüm dünya genel anlamda değişim ve dönüşüm yaşamış, insanoğlunun yüzyıllardır değişim göstermeyen yaşam standartları, sosyo-kültürel değerleri, hızlı bir değişim gerçekleştirmiş ve bu değişim ve dönüşümden ve hatta yenilenmeden dini yaşantılar da önemli ölçüde etkilenmiş ve kendi payına düşeni almıştır.² Toplumsal alanda yaşanan değişimin yanı sıra dini alan da değişik şekillerde yorumlanmış ve yaşanmaya başlamış ve bu durumun ortaya çıkmasında medya ve dijital hayatın önemli gerçeği de görmezden gelinemez.

Yaşadığımız çağda hayatı önemsemeyen, kendi içinde bile pasifize olmuş, sürekli tüketen milenyum gençliği olarak da adlandırılan gençler hayat sürmektedir. Özellikle sosyal medya ve onun etkisinde oluşan, etkisi de artarak devam eden, dijital kültürün yayılmasıyla birlikte bu durumun her geçen gün arttığını müşahade ediyoruz. Bulunduğu kimlik çatışmalarından kurtulamayan bireyler bir taraftan aileleri ile diğer taraftan sanal ağlarla oluşturulan dijital iletişim ağları tarafından etki altına alınabilmektedir. Zaman her şeyin değişmesine olanak tanımaktadır. Bilgi ve fikirlerde tıpkı canlılar gibi gelişir, olgunlaşır, değişebilir. Teknolojik gelişmeler, uzun zamandır yaşanan ve kanıksanmış toplumsal ve bireysel davranışları değiştirmeye zorluyor diyebiliriz. Bu durum bireylerin bilişsel, duyuşsal ve psiko-sosyal yönlerini etkileyebilmekte ve bireysel psikolojik problemlere farklı boyutlar katmaktadır.

Her ne kadar teknoloji gelişimi hızlı ve etkin olsa bile bu durum dindarlığın yok olacağı anlamına gelmediği ancak yalnızlaşan bir bireye doğru yönelimin olduğunu da belirtmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Bunun yanında insanın bir anlamda dini duygu ve ritüelleri hayata aksettirirken yalnızlığa yani bireyselliğe yönelme ve bazen de farkında olmadan dine yabancı kalma ya da dinde sekülerleşme problemi ortaya çıkmaktadır.

Bu mülâhazalar neticesinde Koronavirüs salgınının dijitalleşme, bireyselleşme ve dine olan etkisinin irdelenmesi bu çalışmanın ana sorunsalını oluşturmaktadır.

² Vejdi Bilgin, *Sosyal Çözülme ve Din* (İstanbul: Etüt Yayınları, 1997), 140-141.

1.2. Araştırmanın Konusu

Koronavirüs salgınının dijitalleşme, bireyselleşme ve bunların dine olan etkisinin irdelenmesi maksadıyla yapılan bu çalışmada, koronavirüs, dijitalleşme, bireyselleşme kavramları tanımlanarak bu kavramların dine olan etkisi incelenecektir.

Covid-19, 2019 Yılı Aralık ayında Çin'in Wuhan Eyaleti'nde solunum yolu şikayetleri ile (ateş, öksürük, nefes darlığı vs.) hastanelere başvuran bazı hastalarda yapılan incelemeler neticesinde 13 Ocak 2020 tarihi itibarıyla, salgına neden olduğu yönünde kararlar alınan bir virüsdür. Dijitalleşme, hem ekonomik hem sosyal hayatla ilgili olarak dünya önceden de bu teknolojilerin ekseninde küresel bir yapıda iken, Koronavirüs hastalığının yol açtığı salgın hastalıkla hayata giren sosyal mesafe ve izolasyon zorunluluğu, bu süreçte dijitalleşmeyi zorunlu hale getirirken aynı zamanda da yoğunlaştırmıştır. Bu süreçte dünya genelinde iletişim her zamankinden daha fazla dijital platformlar ile sağlanırken, sağlık hizmetlerinden, çalışma hayatına, eğitimden, ticarete dünya süratle dijitalleşme ağıyla sarılmıştır. Bu sebebe bağlı olarak, ülkelere girişlerin kapatıldığı, seyahatlerin kısıtlandığı, ihracat ve ithalatın durma noktasına geldiği bu süreçte tüm dünya, psikolojik, sosyolojik, ekonomik, vb. sonuçları yaşayacak ve bu gibi salgınlar gelecekte de insanlık için risk yaratmaya devam edecektir.

Bununla birlikte, “Dijitalleşme, ulaşılabilir bilgilerin herhangi bir bilgisayar, akıllı telefon, tablet vb. teknolojik araçlar tarafından okunabilecek, o ortamlarda düzenlenebilecek ve iş akışlarına dâhil edilecek şekilde dijital ortama aktarılması sürecine verilen ad.” olarak tanımlandığı görülmektedir. Dijital çağ olarak adlandırılan bu dönem, dijital dönüşümün kaçınılmaz olduğunu, bilhassa dünyanın değiştiği ve dönüştüğü teknoloji ve yaşam uyumu olarak tanımlanabilecek, yararlanılabilecek alternatif bir yol değil, geleceğin şekillendirilmesinde sistemin anahtarı olduğu konu ile ilgilenenler tarafından defaatle ortaya konmaktadır.

Bazı araştırmacılar yenilikçi teknolojilere ve dijital dönüşüme yapılacak yatırımlarla ancak dijitalleşmeye uyum sağlanabileceğini böylelikle de geleceğin anlamlandırmasına yardımcı olunabileceğini ve dijitalleşmenin geleceğin belirleyicisi olacağı ön görüşünde bulunmaktadırlar. Dijitalleşmenin önemi ve faydaları çoğu makalede de; dijital görünürlüğün, alternatif bir iletişim yolu olmasının, daha isabetli karar verebilme imkânı sunmasının, verimliliği arttırmasının, maliyet tasarrufu sağlamanın, inovasyon artışının önünü açması şeklinde sıralanmıştır. Endüstri 4.0 ile de “Akıllı fabrikalar” ile imalatta tam bir devrim olacağı ön görülmektedir. Gelişmiş analitik, nesnelerin interneti, bulut bilişim ve insan-makine ara yüzlerini içeren teknoloji, fabrikaları daha da akıllı hale getireceği, arttırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik gibi diğer teknolojilerle de canlı demoların sunulacağı her fırsatta konu alanı uzmanlarınca vurgulanmaktadır.

Bu doğrultuda dijital dönüşümün lokomotifini durumunda olan ülkelerin maddi ve manevi kültürel değerlerinin bu dönüşümü sağlayamamış ülkelerin maddi ve kültürel zenginliklerini kısırlaştırdığı, seküler anlayışın yayılmaya çalışıldığı, dini inanış ve ritüellerin antik çağlara özgü olduğu algısının yaratılmaya çalışılması, din, bilim ve akıl çatışma içerisinde olduğu yaygarası ve toplumların kültürel aktarımı gelecek kuşaklara dijitalleşme nedeniyle aktaramadığı da bazı araştırmacılar tarafından vurgulandığı görülmektedir. Huntington'un "medeniyetler çatışması" tezi, dünyayı medeniyet alanları olarak ayırmak, dinin medeniyetler arası çatışmaların meydana geleceği kırılma noktalarını belirleyen başat faktör olduğunu ifade etmesi dijitalleşmenin dünya hegemonyası inşasına yönelik teorileri de güçlendirdiği söylenebilir.

Dijitalleşmenin ekonomik dönüşüme olan katalizör etkisinin tüm insanlığın yararına olacağı, insanların refah içerisinde yaşayabileceği mottosu medya fenomenleri tarafından manşette çıkarılırken madalyonun diğer yüzünün gerçekte böyle olmadığı görülmektedir. Dijital dönüşümün öncüsü olan ülkelerde banliyöler yanında evsiz insanların çokluğu, işsizleri, sabit gelirlileri, çok çocuklu aileleri, ebeveynlerden mahrum çocukları vs. diğer dezavantajlı grupları etkilemektedir. Fakirlik sınırının altında ezilen bu insanlara sunulmaya çalışılan sosyal hizmetlerdeki ciddi düşüş, çok zaman işten çıkarma olarak yansıyan bu zor durum, emekli maaşları ve aile yardımlarındaki fark edilmezlik, ulusal gelirden çok az bir pay alan bu çoğunluğun yaşamı her geçen gün zorlaşmaktadır. Bu durumun korona virüsle birlikte daha da derinleştiğini söylenebilir. Dijitalleşme ve korona virüsle bağlantılı olarak, sosyal yalnızlık, güvensizlik, sinirlilik, aşağılık duygusu yaşama, bastırılmışlık, suçluluk, değersizlik hissi ve toplumdan kendini soyutlama gibi psikolojik rahatsızlıklar, sosyal yalnızlığın ve toplumdan uzaklaşmanın yegâne sebebi olmamakla birlikte en önemli nedenlerden biri olduğu aşikârdır. Bunların dışında toplumun yapısını oluşturan bazı toplumsal katmanların ve yeni sosyal yapıların oluşmadan çökmesi olabilir. Endüstrileşme çağı öncesi akrabalık, komşuluk ve dostluk ilişkileri ve bunlara dayalı olan toplumsal yardımlaşma şekillerinin değişime uğraması ya da tamamen kaybolması sosyal dengeleri sarsmaktadır. Hızlı sosyal değişmeye bağlı olarak ortaya çıkan sosyal gereksinimleri karşılayacak yapıların hemen oluşturulamaması, bireyleri ve toplumu oluşturan grupların yaşamlarında boşluklar ve anlamsızlıkları da beraberinde getirmektedir. Bu durum bireyin kendine özgü değer sistemini oluşturmasını zorlaştırmaktadır. Bireyleri, Eric Fromm'un Pazar Karakteri, "Bu türler fırsatçı olma eğilimi gösterirler ve inançlarını ve değerlerini, onları ileriye taşıyacaklarını düşündüklerine göre değiştirirler." olarak tanımladığı karakter yapısına doğru sürükleyebileceği de bir gerçektir.

Bu sürüklenmeyle ilintili olarak tarihsel süreçte kavramsal ilişkilerin tartışıldığı zeminlerden biri de "bireyselleşme" konusu olmuştur. Modern düşüncüyü temsil eden Kartezyen bilim anlayışı, akıl ve beden düalizmini öne sürmüştür. Aydınlanma Çağ'ından beri sosyal teorinin gündeminde "bireycilik" ve sonra "bütüncülük" kuramları

yer almıştır. Bireyselleşme, toplumsal olguları bireysel edim ve seçimlerle açıklarken, bütüncülük anlayışı ise bireylerden bağımsız olarak bireyin icraatlarını incelemiştir. Modernist akımın ortaya koyduğu “toplum varlığı” veya “modernlik insanının” sunduğu “homo economicus” (iktisadi özne) olarak bireyci düşüncesi de, bireyi zamanının ve gücünün ekseriyetini nesnelere doğru işleyen yapılara yönlendirirken diğer taraftan yaşamın özüne ilişkin sorunlarla başa çıkma yeteneğinden habersiz bırakır.

Bireyselleşme, modern çağda ortaya çıkmasa bile modern hayatın bir ürünü olarak hayatın her alanında var olan bir olgudur. Modern çağda sekülerleşme, dünyevileşme ve bireyselleşme gibi kavramlar kendini hissedilir şekilde göstermektedir. Geleneksel toplumlarda hayatın tamamen merkezinde olan ortak yaşam anlayışı modern ve post modern çağda yerini bireysel yaşama terk etmiştir. Geleneksel yaşamda toplumun varlığıyla var olan, kendisini toplumun bir parçası gibi kabul eden birey, yaşadığımız dijital dünyada bireyci bir kimliğe bürünmüştür. Kentel yaşam şartlarının daha bencil ve bireyci olduğu anlayışı İbn Haldun tarafından da dile getirilen bir görüş olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. İbn Haldun Hadârîlerin (şehirde yaşayanlar) çok değişik zevklerle veya rahat yaşantının getirdiği duygularla daha çok rahat yaşamlarına doğru yönelmeyi benimsediklerini ifade etmektedir.³ Yaşadığımız çağda kentleşme ve aynı zamanda bireysellik ciddi bir şekilde artmış ve artmaya da devam etmektedir. Bu durum ise etrafi kalabalıklaşan fakat bir taraftan da yalnızlaşıp bireyselleşen bir insan tipi yaratmıştır. Yani modern dünyada birey kalabalıklar içerisinde yaşamasına rağmen hayatın tüm getiri ve sonuçlarından bizzat sorumlu olmaktadır.

Günümüzde bireyci anlayışların din kurumunu önemli ölçüde etkilediğini söylemek gerekmektedir. Dinde ise bireyci bir bakış açısının etkili olduğunu, geleneksel dinî kurumların ve din adamlarının bireyler üzerinde etkisinin gün geçtikçe azaldığını ve insanların bireysel tercih ve bilgilerle oluşan bir din anlayışının meydana geldiğini söylemek mümkündür. Bireyselleşme zamanla dindarlık algıları üzerinde ve dindarların dini yaşam pratikleri üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Bireyler geleneksel dini kurumların etkisine girmeden daha ziyade birey eksenli bir dindarlık tipi oluşmuştur. Bu durumdan mülhem gelenekçi dini kurumlar etkisini yavaş yavaş yitirmeye başlamış, insanın bireysel tecrübeleriyle içi doldurulan manevî hayat adı ile oluşturulan yeni dini yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bireyler dinin kurumsal alanlarını takip etmekten çok kendi dinî tecrübelerini tecrübe etme ve anlamlandırma yolunu tercih etmektedirler. Bu anlam arayışından mülhem, Korona virüs salgınının dijitalleşme, bireyselleşme ve bunların dine olan etkisi irdelenerek bireylerin yaşamına ve dini hayatı üzerine etkileri üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Günümüz modern dünyasında artık eski tip toplumsallaşma örneklerinin giderek azaldığını ve günden güne artan etkisiyle toplumun değer yargılarının ve davranış biçimlerinin oluşmasında internet ve sosyal medyanın etkisini hissettirdiğini görüyoruz.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 327.

Medyanın, kültürel, sosyal, dini ve ekonomik dengelerin anlam kazanmasında önemli bir etki alanı oluşturduğu ve neredeyse toplumun tamamını etkilediği genel olarak kabul gören bir fikir olarak kabul edilmektedir. Bilhassa 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren teknolojik alanındaki gelişme ve değişimler, medya tarafında da kendisini göstermiş ve bu hızlı gelişmeler ile beraber dünya tabiri caizse “küçük bir köy” durumuna gelmiştir. Tüm bu saydığımız sâikler toplumsal ilişkilerde, davranışlarda, kurumlarda birtakım değişiklikler meydana getirmiştir. Şüphesiz ki bu durumdan dini yaşantı, dini davranış ve dini kurumlar da etkilenmiştir. Modern çağda dijitalleşen dünya ile birey adeta ailesinden ve değerlerinden uzaklaşarak kendine yeni bir dünya kurma çabasında ve bireyselleşen dini yaşantı ile sekülerizme kaymaya başlanmıştır. Bir anlamda dijital dünya bireyi kendi istediği gibi şekillendirmeye, tek tip insan meydana getirmeye çalışmaktadır. Modern dönemle başlayan günümüz dijital çağında da devam eden dünya gündeminde din ile birlikte adaletsizlik, kayırmacılık, geleneksel ahlaki değerlerin tahrip olması ve kültürel dejenerasyonlar da medyada ve sosyal medyada yerini almış durumdadır.

1.3.Araştırmanın Amacı ve Önemi

İnsanlık tarihinde Yazının Bulunuşu, Kavimler Göçü, İstanbul’un Fethi, Rönesans, Reform, Fransız İhtilali, I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı ve sonrası bir referans noktası oluşturmaktadır. Ulusları, ulusalar arası ilişkileri, dünyada meydana gelen radikal değişim dönemlerinin yarattığı etkileri teorik çerçevenin oluşumunda da bu saydığımız önemli tarihi dönüm noktalarının etkisi inkâr edilemez.

Dünya Sağlık Örgütü tarafından Covid-19’un küresel bir salgın hastalık olarak ilan edildiği gün, hâkim olan bu paradigmalardaki değişimlere bir yenisi daha eklenmiş oldu. Bu nedenle Korona virüsün etkileri de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Hatta günümüzdeki modern teknolojiler Korona virüsün etkilerini farklı alanlarda daha hızlı yayılmasına neden olduğu da söylenebilir. Devletlerin dahi şu ana kadar tehdit olarak algılayamadıkları biçimde hastalığın ortaya çıkışı ve yayılması bu tehdidin asimetrisini göstermesi bakımından önemli bir kriter olarak görülebilir.

Edward N. Lorenz’in “Kelebek Etkisi” olan Kaos Teorisi, aslında pozitif bilim orjinli bir dayanağa sahip olsa da sosyal bilimlerin uğraş alanları olan psikoloji, sosyoloji, din ekonomi gibi alanlara da kullanılan bu teorinin ete kemiğe bürünmüş halidir Korona virüs. Bu nedenle yeni dönemde Korona virüs öncesi dönem ve sonrası dönem şeklinde bir yorum ve analiz alanı olarak sosyal bilimlerin birçok alanında ilişkiler terminolojisine gireceği değerlendirilmektedir. Bu zaman diliminde yaşanan zorlu ve kaotik sürecin, ileriki dönemlerde de, farklı tartışma odakları oluşturabileceği göz ardı edilmemelidir. Çağdaş toplum bilimin, bireysel kararlarımızı ve eylemlerimizi, sorunlarımızın ve korkularımızın derinde yatan asıl nedenlerle ilişkilendirmekte bize yardımcı olabileceğini Zygmunt Bauman, “Bireyselleşmiş Toplum” adlı kitabında söylemektedir. Bu minvalde Korona virüs salgınının ortaya çıktığı ilk zamanlarda

bireyler üzerinde, bireyselleşme ve toplumsal değerlerden soyutlanma; toplum üzerinde toplumsal değer ve normların çözülmesi; ülke düzeyindeki etkileri siyasal çalkantılar, iktidar değişiklikleri; din üzerinde geleneksel inanç anlayışlarının sorgulanması ya da sorgulatma amacına yönelik düşüncelerin yaygınlaştırılması. Bu maksada hizmet edebilecek teknolojik donanımların devreye sokularak bireyselleşmenin, küreselleşmenin, sekülerizme hizmet edebilecek donelerin çeşitlendirilmesi. Dijitalleşmenin pamuktan bir sopa gibi kullanılarak insan ve hegomonik güçlerin yol açtığı küresel adaletsizlik ve eşitsizliklerin temel kaynağının maskelenerek bir günah keçisi olarak tek tanrılı dinlere savaş açılması, özellikle de İslam inancının hedefe konması bu salgından “mal bulmuş mağribi” tavırlarıyla kendilerine pay çıkarmak isteyenlerin olumsuz propagandaları “boş tenekenin çıkardığı ses” misali fazlasıyla gürültü çıkardıkları ve etkili oldukları dijital mecralarda kendi emel ve arzularını modernlik yaftasıyla “klavye delikanlılığı edasıyla” efelendiklerini ve naralar attıklarını çokça işitmekteyiz. İşte bu çalışma tarihsel süreçte yaşanan önemli olayların çok boyutlu etkilerini bu mülahazalar çerçevesinde salgınının dijitalleşme, bireyselleşme ve dine olan etkisinin irdelenmesi amacıyla şu soruların yanıtları aranmaya çalışılacaktır:

- Bireyselleşmenin etkenleri nelerdir?
- Kişi, birey olmayı yalnız kalmak istediği için mi tercih etmiştir?
- Birey, insanların kendisini önemsemediğini mi düşünmektedir?
- Modern hayatın eğitim ve yaşam felsefesinin kişiye yansması mıdır?
- Bireyselleşme eğilimi insanlarda zaten var olan fakat; zamanla bireyden bireye bulaşan bir hastalık mıdır?
- Dinin sadece vicdanlara sıkışmasından dolayı toplumsal yaşama yansmasının olmaması mıdır?
- Modern dünyanın günlük rutinleri temel dini formasyonların öğrenilmesini ötelemekte midir, veya ihtiyaç olmadığı kanısını mı oluşturmaya çalışmaktadır?

Dijital iletişim çağı ile birlikte gelişen kitle iletişim araçlarının sebep olduğu ve bu sayede hızlanan kültürel etkileşim süreçlerini değerlendirmek ve medyanın bireye, bireyin dini yaşantısına olan etkisini çeşitli yönleriyle ele alarak, aralarında nasıl bir ilişki olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Amacımız, dijitalleşmenin genel anlamda önem teşkil eden etkilerini, özel anlamda ise dini alana ne gibi etkilerinin olduğunu ortaya koymaya çalışmaktır. Bu çalışma sonucunda elde edilecek verilerin ve açıklamaların, bireylerin kimlik kazanımlarında dijital çağ ve Covid-19 pandemisinin bu çağın oluşturduğu dijital yaşam şeklinin toplumsal hayatta neleri etkilediği, değiştirdiği gösterilerek hem günümüz hem de gelecekteki araştırmacılara kaynak oluşturacağını söyleyebiliriz

1.4.Varsayımlar

Modernleşme sürecinde bireylerin, dini düşünce ve yaşamında kitle iletişim araçlarının etkisiyle birtakım değişiklikler meydana geldiği bilinmektedir. Bu bağlamda zamanın ilerlemesine de bağlı olarak birtakım etkenlere bağlı olarak değişen ve dönüşen küresel dünyada, medyanın gerek bireyi etkilemesinde gerekse toplumsal gelişim ve değişimlere ciddi bir katkı sağlamasının yanı sıra, toplumun dini yorumlama içimlerini de değişime uğrattığı kabul edilmektedir. Dijital kültür bireysel yaşantıya yol açarken bireysel hayat ise seküler dini inancı beraberinde getirmektedir. Kişilerin kitle iletişim araçları ile olan etkileşimleri, inanç dünyalarını etkilemekle birlikte, dijital dünyadan etkilenme seviyeleri de bireylerin cinsiyet, yaş, eğitim, gelir düzeyi, medeni durum ve şehirleşme durumuna göre değişiklik arz etmektedir. Mega kentlerde yaşayan insanların dijital kültürden etkilenmeleri ile kırsal kesim insanının etkilenmesi aynı düzeyde olmamıştır. Tabii çalışmamızın önemli bir bölümünü oluşturan Covid-19 pandemisi de hayatın neredeyse her alanını etkilemiş durumdadır. Salgını sadece bir sağlık problemi olarak ele almak bizim açımızdan sığ bir yaklaşım tarzı olacaktır. Salgının bireysel, toplumsal, ekonomik, yaşamsal ve dini yönleri ve etkilerini görmekteyiz. Bu da bize salgının çok boyutlu yönünü araştırma gerekliliğini hissettirmiştir.

1.5.Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma öncelikle kaynak tarama yöntemi kullanılarak hazırlanmaya başlanmıştır. Kaynak tarama yöntemi, hazırlanış nedeni aynı olmasa da önceden hazırlanmış çalışmaların sonuçlarından kaynak gösterilerek faydalanılması olarak tanımlanabilir. Bu yöntemi kullanan araştırmacılar, yapacakları araştırmada amaçlarına hizmet edebilecek geçerlik ve güvenilirliğe sahip her türlü yazılı kaynağa (kitap, makale, tez, internet, arşiv vb.) ulaşarak elde edecekleri verilerden faydalanabilmektedirler.⁴

Kaynak tarama yönteminin bazı dezavantajları olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. Bu çalışmada ele alınan konu, sosyoloji, ekonomi, din ve siyaset gibi alanlarla ilişkili olduğu için farklı kaynaklarda yararlanılmıştır. Bu çalışmada, dijitalleşme, bireysellik, modernite, post modernite, din ve Covid-19 pandemisi konularına doğrudan ve dolaylı olarak değinen pek çok çalışmadan faydalanılmaya çalışılmıştır.

Araştırmada ayrıca nitel araştırma metodu olarak doküman inceleme yöntemi kullanılmış ve belirlenen proje ve uygulamalarla ilgili istatistiki bilgi ve bazı anket sonuçlarından faydalanılarak analiz yapma yoluna gidilmiştir.

Doküman inceleme metodu, kayıtlı veya yazılı belge ve bilgilerin veri kaynağı olarak kullanılmasından oluşmaktadır. Nitel araştırmalarda araştırmacı, faydalandığı ve kullandığı verilerden mülhem çözümünü bulmak için gayret gösterdiği soruna dair ana

⁴ Ayhan Ural – İbrahim Kılıç, Bilimsel Araştırma Süreci ve Spss İle Veri Analizi (Ankara: Detay Yayıncılık, 2013),65.

temaları ortaya koyarak anlamlı bir bütün oluşturmaya gayret gösterir.⁵ Doküman incelemesinde hangi dokümanların incelenmesi gerektiği ve onlardan veri elde edilip edilemeyeceği araştırılan konunun içeriğiyle direkt alakalıdır. Doküman incelemesinde röportajlar, resmi yazılı belgeler, yazılı ve görsel basın, internet, süreli süresiz yayınlar, dergi ve kitaplar araştırma kaynağı olarak kullanılabilir. Bu araştırma ve inceleme tekniğinde veriler; direkt gözlenecek birey ya da nesneden almaktan ziyade problem alanına ilişkin yazılmış veya yayımlanmış her tür kaynağın taranması yoluyla elde edilebilir. Bu teknik bilhassa betimleyici (deskriptif) alan çalışmalarında kullanılan bir tekniktir.⁶

Betimsel analiz, farklı veri toplama yöntemleri kullanılarak elde edilmiş verilerin özetlenmesi ve yorumlanmasıyla oluşturulan bir nitel veri analizidir. Bu analizin yapılmasındaki amaç; elde edilen bilgi ve bulguların okuyucuya anlaşılır bir şekilde sunulmasıdır. Betimsel analiz dört kategoriden oluşmaktadır. Öncelikle araştırmacı kavramsal çerçeveden hareketle veri analizi için bir çerçeve oluşturur. Daha sonra, önceki oluşturulan verileri okur ve düzenler. Araştırmacı daha sonra düzenlediği verileri tanımlar. Daha sonra araştırmacı, tanımlanmış olduğu bulguları açıklar, birbiriyle ilişkilendirir ve son olarak konuyu anlamlandırır. Ayrıca yaptığı yorumları sağlam bir zemine oturtmak için bulgular arasındaki sebep sonuç ilişkilerini açıklar.⁷ Bu bağlamda çalışmamızda günümüz dijital dünyası ve Covid-19 pandemisi ile birlikte farklılaşan bireysel yaşam ve dini hayat bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada elde edilen bulgular sonucunda Covid-19 pandemisi ile birlikte birey ve toplum hayatında meydana gelen değişim ve dönüşüm sonucunda oluşan yaşamsal çıktılarının ilgili alanlara ve sonra yapılacak çalışmalara katkı sunması hedeflenmiştir.

Nitel araştırmayı ana yöntem olarak kabul edersek onun altında var olan “durumsal araştırma”, “yorumlayıcı araştırma”, “betimsel araştırma”, “içerik analizi” gibi alt çalışma gruplarından “betimsel araştırma” ve “içerik analizi” bizim araştırmamızın temelini oluşturmaktadır.⁸ Araştırma yöntemimiz olan “Betimleme: Araştırmada toplanan verilerin, araştırma problemine ilişkin olarak neleri söylediği ya da hangi sonuçları ortaya koyduğunu ön plana çıkarmaktadır”⁹ tanımlamasına uygun düşecek şekilde oluşturulacaktır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, giriş, problem, araştırmanın konusu, araştırmanın amacı ve önemi, varsayımlar, araştırmanın yöntemi, araştırmanın kapsamı ve sınırları ve önceki çalışmalar yer almaktadır. İkinci bölümde,

⁵ Ali Yıldırım – Hasan Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011), 19.

⁶ Aysel Aziz, Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2008), 73.

⁷ Yıldırım – Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 19.

⁸ Yıldırım – Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 239.

⁹ Yıldırım – Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 222.

kavramsal ve kuramsal çerçeve ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, araştırma bulguları ve yorumlar kısmı yer almaktadır. Dördüncü bölümde ise sonuç ve tartışma bölümü yer almaktadır.

1.6.Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Yaşadığımız dijital çağın ve geride bıraktığımız 20. Yüzyılın gelişme gösteren en önemli alanlarından biri olan medya ve iletişim, modern toplumlarda her geçen gün daha önemli bir yere sahip olmuş ve zamanla en önemli toplumsal kurumların arasında yerini almayı başarmıştır. Artık modern toplumları, iletişim ve dijital alandan ayrı düşünmek mümkün değildir. Bilgi edindirme, sosyalleştirme, eğitime, eğlendirme gibi pek çok görevi yerine getiren dijital sosyal medyanın bütün yönleriyle olumlu veya olumsuz bir fonksiyon icra ettiğini söylemek ya da iddia etmek mümkün değildir.¹⁰

Günümüz dünyasında her türlü bilgiye ulaşılabilen kaynak olarak dijital veriler tüm disiplinler açısından bakıldığında sonsuz gibi gözükmektedir. Ancak biz bu çalışmamızda dijitalleşmeyi din sosyolojisi açısından değerlendirerek bir sonuca gitmek istiyoruz. Dolayısıyla konu çok kapsamlı olduğundan özellikle olaya din-birey bağlamında yaklaşarak, sonucu Covid-19 pandemi sürecinin dini yaşantı ve dijital hayata etkisini tartışarak noktalamak istiyoruz. Bu bağlamda konu ile ilgili yazılmış kitaplar, tezler, makaleler, bildiriler taranacak ve kavramsal çerçevede konuya yer verilecektir. Daha sonra ise bizi doğrudan ilgilendiren birey-din ilişkisi ve dijitalleşme konusunda yapılan nitel ve nicel çalışmaları analiz etmeye çalışacağız. Özellikle ülkemizde geleneksel din anlayışını temsil eden DİB ve İlahiyat fakültelerinin yayınladığı eserler ile Sosyoloji alanı eserlerinden faydalanılacaktır. Her konuda olduğu gibi din-birey ilişkisi konusunda da internet sitelerinde bilgi kirliliği yaşandığından dolayı aynı zamanda da konunun sağlıklı bir zemine oturtulması için bu durum için hassasiyet gösterilerek bilgi alınacaktır.

1.7.Önceki Çalışmalar

Mustafa POYRAZ'ın kaleme aldığı “Coronavirüs Salgınıyla Sarsılan Dünyada Ortaya Çıkan Bazı Toplumsal Durumlar: Fransa ve Türkiye Örneği” adlı makalesinde Covid-19 pandemisinin dünyada ortaya çıkarmış olduğu yeni durumları değerlendirmiş, bunlardan insanlığa fayda sağlanabilir mi? sorusuna cevap aramıştır. Örneğin “Evde kal” “Mesafe” “Maske” gibi konuların toplumun farklı kesimlerinde nasıl karşılandığı ve devletlerin bu duruma nasıl çözümler getirdiğini değerlendirmiştir. Konuyu önemli gördüğü birkaç başlık altında irdelemiş; İnsanın zaman ve mekânla olan ilişkisinin başka boyutlar taşınmasını tartışmış, bu başlık altında Pierre Bourdieu'nun “Habitus, yani bireylerin yapısına işlemiş, kurumsallaşmış davranış biçimlerinin altüst

¹⁰ Yeter Karaçimen, Türkiye’de Bireylerin Kişisel-Kurumsal Güven Kaybı ve Medyanın Rolü: Ampirik Bir Araştırma (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 14.

oluşu” tespitinde bulunmuştur. Başka bir başlık altında ise; sağlık krizi ile sarsılan ekonomik ve siyasal modellere değinerek, özel anlamda Fransa ve Türkiye örneğini değerlendirmiştir.

Fatih BUDAK ve Şerif KORKMAZ’ın birlikte yazdığı “Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği” makalesinde öncelikle dünyada meydana gelmiş hastalıklar hakkında genel bir değerlendirme yapılmış daha sonra Covid-19 pandemisi ve belirtileri anlatılmıştır. İkinci bölümde Covid-19’un dünyada yayılım süreci ve safhaları belirtilmiştir. Sonraki bölümde ise hastalığın Türkiye’deki yayılım sürecine değinilmiştir. Sonuç bölümünde ise dünyanın genel olarak hastalığa karşı verdiği tepki ve Türkiye özelinde nelerin yapılmaya çalışıldığı anlatılmış ve daha işin başında olduğu vurgulanmıştır.

Mehmet KARAKAŞ’ın yazdığı “Covid-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi” makalesinde pandeminin ilk anda hemen etkilediği ve sonraki süreçte etkileme olasılığı yüksek olan alanlarla ilgili tek tek başlıklar açılmıştır. İlk başlığı: Sağlık, kültür ve hastalık sistemleri açısındandır. Karakaş: Covid-19 pandemisi sağlık sistemlerini doğrudan, toplumsal düzeni ise dolaylı olarak etkilemiştir, tespitinde bulunmaktadır. İkinci başlığı ise: Toplumsal yaşam açısındandır. Bu başlık altında Antony Giddens ve Ulrich Beck’in “risk toplumu” kavramını değerlendirmiştir. Daha sonra ise Furedi’nin “Korku kültürü” çalışmasının pandemi dönemi ile ilişkilendirmiştir. Türkiye özelinde ise toplumsal dayanışma örneği denilebilecek Cumhurbaşkanı Recep Tayyip ERDOĞAN’ın “Biz bize yeteriz Türkiye’de” kampanyası ile İçişleri Bakanlığı nezdinde kurulan “Vefa Destek” gruplarına atıfta bulunmuştur. Psikososyal açıdan ve Siyasal ve Uluslararası açıdan da değerlendirmede bulunulan makalede, olaya ekonomik ve eğitim sistemi çerçevesinde de değerlendirmelerde bulunulmuştur. Dünyada belki de ilk etkilediği iki alan olan eğitim ve ekonomik koşulların hazır olup olmama açısından değerlendirildiği yazıda sonuç bölümünde ise son değerlendirmeler yapılmıştır.

Rukiye KARDAŞ’ın hazırlamış olduğu yüksek lisans tezi olan “Zygmunt Bauman’ın “Bireyselleşmiş Toplum” Kavramsallaştırması Işığında Bireyselleşmiş Din ve Dindarlık Değerlendirmesi” çalışmamızın bireyselleşme ve din bölümü çerçevesinden benzerlikleri ile bizi ilgilendirmektedir. Araştırmada modernizm, postmodernizm, bireysellik ve dinin insan hayatında ve toplumsal yapıda oluşturduğu etki ele alınmıştır. Çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. 1.Bölümde bireyselleşmenin tanımı ve tarihi seyri anlatılmış, 2. Bölümde din, dindarlık, bireyselleşme ve sekülerleşme konu edilmiş, 3.bölümde ise Zygmund BAUMAN’ın bireyselleşme ve din üzerine görüşleri tartışılmış, çalışma sonuç ve değerlendirme bölümü ile noktalanmıştır.

Ahmet YILMAZ’ın çalışması ise “Gençlerin Kimlik Oluşumunda Dijital Kültürün Etkisinin Araştırılması: Selçuklu Örneği”dir. Çalışmanın amacı gençliğin kimlik oluşumunda medya ve özelde yeni medya araçları etrafında oluşan dijital kültürün

etkisini ortaya koymaktır. Çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın kuramsal ve kavramsal çerçevesi ile konusu ve amacı anlatılmıştır. İkinci bölümde metodolojik çerçevesine yer verilmiş, kullanılan yöntem anlatılmıştır. Üçüncü bölümde ise bulgu ve sonuçların değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmada toplumsal ve kültürel etkileşimi açıklayan önemli düşünürlerin kuramları ve görüşleri ele alınmıştır. Örneğin Klasik kuramcı Emile DURKHEİM, Yapısal İşlevselciliğin önemli ismi Talcott PARSONS ve Manuel CASTELS gibi. Kavramsal çerçevede ise gençlik, dijital kültür ve kimlik terimlerine yer verilerek geniş bir açıklama yapılmıştır.

Salim ALAN'ın yüksek lisans çalışması ise “Yeni Medyanın Gelişimi ve Covid-19 Sürecinde İçerik Üretimi: Teknoloji Haber Siteleri Örneği” dir. Araştırmanın amacı, yeni medyanın gelişim sürecini anlatmak ve korona virüs salgın sürecinde teknolojik haber sitelerinin haber içeriği üretmek için başvurduğu yolları belirlemeye çalışmaktır. Çalışma 3 ana bölümden oluşmaktadır. 1.bölümde iletişimin ne olduğuna ve tarihsel gelişim serüvenine bakılmıştır. 2. bölümde kitle iletişimi ile ilgili bilgiler verilerek geleneksel iletişim araçlarına yer verilmiştir. 3.bölümde ise yeni iletişim teknolojileri ve sosyal medya araçları ele alınıp özellikle Türkiye’de yaygın kullanım ağına sahip şirketler ele alınmıştır. Araştırmada 4 ana şirket ele alınarak bunların içindenbelli sayıda insanla derinlemesine görüşme yapıp yeni medya araçları ve içerik üretimi Covid-19 dönemi ile ilişkilendirilerek bazı istatistiki bilgilere ulaşılmıştır. Pandemi döneminin sosyal hayatta ne gibi yeni durumlar getirdiğini ve ne gibi sonuçlar yarattığını yorumlamaktadır.

Mahir KAYA'nın yüksek lisans çalışması olan “Dini Sosyalleşmede İnternet ve Sosyal Medya Etkisi” bizim araştırma alanımızla ilgili diğer bir çalışmadır. Bir literatür araştırması olan çalışma üç bölümden oluşmaktadır. 1.bölümde din, toplum ve sosyalleşme konularıyla ilgili bir literatür çalışması yapılmıştır. 2.bölümde sosyal medya kavramı ve sosyal medya araçları ele alınmıştır. 3. Bölümde ise din, toplum, modernizm, İslam, internet gibi önemli ana başlıklar ele alınarak dinin dijitalleşmesi ve sanal cemaatlere de yer verilmiştir. Son dönemlerde, sosyal bilimlerde görülen; sanayileşme, bireyselleşme, hayat standartlarının yükselmesi ve dini farklı bakış açılarının gelişmesi gibi süreçlerin, dini kurumlar, inanç sistemleri ve yaşam pratiklerinin sosyolojik açıdan farklılaşmaya sebep olduğu öne sürülmüştür. Bu konu üzerinde önemli görüşlere yer verilerek “dini pazar modeli” anlayışı ele alınmaya çalışılmıştır.

Editörlüğünü Doç.Dr. Hasan Hüseyin AYGÜL'ün üstlendiği “Karantinada Din ve Dindarlık” kitabı, pandemi ve din ilişkisinin sosyolojik, felsefi ve siyasi alanlarda önemli oniki çalışmayı akademisyenlerin bakış açısıyla okuyucuya sunmaktadır. Pandemi sosyolojisi, salgın hastalıklar, din, Covid-19 salgınının İslam’a etkisi, Diyanet İşleri Başkanlığının rolü ve önemi, İlahiyat fakültesi mezunu öğretmenlerle ve üniversite öğrencileriyle gerçekleştirilen alan çalışmaları, sosyal medya kullanıcılarının pandemiye anlamlandırması gibi konularda yapılmış kıymetli çalışmalar bu kitabın

içeriğini oluşturmaktadır. Tezimize değer katan ve bu kitabın beşinci bölümünde yer alan Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR Hocanın kaleme aldığı “İslamda Gelecek Düşüncesi Bağlamında Postkorona Döneminde Din Toplum İlişkileri: KSU İlahiyat Fakültesi İHL Meslek Dersleri/Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretmen Adayları ve Öğretmenleri Örneği” çalışması gerçekten faydalanmaya değer bir çalışmadır.

2. KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Kavramsal Çerçeve

2.1.1. Dijitalleşme

Dijital kelimesinin anlamı Türk Dil Kurumu (TDK)'da;¹¹ “Sayısal verileri bir ekran üzerinden elektronik olarak gösteren, fizik verilerin bir ekran üzerinde elektronik olarak gösterilmesi” olarak tanımlanmıştır. Her tarihsel dönemin bütün dünyada kabul edilen ortak kavramları vardır, bu zaman dilimlerinde kullanılan kavramların köklü değişiklikleri anlatan veya onları bir şekilde sembolize eden olaylarla veya buluşlarla belirlendiğini ifade etmişlerdir. Bu bağlamda etkisi 20. Yüzyıla kadar devam eden modern felsefenin söz sahibi olduğu yakın dönem ile yaşadığımız 21. yüzyılı farklılaştıran dijital ilerlemelerin yeni bir dönem ortaya çıkardığı, sosyolojide özellikle teknoloji çağı, dijital dönem, post modern çağ gibi kavramlar kullanılmıştır.¹² Bazı araştırmacılar yaşanan gelişmeleri; internet, cep telefonları ve bilgisayar gibi teknolojik araç-gereç ve uygulamaları “dijital dünya” veya “sanal gerçeklik” terimleri ile açıklamışlardır.¹³ Kayabaşı, “sanal gerçeklik” kavramını “Gerçek dünyaya ilişkin bir durumun bilgisayar tarafından yaratılmış üç boyutlu bir benzetimi içinde, kullanıcının bu benzetim ortamını üzerine giydiği özel aygıtlarla duygusal olarak algıladığı ve bu yapay dünyayı yine bu aygıtlar aracılığı ile etkin olarak denetleyebildiği sistemlerdir.”¹⁴ diye tanımlamıştır.

Geleneksel medyanın değişim ve dönüşümünde dijitalleşme, başat rolü üstlenmiştir. Eric Schmidt ve Jared V. Cohen yaşadığımız çağı “Dijital Çağ” olarak adlandırırken; bilginin ve iletişimin dijitalleşmesini işin odak noktasında görmektedir. Yaşadığımız 21. Yüzyıl iki ayrı kültürün birbiriyle etkileşmesinden meydana gelmiştir. Biri insanlık tarihiyle birlikte olan ve gelişmesini devam ettiren fiziksel medeniyet, diğeri ise henüz yeni yeni oluşan ve hızla gelişen sanal uygarlıktır.¹⁵ 2001 yılında ilk defa literatüre kazandırılan “dijital yerliler” (digitalnative) dünya nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğunda, fiziki medeniyetin dünya üzerindeki etkileri yavaş yavaş kaybolacaktır. Bu sürecin ilk etkileri fiziksel âlem içerisindeki her türlü enformasyonel teknolojinin sayısal kodlar ile ifade edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Kavram olarak baktığımızda dijitalleşme: ses, yazı, resim ve video gibi enformasyonun bilgisayar ve dijital yazılımlı telefonlar marifeti ile çeşitli kodlara dönüştürülmesidir. Bu sayede dijitalleşen teknoloji,

¹¹ Şükrü Halûk Akalın vd, Güncel Türkçe Sözlük, (Ankara: TDK Yayınları, 2011), “Dijital” 12-20.

¹² Kenan Kaplan – Elif Ertürk, “Dijital Çağ ve Bireyin İdeolojik Aygıtları”, The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 2/4, (2012), 8-12.

¹³ Nuray Mercan, “Dijital Dünyada Zaman, Mekan, İnsan İlişkileri ve Yabancılaşma”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, 403, (2010), 114.

¹⁴ Yücel Kayabaşı, “Sanal gerçeklik ve eğitim amaçlı kullanılması”, Turkish Online, 4/3, (2002), 151-158.

¹⁵ Eric Schmidt – Jared Cohen, Yeni Dijital Çağ, çev. Ümit Şensoy (İstanbul: Optimist Yayıncılık, 2014), 281.

elektronik cihazlar yardımı ile kullanılabilir ve kolayca bir cihazdan diğerine gönderilebilir duruma gelmiştir.¹⁶ Sonuç olarak günümüzde kullanılan dijital telefon, bilgisayar vb. yeni nesil enformasyonların dijital ekranlarından okuduğumuz, seyrettiğimiz ve dinlediğimiz her şey dijitalleşen bilişimin hayata geçirilmiş halidir. Dijitalleştirilmiş fotoğraf, sosyal medyada paylaşılabilir, çeşitli dijital hesaplarda depolanabilir, mail yoluyla istenilen kişilere iletilebilir. Bu şunu göstermektedir ki; dijital haldeki enformasyon belki saliselerle ölçülebilen bir süre içerisinde farklı ortamlara aktarılabilir, çoğaltılabilir ve iletilebilir haldedir. Yani dijitalleşme, medyanın değişen, gelişen ve dönüşmüş son durumunayapılan vurgudur.¹⁷

2.1.2. Bireyselleşme

Bireyselleşme kavramına başlamadan önce kavram ile doğrudan alakalı olan bireycilik kavramına değinmemiz yerinde olacaktır. Bireycilik (individualism), bireyin önemine binaen fikirlerini ön plana alan felsefe ve öğretilerden oluşan felsefi bir terimdir. Bu felsefe alanı genellikle kolektif (ortak) faydanın bireysel faydadan daha öne geçtiği durumlarda kolektivizmle fikir ayrılığı yaşamaktadır. Sosyologlar, bireyciliği, hem toplum içindeki özel bir topluluğun görüş ve düşüncelerini açıklamak için hem de kendi disiplinleri içindeki toplumsal fenomenlere yaklaşım tarzını adlandırmak için kullanmışlardır.¹⁸

Bireyselleşme, bireycilikten beslenerek zaman içinde gelişen bir olgudur. Bireyselleşmenin dönüşümü iki farklı ve birbirini takip eden çağda farklı olarak ele alınmaktadır. Bu düşüncenin temelinde bireyin var oluşunun sebebinin yine kendine yüklenmesi gerekliliği vurgulanırken bireyin asli olarak özel bir varlık oluşunu esas alan bir görüş vardır. 19. yüzyılda ise bireycilikte, kişinin kendisi dışında kimsenin temsil edemeyeceği bir konumu olduğu veya öyle olması gerektiği fikri yatmaktadır. Bireyin bu durumu hemen hemen bütün oluşum içinde o bireyi gözlemekte ve bireyin bu özel konumuna ulaşana kadar arayış içinde olmasını vurgulamaktadır.¹⁹

Bireyselleşmenin zihinlere yer ettiği anlamı zamanla değişikliğe uğramıştır. Yani bireyselleşmenin bir asır önceki anlamından çok farklı anlamlar içerdiğini görebiliyoruz. Modern dönemin başlarındaki kolektif yapıdaki anlamından sıyrılıp özgürleşme anlamından da ayrı bir anlam taşımaktadır. Bireyselleşme, yaşadığımız dönemde bize isteyerek ve seçerek yaşadığımız bir durum olarak değil, âdeta bu hayatın bize bir

¹⁶ Ümit Atabek, İletişim ve Teknoloji Yeni Olanaklar ve Yeni Sorunlar (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2001), 37; Celalettin Aktaş, The Evolution and Emergence of QR Codes. (Cambiridge: Scholars Publishing 2017), 18.

¹⁷ Berk Çaycı, Dijital İletişim Çağında Toplumun Medyatikleşmesiyle Dönüşen Şöhret Kültürü (İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 176.

¹⁸ Gordon Marshall, Sosyoloji Sözlüğü, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü (İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınevi, 1999), 74.

¹⁹ Georg Simmel, Bireysellik ve Kültür, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 212-218.

dayatması olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Yani bir anlamda bireyselleşmeden korunma veya kaçınma mümkün değilken, bireyselleşmenin oluşturduğu sonuçları kabullenmekten başka bir çare gözükmemektedir. İnsanlar bireysel olarak bazı fiilleri işlerken ya da bazı kararlara imza atarken, bir anlamda diğer kişilerin davranışlarını örnek almakta, fakat sonuç itibarıyla insan yaptıklarından ancak kendisi sorumlu olmaktadır. Bu bağlamda bakıldığında her bir kişi bireydir. Birey olma durumuna ise mecbur bırakılmıştır. Birey kendi kimliğini kazanırken ona önemli görevlerdüşmektedir. Çünkü bu rolleri ondan başka yapacak birisi yoktur. Bu durumda birey ortak çözümler yerine kendi yetenek ve kabiliyetlerine güvenmelidir.²¹

İnsanlar yaradılışı itibarıyla diğer varlıklardan tamamen farklıdırlar. İnsanların nerde ne yapacağı ve nasıl bir tavır sergileyeceği kestirilebilir değildir. İnsanoğlu toplum içinde yaşamakla birlikte farklı tarzları, farklı yaşam felsefesi olan bir varlıktır. İşte tam da bu noktadan insanların hem bireysel yönüne hem de toplumsal (ortak) yönüne açık bir işaretir.²² Kişi, kendini gerçekleştirirken muhakkak ki bireysel tercihlerinin doğurduğu sonuçları ile birlikte içinde yaşadığı çevrenin şartları da etkili olmaktadır. Birey, şartlar ne olursa olsun, toplumun ve var olduğu çevrenin etkisinden kurtulamamaktadır. Bauman'a göre bu koşullar "davetsiz misafirler" dir. Kişi isteyerek veya istemeyerek bu koşulları yaşamak durumundadır. Bu duruma çok yerinde bir örnek gösterecek olursak Karl Marx'ın şu ünlü sözünü hatırlamak yerinde olacaktır: "Tarihi insanlar yapar, ancak seçtikleri koşullar altında değil."²³

İnsanın diğer varlıklardan farkı, yaşadığı çevreyi değiştirip geliştirebilme kabiliyetine sahip olmasıdır. Birey, özgürlük, özel olma ve tercihte bulunma gibi özellikleri ile akla gelmektedir. Birey bir topluluğun içinde yaşasa dahi yine de kendi kararlarını alıp bu doğrultuda yaşayan, özünü inkâr etmeyen hür ve kendine has bir varlıktır. Modern birey, kendi kararlarını verebilen, yaşamına devam ederken sonuçlarını kabul ederek hareket eden bilinçli bir varlık olarak adlandırılabilir.²⁴ Ancak insan, bireysel sınırlılıklarını bazen aşmakla birlikte yine de kaçınılmaz bir şekilde toplumun içerisinde yaşamak durumundadır. Bunun sonucu olarak insan için her yönüyle ve kendi kendine bağımsız bir yaşam kesinlikle imkân dahilinde değildir. Mamafih tarihsel süreci takip ettiğimiz zaman şunu görebiliyoruz ki; insanlar sosyal çevreden uzak ve toplumdan kopuk olarak bir yaşam sürdüremiyorlar. Zira günümüz için düşündüğümüzde bu çok daha açık ve nettir.

Yaşadığımız çağ ve hemen öncesi modern döneme baktığımız zaman iletişim alanındaki baş döndürücü gelişmeler ile birlikte bilgiye ulaşmak daha bir kolaylaşmış, bu durum insanlar arasındaki zaman ve mekân engelini ortadan kaldırmaya imkân sağlamış

²⁰ Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 63.

²¹ Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 133.

²² Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 9.

²³ Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 16.

²⁴ Mehmet S Ünal, *Dinsel Bireycilik*, (İstanbul: Açılım Kitap, 2011), 49.

ve farklılıkların kaynaşmasına zemin oluşturmuştur. İletişim alanındaki bu gelişme ve dönüşümler bireyin, içinde yaşadığı toplumun kurallarının kendisini mecbur kıldığı birtakım değerlerin dışına çıkmasına, bireysel anlayış ve değerlerin doğru yönelmesi olanağını kendisine sunmuştur. Bu durum ise bireyin olay ve durumlara daha farklı açılardan bakmasına imkân sağlarken, kişinin oluşturduğu fikri ve paradigmaları başka insanlarla da paylaşmasına ve gerektiğinde kendi değer yargılarını değiştirebilmesine olanak sağlamıştır.²⁵ Şüphesiz modern hayat şartları bireylere bazı kolaylıklar ve yararlar sunmaktadır. Fakat diğer taraftan insanoğlunu meşakkate düşürdüğü de inkâr edilemez bir gerçektir. Bilhassa, sanayileşme ve ardından şehirleşmeyle bireylerin sadece maddi ihtiyaçları giderilmeye çalışılmış, fakat manevî varlığı göz ardı edilmiştir. Şüphesiz toplumda meydana gelen bazı çözümler bireylerin yaşamını da etkilemektedir. Bireyin toplumsal hayatta yaşadığı bazı problemler kendi psikolojisini de olumsuz etkilemektedir. Toplumsal çözümler ve bireysel kopmalar bilhassa modern çağda ailede görülen ve hissedilen değişimlerle kendini daha net göstermiştir. Kalabalık ailelerin yerini üç veya dört kişilik çekirdek ailenin alması ortak yaşam ruhunu ve toplumdaki dayanışma kültürünü olumsuz bir şekilde etkilemiştir.²⁶

Neredeyse yaşamın her alanında hissedilen düzensizlik ve belirsizlik bireyselleşmeyi daha belirgin hale getirmiştir. İnsan, her alandaki korku ve endişelerinin sonucunu yine kendisi çekmektedir. Bu bağlamda sosyal hayattan tamamen uzaklaşma birey için çıkmaza girme sebebi olmaktadır. Bireyin diğer kişilerle olan iletişimini kesmesi veya zayıflatması bazı sıkıntıları da beraberinde getirmektedir. Bireycilik anlayışı fertleri bir anlamda güçlü hale getiriyormuş gibi olsa da aslında onu yavaş yavaş yalnızlık ve çaresizliğe sürüklemektedir. Yani bireyin özgürlüğü arttıkça farkında olmadan yalnızlığa da mahkûm olmaktadır.²⁷

Günümüz toplumlarında yaşamın her alanına bir güvensizlik hâkimdir. Bu durum geleceğe dair beklentileri ve yapılacak olan planları da etkilemektedir. Gelecek ifadesi de artık daha kısa bir zaman dilimini karşılamaktadır. Bu sebeple gelecek planları daha değişken ve geçici olarak yapılmaktadır. Geleceğe yönelik uzun vadeli planlar ortadan kalkınca da geçici hazzardan azami ve çabuk bir şekilde faydalanma fikri doğmaktadır. Yaşadığımız bu dijital çağda harcanan emeğin karşılığı ve ödülü anında istenmektedir. Zira bugün çekici olan ödüller belli bir zaman sonra şimdiki kadar cazip olamayabilir. İşte böyle bir zaman ve ortamda insanlar arasında sıkı bir bağ olduğu söylenemeyebilir. Bağlılıklar özveriden uzak ve arındırılmış ve genel olarak menfaat eksenli bir ilişkiyi kalıcı ve samimiyet içinde devam ettirmenin imkânı yoktur.²⁸ Bu durumda bireyler yaşamını devam ettirmek adına her zaman kendi güçleri ile mücadeleye devam etmek zorundadır. Bu durumda ortak fayda bilincinin yerini tekil ve bireyci bir

²⁵ Şinasi Gündüz, Küresle Sorunlar ve Din (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 67.

²⁶ Bilgin, Sosyal Çözüm ve Din, 23-24.

²⁷ Bauman, Bireyselleşmiş Toplum, 36.

²⁸ Bauman, Bireyselleşmiş Toplum, 142.

bilinç almaktadır. Ortak fayda esası yerine daha bireysel istek ve arzulara ulaştırabilecek alanlara kayma söz konusu olabilmektedir.

2.1.3. Din

Din kelimesi, dil bilimciler tarafından Arapça (deyn) kökünden mastar veya isim olarak kabul edilmiştir. Cevheri ise, "adet, durum; ceza, mükâfat; itaat" şeklinde başlıca üç anlamı olduğunu yazar ve terim olarak dinin itaat anlamından geldiğini belirtir. Ragıb el-İsfahanî, "itaat" ve "ceza" anlamlarına değinmiştir. İbn Munzur bu anlamlara ek olarak "hesap ve İslam" anlamını da vermiştir. Asım Efendi ise dinin otuz ayrı anlamından söz ederek terim anlamı olarak şunlar değinmiştir: "Ceza ve karşılık, İslam, örf ve âdet, hesap, hâkimiyet, galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat ve itaat".²⁹

İnsanın yeryüzüne gelişi ile birlikte var olmaya başlayan din, duygusal ve içsel bir olgudur, soyut ve yaşanınca anlaşılan bir değerdir.³⁰ Fakat dinin hayata yansıyan yönü olan ibadetler ve dini törenler görülüp işitilmekte ve hissedilmektedir. Kutsal Kitapların verdiği bilgiler dışında dinin ortaya çıkışı ve yaşanması ile ilgili bir bilgiye ve belgeye ulaşmak mümkün değildir.³¹ Fakat arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan eski kalıntılar bize geçmiş toplumların dinî inanış ve ibadet biçimleri hakkında bilgi vermektedir. Bu da gösteriyor ki tarih boyunca yaşamış milletlerin, ümmetlerin yaşantıları mutlaka bir dini inançla filizlenerek olgunluğa erişmiştir.³²

Başka bir bakış açısıyla din, insanın kutsalı referans alarak, toplumsal ve kültürel bir zeminde yaşayarak benliğini gerçekleştirme durumudur. Din insanın evrensel varlık sorusuna verdiği veya kendisinin de içinde yaşadığı bir kültür tarafından yine kendisine verilen yanıttır. Neredeyse bütün dinler bir toplum ve kültür içinde doğar ve gelişir. Bu bağlamda farklı yorum, bakış açısı veya kendi içinde çatışmaların yaşanmadığı bir dine de tarihin hiçbir döneminde rastlandığı söylenemez.³³ Bir başka açıdan din, kutsala, metafizik olaylara ya da doğaüstü bir alan olarak yaratıcıya bağlı olan ve müntesiplerine kendi kuralları içinde yaşam biçimi öğütleyen bir çeşit inanç sistemi diye nitelendirilmektedir.³⁴

Din tabi ve beşerî bir ihtiyaçtır. Özü itibarıyla insanların kendisine ihtiyaç duyduğu farklı bir yönü ve ayrı bir değeri vardır. Gerçekte din, birey ve toplum için bir

²⁹ Günay Tümer, "Din", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1994), 9/312.

³⁰ Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 28/1-4, (1986), 213-268.

³¹ Recep Vardi, İnternet ve İslam: Din Sosyolojisi Açısından Dini Siteler Üzerine Bir Araştırma (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2012), 11.

³² Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", 213-268.

³³ Ünver Günay – Celaleddin Çelik (ed.), Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi, (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 17.

³⁴ Mehmet Ali Kirman, Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 61.

ihtiyaç olmasından ve modern hayatta da bunun böyle devam etmesiyle, hatta icra ettiği yeni birtakım görevlerle birlikte daha bir önem kazanmaktadır. Din, modern hayatta da bireylerin yaşamına farklı bir anlam kazandırmaya devam ettiği için varlığını sürdürebilmektedir. Din, insana varoluş sebeplerini diğer bilim dallarından farklı bir mantık çerçevesi, kendine has delilleri ile ortaya koymaktadır. Bu akıl ve nakil çerçevesi ile insan, âlemi ve onun içinde birey olarak bizzat kendi varlığını açıklamakta; bu anlam çerçevesinde düşüncelerini, değerlerini hatta kendi özünü bulabilmektedir.³⁵ Daha önce de vurguladığımız gibi dinin anlam kazandırma fonksiyonuyla birlikte kimlik kazandırma görevi ve etkisi gibi çok çeşitli görevleri de vardır.³⁶

Din, insana zorluklara ve yokluklara katlanma, benliğini aşarak kendini geliştirme, hayatın her türlü iniş çıkışlarına karşı mücadele etme, psikolojik olgunlaşmanın geliştiricisi olarak manevi çıkmazlardan kurtarıp, kişinin moralini düzeltmektedir.³⁷ Dinin, birey ve topluma kattığı anlam ve insanların yaşamına getirdiği huzur ve bireyin kişiliğini olumlu yönde desteklemesi, kişilik ile dini yaşam arasındaki bağlantıyı gözler önüne sermektedir. Fakat son zamanlarda bu durumun tersi yönde durumlar tezahür etmiş, özellikle dinin şiddet ve teröreylemleriyle yan yana getirilmek istenmesi, dine karşı olumsuz anlamda bir ön yargı oluşmasına neden olmuştur. Bilhassa İslam'a karşı oluşturulan İslamofobi gibi.³⁸

Durkheim dini; inanç ve ibadetler sayesinde bağlanan, aynı manevi değerlere ve kutsal varlığa inanan bireyleri bir araya getiren bir olgu olarak nitelendirmiştir.³⁹ Bu manada; herhangi bir din veya inancın, sosyal yönü ve bağlayıcı tarafı olduğu için ve sağlam bir sosyal yapıyı oluşturduğundan, o din aynı zamanda sosyolojik bir olgudur.⁴⁰ Durkheim, dini; bütün topluluklarda var olan evrensel ve aynı zamanda sosyolojik bir olgu olarak tarif etmektedir. Bu bağlamda din, ortaya çıktığı toplumlarda olsun günümüzdeki toplumlarda olsun mevcut sosyo-kültürel yapılardan etkilenmiş aynı zamanda da bulunduğu toplumun yapısını etkileyip topluma yön vermiştir. Zira aynı dini inanış ve kavramlar, toplumların içinde zaman ve mekândan hatta yaşanan iklim şartlarından dahi etkilenerek, dini anlayışlarda yorum farklılıklarının oluşmasına zemin oluşturmuştur.⁴¹

Din kavramının tanımı kadar dindarlık kavramı da zor ve meşakkatli bir konudur. Dindarlık bazen dinî gruplara üyeliği merkeze alarak ölçülmeye çalışılmıştır. Batı'da 20.

³⁵ Kirman, Din ve Sekülerleşme, 47.

³⁶ Mehmet Ali Kirman, "Küresel Bir Sorun Olarak Şiddet ve Din", Dini Araştırmalar Dergisi, 7/20, (2006), 315-331.

³⁷ Hayati Hökelekli (ed.), Gençlik, Din ve Değerler (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 121-124.

³⁸ Hüsnü Ezber Bodur, "Kuran'ın Siyasal Manüplasyonu ve Terör", KSÜ İlahiyat Dergisi, (Mayıs 2005), 61-67; Kirman, "Küresel Bir Sorun Olarak Şiddet ve Din", 315-331.

³⁹ Günay Tümer – Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi (Ankara: Ocak Yayınları, 1997), 8.

⁴⁰ İzzet Er, "Sosyal Bilimlerde ve İslam'da Din Anlayışı", Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/1, (1998), 3.

⁴¹ Phil Zuckerman, Din Sosyolojisine Giriş, çev. İhsan Çapçioğlu-Halil Aydınalp (Antalya: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2006), 68.

Yüzyılın ilk yarısından itibaren bazı çalışmalarda dindarlık bireyin kiliseye katılım sıklığına bakılarak değerlendirilmeye ve ölçülmeye başlanmıştır. Her hafta dini törenlere katılan bireyler daha çok dindar, ayda bir veya birkaç kez katılanlar daha az düzeyde dindar, ayda birden daha az katılan bireyler ise daha düşük düzeyde dindar olarak nitelendirilmiştir.⁴² Fakat bu ölçme şeklini özellikle Thomas Luckmann ve Peter Berger gibi önemli sosyologlar eleştirmiştir. Zira bireyin dinî tören ve ayinlere katılımı göz önüne alınarak dindarlık derecesinin ölçülemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Zira sadece katılım sayısının veya sıklığının ölçülmesi bireylerin yaşadığı manevi durum hakkında bilgi vermez. Bazen bu durum yaşadıkları çevrenin etkisini veya alışkanlıklarını da göstermesi bakımından da değerlendirilebilir.⁴³ Tam da bu durumlardan dolayı din kavramı gibi dindarlık kavramı için de ortak bir fikir oluşmuş değildir. Zira dünyada yaşayan veya yaşatılan birçok dini inanç vardır. Bu inançlara sahip olan insanlar da farklı coğrafyada ve şekillerde hayatlarını devam ettirmektedirler.

Hayat şartları ve yaşantı devamlı değişmeye ve yenilenmeye açık olduğu görüşü kabul edilmektedir. Yarım asır önce eğitilmiş bireylerin çoğunluğu, köyde yaşayanların daha dindar olduğunu düşünüyorlardı. Fakat günümüz için bu durum geçerliliğini kaybetmiştir. Dindarlık bilinci ve tutumu, artık şehirlileşmeyi de kapsamaktadır.⁴⁴

Dinî hayat hem bireysel açıdan hem de toplumsal açıdan yaşamın her alanında değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Sosyologlar dindarlık tanımlamalarında farklı ölçütler kullanmışlar ve çeşitli sınıflamalar yapmışlardır. Fakat bireylerin dinî hayatları ele alındığında bu tanım ve sınıflandırmalar eksik olup insanların yaşayışlarındaki çeşitliliği ve zenginliği karşılayamamaktadır.⁴⁵ Bu bağlamda dindarlık alanındaki tanım ve sınıflamalar zamanla konuyu anlama açısından sığ ve eksik kalabilmektedir. Bundan dolayı farklı zamanlarda farklı değerlendirme ve yorumların geliştirilmesi kaçınılmaz hale gelmektedir.

2.1.4. Kültür

Kültür kavramı Latince "coler" "ekip dikme" sözcüğünden türediği bilinmektedir. Örneğin bir ekin doğal bitkilere karşılık insan eliyle üretilmiş olana karşılık geliyorsa kültürde insanın tabiata ektiği ürün olarak tanımlanabilir.⁴⁶ Kırca'ya göre kültür, "Maddi veya simgesel biçimiyle, insanların sahip oldukları varsayılan bir öz niteliktir".⁴⁷ Kültürle ilgili olarak başka bir tanım da Güvenç tarafından yapılan: "Kültür

⁴² Hakkı Karasahin, "Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 49/1, (2008), 194.

⁴³ Karasahin, "Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma", 194.

⁴⁴ Aliye Çınar Köysüren, Politika, Din ve İdeoloji Ekseninde Modernitenin Arka Planı (Bursa: Sentez Yayınları, 2013), 208-209.

⁴⁵ Asım Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/2, (2002), 116.

⁴⁶ Köksal Alver vd. (ed), Kültür Sosyolojisi (İstanbul: Hece Yayınları, 2013), 54.

⁴⁷ Süheyl Kırca, "Medya Ürünlerinin Küresel Yayılımı, Yerelleştirilmesi: Ulusaşırı Kimliklerin Yaratılması", Doğu Batı Düşünce Dergisi, 4/15, (2015), 173-184.

ya da uygarlık, belli bir toplumun üyesi olarak insanların öğrenip edindiği bilgi, sanat, gelenek-görenek benzeri bütün beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütündür”⁴⁸ tanımlaması olmuştur. Kültür ayrıca sosyal süreçleri de içine alır. Kültürün önemli olgularından birisi de davranış örüntüleridir. Davranış örüntüsü; aynı davranışı yapan insanların bu davranışı sürekli tekrar etmeleri sonucu biçimlenmiş kültürel oluşumlardır.

Odabaşı, kültür kavramını, Linton’un tanımını baz alarak tanımlamaktadır. Bu tanımlamaya göre kültür; “belirli bir toplumun üyeleri tarafından paylaşılan ve aktarılan davranış sonuçları ile öğrenilen davranışlar bütünüdür”.⁴⁹ Bu tanımlamayı da göz önüne alarak kültürü, geçmiş zamanlardan günümüze insanların yaşayışları sonucu ortaya çıkan ve bireylerin etkileşim yoluyla zaman içinde birbirlerine aktardığı biriken tecrübeleri diye nitelendirebiliriz. Bir anlamda toplumdaki her bir bireyi tek tek değerlendiren, toplumu oluşturan fertleri bir araya getirmeyi başaran, ortak dil, inanç, hukuk gibi yaşamın ortak değerlerini kapsayan geniş bir alandır.⁵⁰

Dilimize Arapçadan geçen, kültür manasına gelen “Hars” kelimesi “tarla sürmek” anlamındadır.⁵¹ Bu durumda Türk Dil Kurumu’nun kültür kelimesi yerine “ekin” sözcüğünün kullanılmasını önermesi normal karşılanabilir bir durumdur.

Kültür, insan tarafından, toplu halde yaşamının bir sonucu olarak ortak yaşamı kolaylaştırmak adına oluşturulan ve zaman içinde de geliştirilebilen düşünceler, davranışlar, değer yargıları vb. şeyleri içeren ve kısaca insanlığın toplumsal mirası denilebilir. Daha farklı ve geniş çerçeveli bir tanımla kültür, toplum üyelerinin birbirleriyle ilişkilerinde yol gösterici ve öğrenme ile bir kuşaktan diğerine aktarılan ortak inanç, değer, âdet, davranışlar bütünüdür.⁵²

Toplumu oluşturan bireylerin genel anlamda ortak kullandığı bilgi, inanç ve değerlerini anlatan kültür, içinde taşıdığı anlamlar ve değerler ile insanlara adeta yol göstericidir. Kültür, bireylerin davranışları üzerinde kaçınılmaz bir etki bırakmaktadır. Bu bağlamda Antropologlar, kültürün üç ana yönüne vurgu yaparlar bunlar; “öğrenilme, paylaşılma ve aktarılma”dır.⁵³

Kültür, birey ve toplumla yakından ilişkili olan bir kavramdır. Kültür, bir milletin din, ahlak, estetik, dil, ekonomi ve hukukla ilgili yaşantılarının ahenk içindeki toplamı olarak da tanımlanmıştır.⁵⁴ Kültür, bir toplumun üyelerinin bilincinde, zihniyetinde, davranışlarında ve eserlerinde yaşanan bir hayat tarzıdır. Bireylerin kendinden önce yaşamış ve kendisi ile tarihi, sosyal, kültürel ve coğrafi bağı olan nesillerden kalan

⁴⁸ Bozkurt Güvenç, Kültür’ün ABC’si (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 36.

⁴⁹ Yavuz Odabaşı, Tüketici Davranışları (İstanbul: Mediacat Yayınları, 2002), 313.

⁵⁰ Güvenç, Kültür’ün ABC’si, 15.

⁵¹ Akalın vd, “Kültür” 20.

⁵² Mehmet Ali Kirman, Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 7.

⁵³ Kirman, ‘Kültür’, 196.

⁵⁴ İbrahim Akgün, Türk Toplumunda Değişme Süreci ve Yabancılaşma- Din İlişkisi (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2015), 10.

sosyal ve kültürel mirasa, yaşadığı çağdaki yenilikleri de katarak yeni nesillere aktardığı maddî ve manevî değerlerdir. Birey, içinde yaşadığı toplumun kültürünü alarak, o toplumu yansıtan sosyal bir kimliğe sahip olur. Bu sayede topluma faydalı, aktif ve üretken bir birey hâline gelir.⁵⁵

2.1.5. Sekülerleşme

Sekülerleşme kavramının herkesin kabul ettiği genel bir tanımı bulunmamaktadır. Kavramla ilgili farklı tanımlamalar kullanılmış, değişik anlamlandırmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları; “dünyanın büyüünden arınması, rasyonelleşme, bireyselleşme, özelleşme, göreceleşme, bu dünyaya ait olma, inanmama, kilise dindarlığının çöküşü, brikolaj, aydınlanma miti, kutsalın çöküşü” gibi kavramlardır.⁵⁶

Berkes, sekülerleşmeyi; “siyaset, eğitim, aile, cinsel hayat işlerinde kilise dışı olan dünyanın gereklerinin serbestçe insanları etkilemesi olgusu” diye nitelendirmekte ve bu kelimeyi Türkçedeki “çağdaşlaşma” kelimesinin, Fransızca kaynaklı “seküler” sözcüğünün yerine kullanmaktadır.⁵⁷

Altıntaş'a göre sekülerizm, “dinin sosyal yapıdaki otorite ve geçerliliğini yitirmesi, doğüstü olayların tabii ve dünyevî olayarmış gibi algılanması, insan aklının dinî ve metafizik bağlardan kurtarılması, dinin bir vicdan meselesi haline getirilmesi”, olarak tanımlanabilir.⁵⁸

Din Sosyolojisine Max Weber tarafından kazandırılan, yaygınlığını ise Weber'in öğrencisi Ernest Troeltsch sayesinde elde eden,⁵⁹ sekülerleşme kavramı, “çağ ve dönemin ruhu” anlamındaki Latince “saeculum” kelimesinden türetilmiştir. Sonrasında ise “Dünya'ya ait olan” anlamında “saecularis” kelimesi türetilmiştir. Bu kavram, aynı zamanda “Tanrı'yla uyuşmayan hayat tarzı” anlamını da içermektedir.⁶⁰ Seküler sözcüğü, ilk defa Westfalya Anlaşmasında⁶¹ kullanılan “sekülerizasyon” ifadesi, kilisenin elinde bulunan mülkün, devletin eline geçmesi anlamına gelmektedir. Resmi nitelikteki bir belgede kullanılan bu kavram bunun sonucunda ruhani gücün dünyevi bir gücün mülkiyeti olması gerektiği gibi dünyevi iktidara verilmiş oluyordu.⁶² Önemli ve devam eden bir olguyu ifade eden ‘sekülerleşme’ kavramı modernizmin sonucu olarak ifade edilmektedir. Sosyologlar sekülerleşmenin anlamı ve kapsadığı

⁵⁵ Metin İşçi, *Kültür Sömürgeciliği ve Eğitim* (İstanbul: Der Yayınları, 2000), 27.

⁵⁶ Fatih Öztaş, *Türk Basınında Din-Sekülerleşme İlişkisi (2007 Sonrası)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora Tezi, 2016), 13.

⁵⁷ Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 22.

⁵⁸ Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2005), 45.

⁵⁹ Ali İsmail Güngör (ed.), *Sekülerleşme ve Dini Canlanma* (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Yayınları, 2008), 34-35.

⁶⁰ Öztaş, *Türk Basınında Din-Sekülerleşme İlişkisi (2007 Sonrası)*, 8.

⁶¹ Öztaş, *Türk Basınında Din-Sekülerleşme İlişkisi (2007 Sonrası)*, 9.

⁶² Durmuş Hocaoglu, “Sekularizm, Laiklik ve Türk Laisizmi”, *Türkiye Günlüğü*, 29/ Temmuz-Ağustos, (1994),36.

alanlar üzerinde kafa yorarak, kavramı somutlaştırmak gereği duymuşlardır. Larry Shiner, sekülerizasyonun farklı anlamları içerdiğini iddia ederek bir sekülerleşme modelizasyonu çıkararak altı çeşit sekülerleşme modelinden bahseder:⁶³

- 1- Dinin Önemini Kaybetmesi: Dini sembol, doktrin ve kurumların inananlar üzerindeki etkisini yitmesidir.
- 2- Dünya ile ahenk halinde olmak: Bu dönemde dini gruplar ya da topluluklar doğüstü güçlerden daha ziyade dikkatlerini bu dünyaya vereceklerdir. Bir anlamda dünyaya daha çok önem vermeye başlayacaklardır.
- 3- Toplumun dinden uzaklaşması: Din, özel bir alana çekilerek toplumdaki gücünü kaybedecek ve toplum kendine farklı ve bağımsız bir yer oluşturacaktır.
- 4- Dini inanç ve kurumların konum değiştirmesi: Daha önce tabiatüstü güce atfedilen bilgi ve davranışların artık insanın sorumluluk sahasına bir anlamda “antropolojik din”e doğru evrilişini anlatır.⁶⁴
- 5- Dünyanın desakralizasyonu: Dünya kademeli bir şekilde kutsallık özelliğini kaybedecek, insan ve doğa rasyonel bir yönlendirmenin açık olarak bir nesnesi durumunagelecektir.
- 6- Kutsal yaşayışa sahip toplum yapısının sekülere kayması: Farklı aşamalar halinde çoklu değişkenleri işaret eden sosyal değişime vurgu yapar.⁶⁵

Weber, “dünyanın büyüden arınması ve toplumun rasyonelleşmesi” kavramlarını kullanarak sekülerleşmeyi açıklamıştır. Toplum bağlamında düşünüldüğünde, din günlük hayatta zamanla etkisini ve önemini kaybetmiş, bilim ve akıl egemen olarak değerlendirilmiştir.⁶⁶

Sekülerleşme, Türk toplumunun modernleşme yolunda din kurumundan veya dini toplum yapısından uzaklaşmasına ortam yaratmaktadır. Sekülerleşme dini katılımın zayıflamasına, ekonomik ve siyasi açıdan güçlü olan dinin etkisini kaybetmesine ve bireylerde dini inançlara ve ibadetlere karşı ilgisizliğin artmasına sebep olma şeklinde üç aşamada ele alınmaktadır.⁶⁷ Sekülerleşme, başka bir anlatımla geleneksel değerlerin önemini kaybetmesi, toplumda kabul gören yaygın uygulamalara teveccühün azalması ve aynı zamanda modernleşme ve yenilik olarak yapılan değişimlerin kabul edilmesi olarak da ifade edilmektedir. Alınan tüm kararların insanlar ve toplumlar için mutlaka akılcı ve faydalı olması önemli olarak kabul edilmektedir.⁶⁸ Türk toplumunda ilk kullanıldığı zamanlarda genellikle, çağdaşlık, laiklik ve asrilik gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁶⁹ Bu kavrama İslam düşüncesinde felsefi ve teolojik bir açıdan

⁶³ Talip Küçükcan, “Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası”, İslami Araştırmalar Dergisi, 13, (2005), 109,128.

⁶⁴ Ali Bayer, Sosyolojik Perspektiften Sekülerleşme ve Din İlişkisine Yeniden Bakış (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 19.

⁶⁵ Öztaş, Türk Basınında Din-Sekülerleşme İlişkisi (2007 Sonrası), 11.

⁶⁶ Kirman, “Seküler”, 276.

⁶⁷ Kirman, Din ve Sekülerleşme, 112.

⁶⁸ Akgün, Türk Toplumunda Değişme Süreci ve Yabancılaşma-Din İlişkisi, 228.

⁶⁹ Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, 15-16.

baktıklarını ifade eden bazı teologlar, sekülerleşmeye derin sapkınlık veya gaflet şeklinde yaklaşımlarda bulunmuşlardır.⁷⁰ Sekülerleşme bir anlamda; dünyaya önem vermeyen ve onu aşağılayan, daha çok ahiretteki kurtuluşu ön plana alan söylem ve tutumları karşısında ve daha ziyade dünyevî meseleleri önceleyen görüş ve fikirlerin kabul görmesidir.⁷¹ Fakat sekülerleşme genel olarak modernlikle anlamlandırılırsa da sadece Batı toplumlarına ve son birkaç yüzyıla hasredilmeyecek kadar geniş anlam ve özelliklere sahiptir.

Geleneksel toplumlarda sosyal yapıların oluşumunda kutsalın mutlak bir etkisi olduğu görülmektedir. Toplumdaki aile, akrabalık, sosyal faaliyetler gibi tüm oluşumlarda dinin etkisi mutlak olarak hissedilmektedir. Geleneksel toplumların tüm kültür parçaları temel dinamiklerini dinin kutsal yanından almaktadır. Toplumunu oluşturan bireyler, din adına kendisine öğretilen bazı kural ve normlara uymak durumundadır. Bu durumda emir ve yasaklara, ibadet ve dini törenlere tam katılım sağlanmaktadır. Yöneticiler, ailenin ileri gelenleri, din adamları vs. herkes dinî emir ve yasaklara mutlak bir şekilde bağlıdır. Bu bağlamda geleneksel toplumlarda din, toplumun değerlerini gözetme ve koruma görevini de yerine getirmektedir. Din adamları da bu gibi geleneksel toplumlarda üstün bir güce sahip olmaktadır.⁷²

Geleneksel toplumlarda dini törenler ve uygulamalar toplu bir şekilde yapıldığı için bireyler tarafından kabul edilme durumu daha geniş olabilmiştir. Bu şekilde ortak ruh ve bilinç daha da güçlenmiştir. Fakat bu kolektif bilincin bireylerin zihin ve yaşam dünyasında etkisini kaybetmesiyle durum farklı bir hale dönmüştür. Böylece bu ortak fikir dünyası yerini bireyselleşmeye terk etmiştir. Bireyselleşmenin daha ön planda olduğu günümüz dünyasında bireylerin benzerliklerinden daha çok farklılıklarına daha çok vurgu yapılmaktadır.⁷³

Tarihi süreçte geleneksel dini yaşantıya karşı seküler düşünce ve davranışların hep var olageldiği ifade edilmektedir. Zira dini söylemler genelde seküler yorumlar ve fikirlerle çatışma halindedir. Ayrıca kuşaklar arasındaki yayılmasının da yine gelenekle meydana geldiği iddia edilmektedir. Bu durumda modern dünyada ömrünün çok uzun olmayacağı düşünülen bir olgu olarak görülebilmektedir. Modern dönemi, dinin toplumsal alandan bireysel alana kayma dönemi olarak değerlendirmek daha isabetli olabilir.⁷⁴

Modern dönemle birlikte insanların giderek tanrısızlaştıkları ve dini alana kayıtsız kalarak inançlarını yitirdikleri, kendileriyle meşgul oldukları ve kendilerini önemsemeye başladıkları iddiası çok dillendirilmektedir. Bu iddialara göre modern bireylerin daima

⁷⁰ Kirman, Din ve Sekülerleşme, 52.

⁷¹ Mustafa Tekin, Kutsalın Serüveni (İstanbul: Açılım Kitabevi, 2003), 55.

⁷² Ünver Günay, “Modern Sanayi Toplumlarda Din I”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4/3, (1986), 51-52.

⁷³ Kemal Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din (Bursa: Sentez Yayınları, 2014), 46.

⁷⁴ Yasin Aktay, Post modern Kavşakta Din ve Sivil Toplum (İstanbul, Tezkire Yayınları, 2015), 2.

bireysel olarak sadece kendisiyle meşgul olmaları sekülerleşmenin bir sonucudur.⁷⁵

Dinin toplumsal hayatta var oluşunun gerileyişi bireyin yaşantısında yer verdiği dini inanç ve pratiklerinde de gerilemeye sebep olacağı tezinin günümüz gerek Batı, gerekse Doğu medeniyetlerine yansımaları durumunun gelişmediğini ifade edebiliriz.⁷⁶ Yani sekülerleşme tartışmalarında 17.yy’ dan bugüne kadar yaşanan süreç, sekülerleşmenin temel tezlerinden olan “din ile birlikte kutsalın da toplumsal hayatın tüm kurumlarından silineceği” düşüncesi post modern çağda kutsallar üzerine yapılan sekülerleşme yorumlarında da farklılaşmanın oluşmasına zemin hazırlamıştır denilebilir.

Sekülerleşme olgusu modern toplumlarda dini inanç ve ritüellerin değerinin kaybolmaya başladığı önemli bir zaman dilimi olarak değerlendirilmiştir. Dinin etkisini azaldığı modern toplumlarda seküler çağın yaşandığı iddiası tartışılır olmuştur. Sekülerleşme tezi, geleneksel dinin etkisinin azalmasıyla akılcı söylem ve düşüncenin akla ve mantığa daha uygun olduğu ve dine olan ihtiyacın gerilediği ifade edilmiştir. Tabii bu söylemi eleştiren karşıt tezler de savunulmuştur. Aslında sekülerleşme kavramının var olması sosyoloji biliminden kaynaklanmaktadır.⁷⁷

Ertit’e göre sekülerleşme ve desekülerleşme şöyle tanımlanabilir: “Sekülerleşme, belli bir toplumda belli bir zaman dilimi içerisinde doğüstü alanın, yani dinin, dînimsi yapıların, halk inançlarının ve diğer tüm doğüstü öğretilerin bireysel ve toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve gündelik yaşamı şekillendirme güçlerinin azalması demektir. Desekülerleşme ise, sekülerleşme sürecinin tersinin yaşandığı, yani doğüstü alanın süreç içerisinde gündelik yaşamı şekillendirme gücünün arttığı dönemler için kullanılmaktadır.”⁷⁸

Mert, sekülerleşmeyi; “dinin toplumda otoritesini yitirmesi süreci” olarak ifade etmektedir.⁷⁹ Sekülerleşme, dini olanın bireysel ve toplumsal alanda geçerliliğini kaybederek yerini daha çok dindışı olana bırakması ve dine dayalı davranışların anlamını yitirmesi, dinin ve dine dayalı olan olguların toplumsal geçerliliğini ve değerini kaybetmesi ve bireylerin özel hayatlarında daha az görünür olması diye ifade edilebilir.⁸⁰

⁷⁵ Zygmunt Bauman, Post Modern Etik, çev. Alev Türker, (İstanbul:yrıntı Yayınları, 2011), 15.

⁷⁶ Melek Akgün, Kutsal ve Seküler Düalizminde Seküler Kutsallığın Kuramsal Bir Değerlendirmesi. (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 74.

⁷⁷ İhsan Çapçioğlu – Niyazi Akyüz, Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 408-409; Altıntaş, Din ve Sekülerleşme, 41-44.

⁷⁸ Volkan Ertit, Sekülerleşme Teorisi (Ankara: Liberte Yayınları, 2019), 47

⁷⁹ Nuray Mert, Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994), 18.

⁸⁰ Akyüz- Çapçioğlu, Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi, 417.

2.2. Dijitalleşme, İnternet ve Sosyal Medya Ağları

2.2.1.İnternet ve Sosyal Medya

İnternet, kuruluş ve kullanma amacı itibariyle askeri olarak planlansa bile 1990 yılında üniversite hocaları ve öğrencileri arasındaki iletişimi gerçekleştirmek amacıyla hizmet alınmaya başlanmış; daha sonra toplumun geneline yayılmıştır. WWW (Web 1.0) kurulması ile birlikte kişisel kullanıcılar şahsi sitelerini kurmaya başlamıştır. Bu siteler bilgi edinme amacı ile kullanılmıştır. Web1.0'ın zamanla yetersiz kalması ile Web 2.0'ın gerçekleştirilmesini hızlandırmıştır. Bu sayede kullanıcılar paylaşımda bulunma, interaktif ilişkiler kurma, ortak içerikler yaratma ve sunma fırsatını elde etmişlerdir. Facebook, Twitter, Pintrest, Instagram vb. sosyal ağlar Web 2.0'ın en çok biline ve kullanılan ürünleri olarak kullanıma sunulmuştur. Kullanıcılara ilgi alanlarına göre arama yapma imkânı sunan Web3.0 ise daha çok bireysel kullanıcılar tarafından kullanılan ya da sosyal ağlara girilen bilgiler, beğeniler ve paylaşımlara dayanılarak bireyin arama kriterlerine yönelik sonuçları sunmayı amaçlamıştır.⁸¹

Esasen askeri amaçlı üretilen internet, zamanla toplumsal, sosyal, kültürel, ekonomik hatta gündelik yaşamı doğrudan etkiler hale gelmiştir. İnternet teknolojisi icat edildiği 1960'lı yıllardaki özellikleriyle kalmamış, her geçen gün gelişmeye devam etmiştir. Gelişimini bugün de aynı şekilde ve daha da hızlanarak sürdürmektedir. İnternet teknolojisi, “ağların ağı” olarak tanımlanır. Bugün gelinen noktada internet gündelik yaşamın akışında önemli bir yerdedir. Bu bağlamda internet birçok unsuru etkilemiş ve değiştirmiştir.⁸² Gündelik yaşamın akışında olduğu gibi ticari anlamda da etkinliğini devam ettirmektedir.

İnternet ve yeni iletişim teknolojilerinin icat edilip hayatın içinde olması; en az matbaanın bulunması kadar önemli bir yere sahiptir. Bu dijital teknolojilerin gündelik hayatta bu kadar yoğun şekilde bulunması insan hayatına kolaylık getirmiş ve âdeta hayatın akışını değiştirmiştir.⁸³ İletişim, bilgiye erişim, bankacılık işlemleri, örgütlenme ve sosyal aktiviteleri sağlama gibi birçok hayatî işleyiş, internetin yön verdiği dijital toplumda zamanla değişime uğramıştır. Ancak, tüm insanlığın internet teknolojilerini kendine yeter bir şekilde kullanması veya bu dijital teknolojiye her an erişmesi mümkün değildir.

Teknik ve askerî bir gelişme sonucu hayatımıza giren internetin bugün gelinen noktada, sosyal işlevi, teknik özelliklerini geçmiş durumdadır. İnternetin ticari manada gelişmesine sebep olan en önemli etkenlerden biri de World Wide Web'in (WWW) kurulması ya da kullanıma sunulmasıdır. Bu ağ, bilgiye ve hizmete erişimi

⁸¹Mehmet Alabay, “Web Teknolojilerinin Gelişimi ve Hayatımıza Etkileri”, <https://dralabay.wordpress.com/2014/08/29/webteknolojilerinin-gelisimi-ve-hayatimize-etkileri> (29.08.2014).

⁸² Nilüfer Timisi, Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi (Ankara: Dost Kitabevi, 2003), 121.

⁸³ Sedat Şimşek, “Küreselleşme sürecinde çok uluslu şirketler ve internetinönemi”, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 4/3, (2006),166.

kolaylaştırmış, bu sayede internet tüm dünyada kullanılan ticari bir ağ halini almıştır. Bu sistem zamanla toplu medya sisteminden, bireysel iletişim ve kullanımı sağlayan bir dijital araca dönüşmüştür.⁸⁴

İnternet, diğer kitle iletişim araçlarını bünyesinde barındırabilmektedir. Radyo, gazete, televizyon, dergi vb. geleneksel kitle iletişim araçlarının sağladığı iletiler internet sayesinde yeni iletişim teknolojilerinin içinde sunulma imkânı bulmaktadır.⁸⁵ Bu sayede, internet teknolojilerinin topluma ve toplumda oluşan kültüre etkisidaha güçlü bir şekilde görülmektedir. İnternetin yaygınlaşması ile birlikte dünya üzerinde siyasi, ekonomik ve kültürel ve daha farklı alanlarda genel anlamda birçok değişiklik yaşanmış ve hala yaşanmaya da devam etmektedir. Hızla gelişen ve dönüşen bu iletişimde bireysel kullanıcı kontrolü de aynı şekilde artmıştır. İnternetin hayata getirdiği en büyük yenilik ve hareket, taraflar arasında etkileşimi sağlamasıdır.⁸⁶ Örneğin bilgiyi üreten ve yönlendiren belli bir kullanıcı grubun kendisine sunmuş olduğu bilgilerle yetinmek durumunda kalan bireyler, internette aktif bir rol üstlenemiyorlardı. Bu bağlamda, Web1.0, okuma, inceleme ve araştırma ortamı olarak da değerlendirilebilir. Ancak bu Web 1.0 kullanıma sunulduğu zaman itibariyle de önemli bir gelişmedir.⁸⁷

Web 2.0 ise sosyal medyanın doğmasına ortam hazırlayan bir sistem olarak doğmuştur. Bloglar, mikro bloglar, sosyal ağ siteleri, Web 2.0 sayesinde meydana gelmiştir. Web 2.0'ın amacı, hem etkileşim sağlamak hem de bireysel internet kullanıcılarının içerik üretebilmesine ortam sağlayabilmektir.⁸⁸ Bu teknoloji, hem kullanıcı katılımını sağlayan hem de internet kullanımını kolaylaştıran bir sistemdir (Güler, 2011, 53). Web 2.0 ortamında her tür metin, ses, video üretilebilmesi mümkündür. Web 2.0 kavramı, 2005 yılında Tim O'Reilly sayesinde literatüre girmiştir. Bu teknoloji Web 1.0 teknolojisine bazı yenilikler getirmiştir. Örneğin, internet kullanıcılarının birer yayıncı haline gelmiş, karşılıklı etkileşim, katılım, internet verilerinin kullanıcılar tarafından düzenlenmesine olanak sağlanmış ve daha kişiye özgü yazılımların ortaya çıkması sağlanmıştır.⁸⁹ Web 2.0 ile ilgili yapılabilecek en önemli tespit, birey eksenli çalışması ve bireyler arasında karşılıklı etkileşime olanak sağlamasıdır. Web 2.0 gibi teknolojiler sayesinde internet daha kullanışlı ve sosyal açıdan daha önemli özellikler kazanmıştır.

1990'lı yıllarda internetin gelişimi, ticaret hayatında, veri paylaşımı ve iletişim alanında büyük bir atılımı gerçekleştirmiştir. 2000'ler ve sonrasında internet, erişim hızı

⁸⁴ Haluk Geray, İletişim ve Teknoloji: Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Mmedya Politikaları (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2003), 19-21.

⁸⁵ Sevda Alankuş, (ed.), Yeni İletişim Teknolojileri ve Medya (İstanbul: IPS İletişim Vakfı Yayınları, 2003), 61-91.

⁸⁶ Timisi, Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi, 83-85.

⁸⁷ Dan Laughey, Medya Çalışmaları: Teoriler ve Yaklaşımlar, çev. Ali Toprak (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010), 162-163.

⁸⁸ Christian Fuchs, Sosyal Medya, Eleştirel Bir Giriş, çev. Diyar Saraçoğlu- İlker Kalaycı (İstanbul: Notabene Yayınları, 2016), 49.

⁸⁹ Fuchs, Sosyal Medya, Eleştirel Bir Giriş, 49-50.

ve gücü ile dünyada en güçlü ve aynı zamanda kullanıcı sayısı giderek artan bir kitle iletişim aracı haline gelmiştir. Morgan Stanley 2004 yılında bir araştırma yapmış ve yaptığı bu çalışmada, internet ve teknolojik iletişim araçlarını karşılaştırmış ve her birinin elli milyon kullanıcı sayısına ulaşma sürelerini tespit etmiştir. Buna göre, 50 milyon kullanıcı sayısına ulaşmak radyo için 38 yıl, televizyon için 13 yıl sürmüştür. İnternet ise sadece 5 yılda 50 milyon kullanıcı sayısına ulaşmıştır. Ayrıca internetin gelişimiyle birlikte iletişim teknolojilerinde yeniyi vurgulamak için, artık kavramların önüne "e" harfi getirilmekte; "e-posta", "e-ticaret", "e-müzik", "e-eğitim", "e-devlet" gibi kavramlar yeni ve elektronik bir anlam kazanmıştır.⁹⁰

Günümüz dünyasında insanlar, gazete okumak, mektup göndermek, oyun oynamak ve araştırma yapmak gibi daha birçok gündelik işi internet üzerinden yapabilmektedir. Sonuç olarak internetin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: 1- İnternet, iletişim teknolojilerinin bir derlemesidir. 2-Yazılı, sesli ve görsel tüm iletişim tekniklerinden faydalanır. 3- Bütün medya görevlerini ve işlerini yapabilecek özelliktedir. 4- İnsanlara ticari fırsatlar sunar. 5- Etkileşimli iletişim sağlar.⁹¹

2.2.2.Facebook

Facebook, 2004 yılında, Mark Zuckerberg tarafından kurulmuştur. Harvard Üniversitesi öğrencilerinden sonra Standford üniversitesi öğrencileri arasında yayılmaya başlayan sosyal iletişim aracı hızlı ve aktif olarak Dünya'nın tüm ülkelerinde lise ve üniversite öğrencileri arasında yayılmaya başlamıştır. Şimdilerde ise 13 yaş ve üzerindeki her bir birey Facebook'a katılma ve onu kullanma hakkına sahiptir.⁹²

Facebook, günümüzde 10.000'den fazla çalışanı olan bir "sosyal ağ" tanımının içini dolduran sık kullanılan tabirle "Mavi Dev" dir. Kullanıcılarının dünyaya bakış açılarını değiştirebilen ve onlara yeni yüzler (kimlikler) tanımlayan önemli bir platformdur. Facebook, fotoğraf çekilmeyi, video yayınlamayı, siyasi yorumlar ve paylaşımlar yapmayı seven bir kişi için önemli bir mecradır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde diğer tüm ağları kapsamaktadır. Çünkü kullanıcıya bir "dijital kimlik" kazandırabilmektedir. Bu dijital kimliğin edinilme sürecinde Facebook genelde aktif olarak da yer alabilmektedir. Duruma göre bazen bir cinsel saldırıyı, bazen dünyadaki savaşları protesto için kullanıcılarını aynı mecrada toplayabiliyor.⁹³

Facebook dediğimiz gibi artık insanların dijital kimliği olmuştur. Örneğin selfie çekerken hayatını kaybetme riski ile karşı karşıya kalan hatta tehlikeli ortamlarda bunu deneyip hayatını kaybeden insanları düşündüğümüzde dijital kimliğin artık gerçek kimliğin önüne geçtiğini söyleyebiliriz. Ancak artık insanlar bunu benimsemiş ve

⁹⁰ Emel Dilmen vd. (ed), Yeni İletişim Ortamları ve Etkileşim Uluslararası Konferansı Kitabı (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Matbaası, 2006),19.

⁹¹Başak Solmaz vd, " İnternet ve Sosyal Medya Kullanımı Üzerine Bir Uygulama", Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 7/4 (2013), 24.

⁹² Facebook Wikipedi, "www. en. wikipedia.org/wiki/Facebook" (1 Mart 2020).

⁹³ Buğra Ayan, Sosyal Ağlar Tarihi (İstanbul: Abaküs Yayınevi, 2016), 98.

hayatının merkezine almayı kabullenmiş gözükmetedir. Günümüz insanı, sokakta karşılaşılsa selamlaşmayacağı insanların sosyal mecralarda ürettiği kimliğini gayet iyi tanımakta ve onu her an takip etmektedir. Gerçek hayatta günlük 5-6 kişi ile görüşürken sosyal medya platformu olan Facebook'ta yüzlerce kişi ile etkileşime girebilmektedir.

Türkiye'de 2020 yılı sosyal medya kullanım oranlarına bakıldığında Facebook'un 2019 yılına göre kullanıcı sayısının 3 milyon azalarak 37 milyona gerilediği tespit edilmiştir.⁹⁴ Aynı zamanda onlarca sosyal medya platformunun bulunmasına rağmen hala insanların en çok rağbet gösterdiği platformlardan biri olması kayda değer bir durumdur. Facebook'ta bulunan önemli bir özellik sayesinde çeşitli organizasyonlar, firmalar ve şirketler sanal mecrada sayfa oluşturabilmektedir. Şirket müşterileri şirketlerinin sayfasına üye olarak ya da katılarak şirketin sanal ortamdaki hizmetlerinden ve olanaklarından faydalanabilmektedir

2.2.3. Twitter

Twitter, 2006 yılında ABD'de Jack Dorsey, Noah Glass, Biz Stone ve Evan Williams adlı girişimciler tarafından kurulan bir sosyal paylaşım platformudur. Günümüzde dünya milletlerinin en çok kullandığı sosyal ağlarından biri olan Twitter; iletişim, diplomasi, dini yaşantı, sokak hareketler ve dijital aktivizm gibi birçok alanda faaliyet göstermesi ve yayılmasında etkisi hissedilmektedir.⁹⁵ İnsanların düşüncelerini, edindiği bilgi ve tecrübelerini rahatça paylaşabildiği bu platformun amacı, kişilerin sanal mecrada görüş ve düşüncelerini yayarak istendiğinde birlikte etkinlikler yapılmasına imkân sağlamaktadır.

TÜİK verilerine göre, insanların internet ortamında geçirmiş oldukları zaman diliminde en sık yaptığı faaliyetler; sosyal ağlara katılma en önde olmak üzere, film, oyun, müzik, görüntü indirme, video oynatma, haber, gazete ya da dergi okuma, bazı hizmetler hakkında bilgi edinme gibi içerikleri herhangi bir sosyal paylaşım ağında paylaşma gelmektedir. Sosyal medya, son çıkan teknolojik paylaşım alanı olsa da, bilgiye ulaşma ve iletişim sağlama gibi sunduğu pek çok imkânla zamanın çoğu bu platformlarda geçmektedir. Türkiye'de 2020'de en çok kullanılan sosyal medya ağları içinde beşinci sırada bulunan Twitter'ın 11.8 milyon kullanıcısının bulunduğu ve bu kullanıcıların %80'ierkek kullanıcılardan oluşmaktadır.⁹⁶

Twitter, kullanıcılarına tvît adı verilen 140 karakterlik metinler yazma imkânı sunan, bir yeni nesil iletişim aracıdır. Atılan tweetler herkes tarafından görülebildiği gibi sadece kendi arkadaşlarının görmesini de sağlayabilir. Kişiler veya kurumlar diğer kullanıcıların tweetlerini takipçi olarak görebilmekte ve yorum yapabilmektedir. Takip ettikleri kişi veya kurumların takipçi sayısını ve bunların kimleri takip ettiklerini de

⁹⁴ Dijilopedi, "https://dijilopedi.com/2020-turkiye", Erişim. 16 Nisan 2020.

⁹⁵ Ayan, Sosyal Ağlar Tarihi, 339.

⁹⁶ Mukadder Hasgöl Koşmaz, Sosyal Medyanın (Dijital Kültür) Aile İlişkileri Üzerine Etkisi (Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 41.

görebilmektedirler.⁹⁷

2006 yılından bu yana Twitter, dünya çapındaki beğenilirliğini her geçen gün arttırmış ve içeriğindeki uygulamalar sayesinde internet dünyasının SMS'i olarak nitelendirilmiştir. 2011 yılından bu yana Türkçe olarak kullanılabilir. Twitter üzerindeki kullanıcıların etkisinin kullanıcı tweetlerine gelen retweetlere göre değerlendirildiği bilinmektedir.⁹⁸

2.2.4.Youtube

2005 yılında, ABD merkezli olarak Chad Hurley, Steve Chen ve Jawed Karim adında üç eski Pay-pal çalışanı tarafından kurulan sosyal paylaşım Youtube, kullanıcılarının kendi oluşturduğu videoları yükleme ve diğer kullanıcıların yüklediği videoları izleyebilme olanakları sunmaktadır. Videoları yüklerken herhangi bir sınırlama konmuyor ancak yasal olmayan videolar sunucu tarafından engellenebilmektedir. Videolar çeşitli kategorilere ayrılarak yüklenirken, bazı videolarda üyelik şartı aranmaktadır.⁹⁹ Youtube, görsel ve işitsel olması yönüyle ve uzun videoların rahatça izlenebilmesi nedeniyle kullanıcı sayısında her geçen gün artış görülmektedir. İstatistiklere göre Youtube, ülkemizde en çok kullanılan sosyal medya ağı olmuştur.¹⁰⁰

Youtube genel olarak video paylaşımı ve izlenmesi olarak bilinse de, üyelerinin birbirleriyle etkileşim halinde olmasından dolayı sosyal medya niteliği kazanmaktadır. İnsanların merak ettikleri birçok bilgi ve araştırma sonucunu bulabilecekleri çok büyük bir video arşivin olması Youtube'u güçlü bir sosyal platform haline getirmiştir.¹⁰¹

2.2.5.Whatsapp

Whatsapp Biran Acton ve Jan Koum tarafından 2010 yılında ABD merkezli olarak kuruldu. Daha sonra Facebook tarafından 4 milyar dolar nakit, 12 milyar dolarlık hisse senedi ve 3 milyar dolarlık da sınırlandırılmış hisse senedi olmak üzere 19 milyar dolara satın alındı. Whatsapp uygulaması, Android, BlackBerry, İphone, Nokia gibi birçok telefon markasına uyum sağlamaktadır. İnternet hizmetini kullanarak fotoğraf, video, ücretsiz arama, sesli ve yazılı mesaj gibi birçok hizmeti kullanıcılarına sunmaktadır. Yapılan istatistiklere göre Whatsapp, Türkiye'de en çok kullanılan sosyal medya platformları arasında üçüncü sırada yer almaktadır.¹⁰²

⁹⁷ Wikipedi Twitter, “<http://tr.wikipedia.org/wiki/Twitter>”, Erişim. 22 Ocak 2021.

⁹⁸ Gülsüm Kaymak, Sanal Topluluklardaki Sosyal Ağlarda Sosyalleşme ve Güven Sorunsalı: Ereğli Örneği (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012),16.

⁹⁹ Ayan, Sosyal Ağlar Tarihi, 379.

¹⁰⁰ Koşmaz, Sosyal Medyanın (Dijital Kültür) Aile İlişkileri Üzerine Etkisi, 42.

¹⁰¹ Lokman Cerrah, Sosyal Medyada Din Algısı (Twitter Örneği) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 21.

¹⁰² Koşmaz, Sosyal Medyanın (Dijital Kültür) Aile İlişkileri Üzerine Etkisi, 42-43.

2.2.6.Instagram

Instagram, Kevin Systrom ve Mike Krieger tarafından 2010 yılında ABD’de kurulan ve daha çok resim ve video gibi medyanın paylaşıldığı bir sosyal platformdur.¹⁰³ İnsanlar hiç görmediği akrabalarının veya yıllardır görüşemediği arkadaşlarının sosyal yaşantısını Instagram aracılığı ile takip etmektedir. 2019 yılında Türkiye’de istatistiklere göre en çok kullanılan sosyal medya platformu arasında Instagram ikinci sırada yer almakta ve ülkemizde 38 milyon kullanıcısı bulunmaktadır.¹⁰⁴

Instagram, fotoğraf üzerine kurulu bir platform olmasının yanı sıra video çekilebilmesi ve videoda düzenleme yapılabilmesi özellikleri ile kullanıcıların cazip gelen ve diğer sosyal ağlar arasında paylaşım yapma imkânı sunan bir sosyal platform olarak göze çarpmaktadır.¹⁰⁵ Önce fotoğraf paylaşım özelliği ile başlayan instagram daha sonra direk mesaj gönderme “dm” ve video paylaşım özelliği de eklenmiştir.¹⁰⁶

2.2.7.TikTok

2016 yılında kurulan TikTok, evvela Çin’de oldukça fazla yayılma imkânı bulan ve milyonlarca kullanıcısı olan bir sosyal medya platformudur. TikTok ile fotoğraf, video, müzik ve istenilen konudaki bilgileri paylaşabilme imkânı vardır. Sosyal medya platformlarında video içerikli paylaşımlar her geçen gün daha da ilgi görmektedir. TikTok kurulduktan bir sene sonra benzer bir uygulama olan Musical.ly ile birleşerek bir kat daha gelişmiş ve büyümüştür. TikTok uygulamasında kullanıcılar görsel ve ses eklemeleri sayesinde kısa videolar çekerek uygulama aracılığı ile paylaşmaktadır. Diğer sosyal medya uygulamaları gibi bu uygulama da takipçilik sistemiyle yürütülmektedir. Çok hızlı bir şekilde büyüyen TikTok, kolay kullanımı ve çok fazla ilgi görmesi ile indirilme sayısında Facebook’un bile üzerine çıkmıştır.¹⁰⁷

TikTok aşağıda sayacağımız bazı önemli özellikleri ile yarış içinde olduğu diğer uygulamalara fark atmış ve ön sıralara yerleşebilmiştir.¹⁰⁸

-Sınırsız videoya erişme imkânı sunmaktadır.

-Ünlüler tarafından kullanılması ile bireyler de hayran oldukları bu kişileri taklit ederekbu uygulamayı daha çok tercih etmektedirler.

¹⁰³ Ayan, Sosyal Ağlar Tarihi, 379.

¹⁰⁴ Koşmaz, Sosyal Medyanın (Dijital Kültür) Aile İlişkileri Üzerine Etkisi, 42.

¹⁰⁵ Harun Türkmenoğlu, “Teknoloji İle Sanat İlişkisi ve Bir Dijital Sanat Örneği Olarak Instagram”, Ulak bilge Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2/4, (2015), 95.

¹⁰⁶ Tülay Yazıcı – Meltem Özel, “Sosyal Medyada Anneliğin Eğitim ve Etkileşim Boyutu: Instagram Üzerine Bir İnceleme”, International Journal of Social Sciences and Education Research, 3/5, (2017), 1717.

¹⁰⁷ Ayşenur Akyazı, “Sosyal Medyanın Şöhret Kültürüne Etkisi”, İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, 12/3, (2020), 260.

¹⁰⁸ Müfit Yılmaz Gökmen, “Çin’den Dünyaya Yayılan TikTok Çılgınlığının Açıklaması” <https://kolektifhouse.co/komag/cinden-dunyaya-yayilan-tik-tok-cilginliginin-aciklamasi/> (Erişim. 21 Mart 2020).

-Uygulama, duvar saatinin seslerini akıllara kazıyarak çağrıştıran ismiyle bireylerin zihninde kalıcı olmakta ve aklında yer edinmektedir.

TikTok'taki videolar 15 saniyelik olmakla birlikte kısa videolar birbirine eklenebilmektedir. Bu uygulama ile kullanıcılar kendi videolarını çekerek kaydetmekte ve bu videoları kesme, birleştirme ve filtreleme marifetiyle düzenleyebilmektedirler. Türkiye'de de kullanılan bu uygulama ile kullanıcılar arka fonda çalan müzik ya da repliklere oyuncu ya da taklitçi olarak çalan/oynatılan kendileri yorumlayarak videoya çekmektedirler. Dolayısıyla Andy Warhol'un "Herkes bir gün on beş dakikalığına meşhur olacak" ifadesi, TikTok uygulaması için "Herkes bir gün 15 saniyede meşhur olacak" olarak değiştirilmiştir denilebilir.¹⁰⁹

2.3. Kuramsal Çerçeve

2.3.1. Risk Toplumu

Sosyoloji, toplumları geleneksel ve modern toplum diye sınıflandırarak ele alır. Klasik Sosyoloji kuramcılarında Tönnies, toplumu Gemeinschaft (topluluk) ve Gesellschaft (toplum) diye iki ayrı kategoride inceler. Gemeinschaft'ta daha belirgin olan "topluluk ruhu" Gesellschaft'ta yerini bireyselliğe terk etmiştir. Çağdaş kuramcılarda toplumları belirli özelliklerini göz önüne alarak sınıflamaya tabi tutar. Bazı sosyologlara göre modernizm dönemi son bulmuş yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönemi her sosyolog farklı şekillerde kavramsallaştırmıştır. Bunlardan; Bell "Sanayi Sonrası Toplumu", Manuel Castels "Ağ Toplumu", Anthony Giddens "Geç Modernlik" ile Bauman'ın "Akışkan modernlik" kavramları vardır. Bu kavramların ortak noktası ise küreselleşme gerçeğinde yatmaktadır. Küreselleşmenin getirdiği riskler, korku ve güven duygusu çoğunlukla sosyoloji biliminin konuları arasında yer almıştır.¹¹⁰

Esasen risk kavramının ilk kullanılış amacı, deniz ticareti yapılırken korsanların yağmalama tehlikesi içindir.¹¹¹ Beck, ilk dönemleri kast ederek, risk kavramının toplumsal değil bireysel olduğunu ve bunun toplum hayatına etki eden tehlikeleri değil bireysel tehdit ve tehlikeyi akla getirdiğini ileri sürer. "Bilinmeyen sulara yelken açmak" anlamında kullanılan risk kavramı 16. ve 17. yüzyıldaki kullanılmaya başlanmıştır. Sonraki dönemlerde İngilizceye geçen risk kelimesi ilk başlarda mekânsal anlamda kullanılmıştır. Sonra ise belirsizliği çağrıştıran durumlar için kullanılan ve kullanım alanı çoğalan bir kavram haline gelmiştir.¹¹²

Beck, risk durumlarından bazı kesimlerin diğerlerine göre daha çok etkilendiğini,

¹⁰⁹ Akyazı, "Sosyal Medyanın Şöhret Kültürüne Etkisi", 260-263.

¹¹⁰ Adem Sağır – Zeynep Aktaş, "Pastoral Sessizlik: Bir Korku Sosyolojisi Denemesi" Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume, 12/29, (2017), 457-486.

¹¹¹ Devrim Ertürk, "Risk toplumu: Belirsizlik, Korku ve Güven Arayışı Arasında Özne", Turkish Studies, 13/10, (2018), 275-289.

¹¹² Antony Giddens, Elimizden Kaçıp Giden Dünya çev: Osman Akınhay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), 36.

bundan dolayı toplumsal risk durumlarının belirlediğini ifade etmektedir. Bu risk durumlarında sonuçta riski üretenler ve onlardan kazanç sağlayanlar da birlikte aynı risklerden etkilenmektedirler. Beck bu durumu “bumerang etkisi” olarak açıklamaktadır. Riskler farklı ülkeler arasında farklı eşitsizliklerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Bu bağlamda risk, tüm dünyayı etkilediği için dünya risk toplumu olarak addedilmektedir.¹¹³

Beck’e göre risk; felaketin kendisi değil, felaketin önceden görülmesi, beklenmesi demektir ve “gerçek” olan değil, “gerçekleşecek olan” dır. Bu bakımdan risk, Beck için; hayali ve sinsi, var olan ve olmayan, her yerde var olmayı ima eden ve önleme politikalarının gerekçesidir. Risk toplumunda, dümen kırıp çarpışmadan kaçınılabilmek ihtimalinin var olduğunun bilinmesine işaret vardır. Bu ise içinde umut barındırır. İnsanlara eyleme geçme zamanının geldiğini bildirir.¹¹⁴

Ulrich Beck, sanayi toplumundan sonraki dönemi kavramlaştırmak ve tanıtmak için “Risk Toplumu” tamlamasını kullanmıştır. Anthony Giddens de Beck’in günümüz toplumları için iddia ettiği risk görüşüne katılmakla birlikte “Geç Modernite” kavramını kullanmıştır. Beck açısından riskleri yaratan modernitenin ta kendisidir. Risk toplumunda gelinen noktanın ötesini kestirmek mümkün gözükmemektedir. Dünya tarihine baktığımız zaman birçok salgın hastalık görünmektedir. Bu salgın hastalıkların kuşkusuz ki en tahripkâr olanı 14. yüzyılda başlayıp, 16. yüzyıla kadar etkisi devam eden hatta toplumların yapısını etkileyen kara vebadır. Bilhassa 20. yüzyılda dünyayı etkileyen birçok salgın hastalık ortaya çıkmıştır. Örneğin, Zika, Kuş gribi, Domuz gribi, Sars, Mars, Ebola gibi.¹¹⁵

Dünyanın küresel anlamda yaşadığı son salgın Aralık 2019’da Çin’de başlayan Korona virüs salgınıdır. Salgının dünyaya yayılması takriben 3 ay sürmüştür. Türkiye’de ise koronavirüs kaynaklı ilk ölüm vakası 17 Mart 2020 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu durumun ardından hemen birçok hayati önlem uygulamaya konmuştur. İlk anda salgının sadece sağlık boyutu öne çıkarılmış ancak, salgının sosyal, kültürel, dini ve ekonomik boyutlarının da ele alınması gerektiği önemli bir gerçek olarak karşımıza çıkmıştır. Bu bağlamda Ulrich Beck’in “Risk Toplumu” ile Anthony Giddens’in “Geç Modernite” diye nitelendirdikleri günümüz toplumlarına dönük eleştirilerinden yola çıkarak, Covid-19 salgınının toplum hayatına etkileri anlamında psikososyolojik bir değerlendirmenin önemi ortaya çıkmaktadır.

Ulrich Beck, 1986’da yazdığı “Risk Toplumu: Başka bir Modernliğe Doğru” adlı kitabında, günümüz toplumlarını risk açısından ele almış ve değerlendirmiştir. Toplumların ve bireylerin maruz kalacağı tehlikeleri ele alan Beck, günümüzde ne tür

¹¹³ Ulrich Beck, Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru çev: Bülent Doğan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2014), 27-28.

¹¹⁴ Ahmet Dolu, Risk Toplumu Çağdaş Sosyal Problemler (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 5.

¹¹⁵ Aysel Günindi Ersöz, “Covid-19 Salgını Ö zelinde Ulrich Beck’in “Risk Toplumu” ile Anthony Giddens’in “Geç Modernite” Kavramlarını Yeniden Düşünmek”, Turkish Studies, 15/6, (2020), 527-528.

tehditler ve risklerle karşı karşıya olduğumuza cevap bulmaya çalışmaktadır. Ona göre sınıflı toplumların tehlike söylemi: “açım”, olmasına karşı, risk toplumlarının tehlike söylemi; “korkuyorum” dur. Beck’e göre, geleneksel toplumlarda “ihtiyaç ortaklığının” yerini risk toplumlarında “endişe ortaklığı” almaktadır.¹¹⁶ Riski felaket değil, felaketin habercisi olarak gören Beck, yeni risklerin yerel veya belli bazı gruplara mahsus olmadığını, risklerin küresel yönüne dikkat çeker. Modern yeni yüzyılda teknolojinin gelişmesiyle, ölüm oranlarında azalma olmuş, bulaşıcı hastalıklar için yeni ve daha etkili ilaçlar bulunmuş ve bu sayede nüfus artışı açısından önemli gelişmeler sağlanmıştır. Buna rağmen modernleşme beraberinde birçok riski de barındırmaktadır.¹¹⁷

Günümüz dünyasında artık riskin belli bir ülke veya bölgeye has olmadığını ifade eden Beck, dünyadaki risk anlayışlarını üçe ayırır:¹¹⁸

1. Mahalsizleşme: Risklerin sebepleri ve sonuçları tek bir mekânla sınırlı değildir. Beck, mahalsizleşmeye Çernobil faciasını örnek gösterir. Günümüzde ise tüm dünyanın gündemi haline gelen Covid-19 virüsü de ilk defa Çin’in Wuhan kentinde görülmüş ve kısa bir zaman içinde dünya üzerindeki milyonlarca insan bu virüsten doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmiştir.
2. Hesaplanamazlık: Tesirleri hemen belirmediğinden gözlenebilen sonuçları uzun bir zaman sonunda kendini gösterir. Yine koronavirüsün etkilerinin ne kadar süreceği, kimleri ne açıdan ve ne oranda etkileyeceği belli olmayan bir süreç yaşanmaktadır.
3. Telafi edilemezlik: Salgının sebep olduğu ölümlerin telafisi mümkün olmadığı gibi, ekonomik kayıpların da kısa vadede telafisi imkân dahilinde değildir. Beck, modern toplumların belirsizlikleri ve aniden ortaya çıkan istenmeyen durumları, örneğin kazalar ve salgınları kontrol altına alınacağını ancak başta yoksul ülkeler olmak üzere tüm insanlığın illaki az veya çok bundan etkileneceğini söyler. Yani risk toplumlarında büyük tehlikelerden herkesin belli bir oranda etkileneceği önemli bir gerçektir.¹¹⁹

Belirsizlik kavramı Beck’in yaklaşımının merkezinde denilebilir.

Çünkü belirsizlikler her geçen gün artmaktadır. Risk toplumunun en dikkat çeken özelliği “belirsizliktir” denilebilir. Aslında risk ve belirsizlikleri üreten de modern hayatın takendisidir. Teknolojik ve bilimsel yenilikler insanlığın öngörmediği birçok riski beraberinde getirmiştir. Bu riskler sosyal hayatın neredeyse tüm alanlarında meslek, aile, evlilik vs. belirsizliklere yol açmaktadır. Örneğin virüsün laboratuvar ortamında üretilmiş olması ihtimali de Beck’i desteklemektedir. Zira toplumlarda belirsizlikler medyadan beslenmektedir.¹²⁰ Salgın hastalıklarla birlikte üretilen belirsizlik, artan

¹¹⁶ Beck, Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru, 71.

¹¹⁷ Beck, Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru, 308.

¹¹⁸ Beck, Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru, 357-358.

¹¹⁹ Beck, Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru, 70.

¹²⁰ Beck, Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru, 92.

işsizlik, yalnızlaşan bireyler, yaygın bilgi kirliliği gibi bireylerin davranışları üzerinde etkili olan gelişmelerle birleştiğinde bireylerin hangi bilgiye güveneceği hususunda kararsızlık yaşamalarına sebebiyet vermektedir. Özellikle, siber dünya, belirsizlik ve kontrolsüzlük yaşatarak, insanları güçsüz ve savunmasız bırakmaktadır.¹²¹

Bu dünyanın tehlikeler ve risklerle dolu olduğuna İngiliz Sosyolog Giddens de vurgu yapar. Sosyolog Giddens, Beck'in risk toplumu tanımlamasına destek verdiğini, çünkü Beck'in, modern hayatta insanların karşı karşıya oldukları yeni tehlikeler ürettiği iddiasındaki haklılığını vurgular.¹²² Fakat Giddens Beck'ten farklı olarak yaşadığımız dönemi "üst modern çağ" veya "geç modernlik" olarak tanımlar. Beck'in "risk toplumu" kavramının Giddens'teki karşılığı "geç modernleşmedir". Risk toplumunun merkezini tehlikelerin dağılımı oluşturur.¹²³

Giddens'e göre riskler iki grupta ele alınmalıdır. Birinci grupta depresyon, sel, kasırga, salgın hastalıklar gibi doğal (dışsal) etkilerle oluşan riskler vardır. İkinci grupta ise bilim ve teknolojik faaliyetler ve modern yaşam sonucunda ortaya çıkan riskler bulunmaktadır. Küresel ısınma, atıkların oluşturduğu tehlikeler, laboratuvar ortamında üretilen virüsler gibi bu çeşit risklere misal olarak verilebilir. Giddens, salgın hastalıkları birinci gruba dahil eder ancak virüsün laboratuvar ortamında üretildiği iddiasının yapay riskler grubunda değerlendirilmesini gerekli görür. Risk kavramı her çağda vardır ancak Giddens'in "yüksek etkili riskler" adını verdiği günümüzdeki riskler gücünü küreselleşmeden almaktadır. Sonuçları itibarıyla etkili riskler sayısal olarak büyük bir kitle üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Ona göre bu tür riskler modernitenin zor taraflarının yansımasıdır ve beklenmedik sonuçların ortaya çıkması önemli bir gerçektir.¹²⁴

Görüldüğü üzere hem Beck hem de Giddens modern yaşamın olumlu yanlarına ve bir o kadar da olumsuz yanlarına dikkat çeker. Modernizmle birlikte teknoloji, sağlık, medya ve çalışma hayatı gibi alanlarda yaşanan gelişmeler beraberinde risk ve belirsizlik yaratır. Bu belirsizlikler bazen salgın dönemlerinde de artış gösterir. Özellikle günümüzde yaşanan Covid-19 salgınıyla birlikte geleceğe yönelik risk, kaygı ve korkularda da artış yaşanmaktadır.

Günümüzde artarak devam eden ve dünya üzerinde etkilediği insan sayısı milyonları aşan Covid-19 virüsü laboratuvar da üretilmiş olsa doğal bir salgın da olsa, dünyanın tüm bölümlerinin birbiriyle bağlantılı olduğu gerçeğini bize hatırlatmaktadır. Virüsün yayılma hızı da etki alanı da Hollywood filmlerinin senaryolarını hiç

¹²¹ Ruhi Can Alkın, "Ulrich Beck'in Risk Toplumu Kavramsallaştırması Ekseninde Toplumsal Kontrolün Dönüşümüne Giriş Denemesi", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 1/1, (2017), 52.

¹²² Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel Kimlik* çev. Ümit Tatlıcan (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 46.

¹²³ Ali Esgin, "İmal Edilmiş Belirsizlikler Çağının Sosyolojik Yönelimi: Ulrich Beck ve Anthony Giddens Kaynaklı "Risk Toplumu" Tartışmaları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12/3, (2013), 686.

¹²⁴ Giddens, *Modernite ve Bireysel Kimlik*, 159.

aratmamıştır. Beck'in ifade ettiği gibi, herkes belli oranda bu virüsten payına düşeni almıştır. Bu bağlamda, Dünya Sağlık Örgütü 11 Mart 2020 tarihinde bunun bir pandemi olduğunu kabul ederek ilan etmiştir. DSÖ sağlığı; “sadece herhangi bir hastalık veya zayıflığın olmaması değil, fiziksel ve sosyal açıdan bütünüyle iyi olma durumu” olarak tanımlamaktadır. Adak, sağlığın bireysel boyutu içinde fiziksel sağlık kadar zihinsel ve sosyal sağlığın da önemine dikkat çekmektedir. Sosyal sağlık bağlamında aile, akrabalık ve arkadaşlardan destek görmenin gerekliliğinin önemine dikkat çekiyor.¹²⁵

Aniden ortaya çıkan ve tüm dünyanın gündemini meşgul eden, tabii hızlı ve etkili önlemler ve kararlar alınması gerekli olan Covid-19'un meydana getirdiği kaygı ve panik hali bireylerin korku ve endişe düzeylerini bir hayli artmıştır. Hastalığın bulaşma zemini ve yolları, hastalığa ilişkin yapılan haberler, karantina uygulamaları, fiziki önlemler, 65 yaş üstü ve kronik rahatsızlıkları olanlar için sokağa çıkma yasağı, seyahat kısıtlamaları gibi konularda yapılan zoraki yasaklamalar da bireylerin korku ve panik düzeylerinin ve endişelerinin artırmasına sebep olmuştur. Covid 19 salgını ile birlikte hayat birçok konuda değişiklikler yapılmıştır. Yaşanan pandemi sürecinde, sağlık, eğitim ve alışveriş (ticaret) alanına yönelik düşüncelerimizde ve diğer insanlarla olan ilişkilerimizde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bulaşıcı bir virüs olduğu için ve bu virüsten korunmak için öncelikle diğer bireylerle araya “sosyal-fiziksel mesafe” koymak, elleri en az 20 saniye yıkamak, zorunlu olmadıkça sokağa çıkmamak ve maske takmanın zorunlu olduğu bilgisi dünya üzerindeki tüm toplumlara yayılmıştır. Salgınla birlikte oluşan belirsizlik ortamı ile, yasaklamaların meydana getirdiği panik ve korku bireylerin “fiziksel mesafe” kuralını daha da ileriye götürerek bilhassa kapalı mekânlarda diğer bireylerin “damgalanarak” “fizikî temastan” korunmanın ötesinde diğerlerinin risk taşıyan kimseler olarak görülmesine sebep olmuştur.¹²⁶

Salgın sürecinde uygulanan izolasyon sebebiyle arkadaşlar, akrabalar ve komşularla ilişkiler askıya alınmış, bireylerin birbirine yüz yüze destek olma olasılığı ortadan kalkmıştır. Bu nedenle, pandemi sürecinde en çok aile ve akrabalık bağları olumsuz yönde etkilenmiştir. Özellikle 65 yaş ve üstü yaşlılar için ve 20 yaş ve altı gençler için getirilen bazı yasaklar, aileler arasındaki bağları zayıflatmış, bilhassa yaşlı nüfus yalnızlığa terk edilmiştir. Ayrıca evden çalışmak durumunda olan kadınlar özellikle öğretmen, öğretim üyesi ve bankacılık sektöründe çalışanlar için ev işleri, kişisel bakımları için ayırdıkları zaman, iş zamanı ve dinlenme zamanları arasındaki sınırlar flulaştığı, yani birbirine girdiği bir dönem yaşamışlardır. Özellikle karantina ve sokağa çıkma yasaklarına bağlı olarak evden çevrimiçi çalışan kadınlar çocuk bakımı ve ev işlerine daha fazla zaman harcamak zorunda kalmış, iş yükleri de aşırı bir şekilde

¹²⁵ Nurşen Adak, (ed.), Sağlıkta Sosyal Problemler, Sosyal Problemler Sosyolojisi Dünyadan ve Türkiye'den Örnekler (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009), 100.

¹²⁶ Zeki Karataş, “COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme”, Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 4/1, (2020), 3-15.

artmıştır. Bu durum ise kadınların yorgunluk, bitkinlik, tükenmişlik gibi psikolojik sorunlarla karşı karşıya gelmelerine sebebiyet vermiştir.¹²⁷ Bu rollerin aynı zaman dilimine sığdırılarak yapılmaya çalışılması ise kadınların salgından daha çok etkilenmelerine kapı aralamıştır.

Pandemi sürecinde, acil olarak bir aşının geliştirilememiş olması, aşı geliştirilse bile tüm dünyadaki insanlara yetip yetmeyeceği yönündeki tartışmalar ve aşının güvenilirliği insanların belirsizlik karşısında daha çok panik davranışı sergilemelerine sebep olmuştur. Bir yandan da bireyler salgın ortamının yarattığı belirsizlikler ile ailesi ve kendisinin hayatı için endişe duymaktadır. Salgından etkilenen diğer kurum ise eğitim kurumu olmuştur. Özellikle dezavantajlı bölgede yaşayan öğrenciler internete erişimleri olmadığı veya kısıtlı olduğu için dersleri takip etmekte zorlanmışlardır. Verilen eğitimlerin amacına ulaşip, ulaşmadığını söylemek için ise henüz elimizde bir veri bulunmamaktadır. Online ders yapmak durumunda kalan öğretmenler ve öğretim üyeleri ise hem teknolojiyi yoğun kullanmaktan hem de mesai artışından dolayı yoğun tempo ile çalışmışlardır. Fakat salgından etkilenen kurumların en önemlisi şüphesiz ekonomi olmuştur. Özellikle belirsizliğin yarattığı endişe, korku ve üretimin durması en çok ekonomik alanda kendini hissettirmiştir. Koronavirüs pandemisi, Kuş gribi, Domuz gribi, Ebola ve Mers'ten daha çok belirsizlik üretmiştir. Covid-19'un yarattığı belirsizlik Sars'ın neredeyse 3 katıdır.¹²⁸

2.3.2. Simülasyon Kuramı

Evreninin izlerini, sosyal medyanın gerçekliğinde bulmak konusunu kapsadığını ileriye süren J.Baudrillard'ın Simülasyon kuramında "hiper gerçekçilik" olarak tanımladığı durumla Covid-19 Salgın sürecinde yaşanan; "Umreden dönenler virüsü yaydı!" söylentisi ile Corona virüsü tedbirleri kapsamında 65 yaş üstündeki vatandaşlara sokağa çıkma sınırlandırılması getirilmişti. Bu sırada bazı gençler kendilerine görev edinerek kameralar ile yaşlıları taciz ettiler. Baudrillard'ın (2020), sözünü ettiği simülasyon evreni, hiper gerçeklikler sunmaya çalışmaktadır. Salgının bireyselleştirdiği fertler teknolojik çözümler üzerinden ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadır. Dindarlıkta bu süreçte bireysel dindarlığa dönüşerek aynı yönü izleyecektir. Kapitalist sistemin doğası gereği olan arz talepler dini yönle de örtülecektir.

2.3.3. Ağ Toplumu Kuramı

Günümüz toplumunu, "ağ toplumu" olarak tanımlayan Castells'e göre; bilgi teknolojilerini temel alan teknoloji devrimi ivme kazanan bir hızla toplumunmaddi

¹²⁷ Veysel Bozkurt vd.(ed.), Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri. (İstanbul: İstanbul Üniversty Press, 2020), 129.

¹²⁸ Ersöz, "Covid-19 S algını Ö zelinde Ulrich Beck'in "Risk Toplumu" ile Anthony Giddens'ın "Geç Modernite" Kavramlarını YenidenDüşünmek", 532-533.

temelini yeniden şekillendirdiğini öne sürer. Castells'in ağ toplumu, enformasyon dönemi ile birlikte kurumların hem kendi içinde hem de birbiri arasında ağ şeklinde örgütlenmesidir. Dolayısıyla toplumdaki genel faaliyetlerin ağlar sayesinde olduğu bir örgütlenmedir. "Küresel pazarlar, işgücü, üretim, medya, küresel yönetim ağları ve sosyal hareketler" gibi pek çok toplumsal kurum ağ şeklinde örgütlenmektedir¹²⁹ (Beritan, 2014: 22). Castells, bu örgütlenmenin farklı bir boyutta gerçekleştiğine dikkati çeker. "Akışlar uzamı" olarak adlandırdığı bu boyut, enformasyon çağıyla mekânın ve zamanın flulaşmasıyla ortaya çıkan ve genel olarak toplumların bilgi iletişim teknolojileriyle birbirlerine bağlandıkları yerlerdir.

Castells'in emeğin bireyselleşmesi sürecini yalnızca çalışma şekillerinde meydana gelen dönüşüm üzerinden almadığı görülmektedir. O, bu parçalanmayı "emeğin yerelleşmesi" olarak kavramsallaştırdığı bir süreç üzerinden değerlendirmektedir. Ona göre; teknolojinin getirdiği interaktif ağ esneklik ve uyarlanabilirlikte artış sağlamış, diğer taraftan sermayenin hareketliliğiyle emeğin bireyselleşmesini karşı karşıya getirmiştir.

Castells'in enformasyon çağının yeni toplumsal yapısını ağ toplumu üzerinden açıklarken birbirleriyle ilişkili tüm bağlantı noktalarına değindiği görülmektedir. Akışlar uzamı içinde bu bağlantı noktalarıyla küresel kentler arasında benzerlikler kurmuştur.¹³⁰ Enformasyona dayalı hizmet sektörlerinin ön planda olduğu bu kentlerde emeğin bölünmesi ve yerelleşmesine bağlı olarak bireyselleşme sürecinin yaşandığı görülmektedir.

2.3.4. Damgalama Kuramı

Erving Goffman ve damgalama teorisi, bireyin toplumsal yaşamdan dışlanmasını konu edinmektedir. Ona göre eğer psikolojik bir rahatsızlık varsa toplum bunu kusur olarak görür ve farklılaşma söz konusu olur. Böylelikle topluluk ve kişilerden kaçmak ve kendini ayırmak istemesinden dolayı bireye ayrımcılık yapılır. Goffman insanın kalabalıkların beklentilerini karşılayamayacağını anladığı an bir suçluluk hissi oluştuğunu ifade eder ve bu kavramsallaştırmayı kullanır. İşte bu durum hem Covid-19 salgını sürecinde ülkemizde yaşlıların virüsü yaydıklarını ifade etme, onlarla alay etme ve küçümseme söylemi ile onlara karşı nefret söylemi.

2.3.5. Akışkan Modernite Kuramı

Zygmunt Bauman: "Bireylerin yaşamış oldukları korkularla birlikte günümüzde belirsizlik ve güvensizlik ortamının akışkan moderniteyi doğurduğunu vurgulamıştır.

¹²⁹ Saim Can Beritan, Küresel Kentler Bağlamında Yaşam Kalitesi Göstergelerine Kalitatif Bir Bakış: İstanbul/ New York Karşılaştırması (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 22.

¹³⁰ Beritan, Küresel Kentler Bağlamında Yaşam Kalitesi Göstergelerine Kalitatif Bir Bakış: İstanbul/ New York Karşılaştırması, 23.

Akışkan modernite kuramsallaştırmasından önce, modernizmin sert bir eleştirisini yapmıştır. Postmodern dönem her ne kadar modernizmde yaşanan totalitarizmden kurtuluş gibi görünse de Bauman, postmodern dönemin de modernizmden çok farklı olmadığını hatta bireylerin yaşamını daha da belirsiz hale getirdiğini” düşünmüştür. Ayrıca Zygmunt Bauman’ın; “Küreselleşme ve Toplumsal Sonuçları” adlı kitabı yaşanan Covid-19 pandemi sürecini anlamlandırmak açısından önemli bir kaynaktır. Risk toplumu teorisini literatüre kazandıran Beck’e göre, devletler arası sınırların kalktığı modern çağda, dünyanın herhangi bir yerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar bütün dünya ülkelerini etkilemektedir.

2.4. Din, Birey, Sekülerleşme ve Kriz

2.4.1. Sosyolojik Açıdan Birey ve Din

Toplumun birey açısından en önemli işlevinin bireyi sosyalleştirme olduğu iddia edilmektedir. Sosyalleştirme, bireyin biyolojik varlık özelliğinin yanı sıra sosyal bir varlık durumuna geliş sürecini özetler.¹³¹ Toplumsal belirleme ve sosyal inşa, sosyalleştirmenin unsurlarından biri olarak görülür. Bu kavramlar sosyoloğun bireye toplum içindeki bakış açısını belirleyen kavramlardır. Örneğin toplumsal belirleme bireyin toplum tarafından belirlendiğini anlatan birey-karşıt biryaklaşımıdır. Durkheim’e göre toplumsal olgular bireylere referansla açıklanamaz. Toplumsal olgular kendine özgü, bireyin dışında ve bireyi zorlayıcıdır. Durkheim, bunu anlatmak için ‘suigeneris’ kavramını kullanmıştır.¹³² Onun nazarında toplum bireyi kuşatmış ve onu her şeyin üzerinde saygı gösterilmesi gereken varlık haline getirmiştir.¹³³ Onun bakış açısına “sosyolojizm” denilmesi¹³⁴ her şeyi topluma bağlayan ve bireyi adeta gömezden gelen bu yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Birey söz konusu olduğunda Durkheim önemli bir kolektivisttir. Aynı şekilde Marx da kolektivist fikirleriyle toplumu birey karşısında yüceltmıştır. O, 1844 El Yazmaları kitabında toplumun birey karşısında soyutlanamayacağını, bireyin toplumsal bir birlik olduğunu net bir şekilde belirtmiştir.¹³⁵ Her ne kadar Marx’ta kısmen bireyci bir yön olabileceğini savunanlar olmuşsa da,¹³⁶ aslında Marksizm, insan doğası kavramını yok sayan tutumundan¹³⁷ dolayı birey açısından her zaman soru işareti bırakmıştır.

Birey karşısında toplumu ayrıcalıklı gören sosyologlardan biri de “Yapısal

¹³¹ Zeki Arslantürk – M. Tayfun Amman, *Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013), 221.

¹³² George Ritzer – Jeffrey Stephisky, *Sosyoloji Kuramları* çev. Himmet Hülür (İstanbul: De Ki Basım Yayın, 2011), 78.

¹³³ Antony Giddens, *Sosyoloji* çev. Cemal Güzel (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2008), 130.

¹³⁴ Ünver Günay, “Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/2, (1999), 93.

¹³⁵ Philippe Corcuff, *Bireycilik Sorunu*, çev.: Aziz Ufuk Kılıç (İstanbul: Versus Kitap, 2009), 25.

¹³⁶ Corcuff, *Bireycilik Sorunu*, 17.

¹³⁷ Sean Sayers, *Marksizm ve İnsan Doğası*, çev. Şükrü Alpagut (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 21-22.

İşlevselcilik” kuramının önemli ismi Talcott Parsons’dur. O, toplum karşısında bireyi pasif olarak görmesi ve makro yapılara odaklanması açısından Marx’a benzetilebilir. Giddens’a göre Parsons güce odaklanmakta ve toplumu da gücün kaynağı olarak görmektedir.¹³⁸ Hayat boyu devam eden toplumsallaşma sürecinde birey daima pasif alıcı durumundadır. Ona göre bireyselleşme küçük ölçeklerde gerçekleşebilir ancak aşırı şekiller daha güçlü unsurlar tarafından baskılanır.¹³⁹

Berger’e göre bireyler bildikleri şeylerin çoğunu başkalarının o bilgiyi onaylamasından dolayı kabul eder ve bilgi onaylanmaya devam edildikçe birey o bilgiyi doğru olarak kabul etmeye devam eder. İşte bu toplumsal olarak paylaşılan ve kabul edilen verili bilgi, başka bir ifadeyle kavrayıştır. Bu durum bireyin günlük yaşamında güven içinde hareket etmesini sağlar.¹⁴⁰ Ayrıca L. A. Feuerbach’ın fikirleri de bu kapsamda değerlendirilebilir. Ancak O, toplumsallık konusunda Marx kadar keskin fikirlere sahip değildir. Ancak bireyin toplumsuz olamayacağını savunur. Ona göre toplumsallık özgürlüktür. O, insan sadece toplulukta, diğer insanlarla birlikte var olabilir fikrini savunur.¹⁴¹

Günümüz dünyasında insanlar yeni bir hayat tarzı oluşturmaktadır. Öncelikle XVI. yüzyılda gerçekleşen Reform sürecine bakmak gerekir. Bu dönemin önemli aktörleri Martin Luther ve Jean Calvin’dır. Bu iki isim Katolik kilisesine karşı çıkarak “bireysel kurtuluş” fikrini gündeme almışlardır. Luther, bireyin Tanrı’yla iletişim sağlamasının kilise aracılığıyla olması fikrini reddetmiştir. Calvin ise kiliseyi değil bireyi muhatap almıştır. Luther sayesinde oluşan bu Reform günümüz modern toplumunun şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Kilisenin dünya işlerine karışmaması gerektiği fikri insanları, yavaş yavaş kilisenin baskısından kurtarmış ve başkibirçok alanda da daha demokratik bir ortamın oluşmasına katkı sağlamıştır.¹⁴²

Bilhassa yaşanan son asırda insanların sosyal, kültürel, ahlâkî ve dinî hayatlarında önemli değişiklikler olmuştur. Batı’nın fikir dünyasında “Aydınlanma Çağı” insanların zihinsel ve aksiyonel hayatlarında köklü değişikliklere neden olmuştur. Descartes, Locke, Spinoza, Hobbes gibi düşünürler akli dinin dogmalarından daha üstün görmüşlerdir. Bu bağlamda yorum yapıldığında, insanoğlunun bu düzeni değiştirebileceği söylenebilir. Akılını kullanarak yaşam süren insan sadece fizikî alemle değil, manevi ve toplumsal âlemle ilgili evrensel doğrulara ulaşabilir. Bu dönemde yaşayan din adamları ve düşünürlerin fikirleri de değişmeye başlamıştır. Bu bağlamda dinî kaynakları mutlak doğru olarak görme anlayışından vazgeçilmeye başlanmış, dini kaynaklar da akıl süzgecinden geçirilmiştir. Ta ki tartışılmaz olarak görülen pek çok mesele bu dönemde

¹³⁸ Antony Giddens, *Toplumun Kuruluşu*, Çev. Hüseyin Özel, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 57.

¹³⁹ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 245.

¹⁴⁰ Peter L. Berger, *Melekler Hakkında Söylenti: Modern Toplumda Tabiatüstünün Yeniden Keşfi*, Çev: Ali Coşkun, Nebile Özmen (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 31-32.

¹⁴¹ Ludwig Feuerbach, *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri* çev. Gülistan Solmaz (İstanbul: Alter Yayınları, 1991), 134-137-138.

¹⁴² Mehmet Süheyl Ünal, *Dinsel Bireycilik* (İstanbul: Açılım Kitap, 2011), 24-25.

ayrıntılı bir şekilde tartışmaya açılmıştır. Geleneksel din bu dönemde de tartışılmaya devam edilmiş, bireye verilen değer artarak devam etmiştir. Aydınlanma düşünürleri bireyin görüş ve fikirlerini en vazgeçilmez hak olarak değerlendirmiş ve kişinin mutluluğun peşinde olmasının gayet doğal ve anlaşılabilir olduğunu dile getirmişlerdir. Bireyi özgürleştirmeyi gaye edinmiş, bireyin hayat, özgürlük ve mülkiyet haklarının kutsal olduğu fikrini savunmuşlardır.¹⁴³

Bireyselleşme sürecinin gelişmesinde liberalizmin de çok önemli bir katkısı vardır. Aslında liberalizm kaynaklı düşünce farklı birçok konuda tartışmalar yapılarak, fikirler ve yorumlar da bulunarak oluşmuş bir düşüncedir. Yani pek çok aydının birçok konuda birbirinden farklılaşarak liberal düşünceyi oluşturduğu söylenebilir. Liberal düşüncenin temelinde insan kişiliğinin öncül değer olduğunu kabul etme vardır. Bundan dolayı insanın var oluşu ve belli bazı amaçlara yönelmesi her türlü toplumsal değer ve alanın temel noktası olmalıdır. İnsan aklını kullanan bir varlık olarak kendi amaçları doğrultusunda ilerler ve onları gerçekleştirir. Kendisi için doğru ve güzel olanı elde etmeye gayret ederken de hiçbir engel ve müdahaleye muhatap olmamalıdır. Bu durum aynı zamanda bireysel özgürlük ve hakları ortaya koyar. Liberalizm de bireylere kendi seçmediği tekdüze hayat tarzının dayatılması özgürlüğe aykırı görüldüğü için kabul edilmez. Zaten liberalizmde insan; birey olarak insandır.¹⁴⁴

Birey-toplum bütünleşmesini açıklarken kullanılan, kargaşa-düzen, öznel-nesnel, geçmiş-gelecek, diğeri-benlik, kolektif-bireycilik gibi dikotomik ilişkileri bünyesinde barındıran bireycilik tartışmaları kendi içinde zıtlıkları bulundurduğu gerçeğini görmekteyiz. Geç modern dönem ise modernliğin muhalifi durumundadır. Modernleşme sürecinde toplumsal değişim ve dönüşüm başlangıçtan günümüze değin her geçen gün artan etkisyle devam etmektedir. Aslında değişmeyen şey modern toplumların en önemli açmazlarından biri olan “modern toplumsal ilişkilerin bir taraftan bireysel olanın imkânını açan diğeri taraftan bunu tahakküm altına alan işleyiştir”¹⁴⁵

İlk çağda insanlar kendilerini bir “şey” olarak görüyorlardı. Modern dönemde ise insan, kendini “her şey” olarak nitelendirmeye başladı. Aklın kutsallaştırıldığı ve yüceltildiği bu dönemde, bir taraftan bilimsel alanda önemli ilerlemeler yaşanırken, bir yandan da sosyal değer unsurları değişmeye başladı. Artık geleneksel dönemlerdeki dayanışma, diğerkâmlık, yardımlaşma, dostluk gibi sosyal değerlerinin yerini, bireysellik, özgürlük, bencilik gibi içe dönük değerler silsilesi almaya başladı. Modern dönemde akli kutsayan insan, tatmini kendi içsel değerlerine yönelmede buldu. Böylece, düşünce zemini açısından insan aklına doğru bir kayma süreci başladı. İnsanı bir değer ve çıkış noktası olarak gören, insanı, insana referans tutarak açıklamaya çalışan bir düşünce alanı

¹⁴³ Ünal, Dinsel Bireycilik, 27-28.

¹⁴⁴ Rukiye Kardaş, Zygmund Bauman’ın ‘Bireyselleşmiş Toplum’ Kavramsallaşması Işığında Bireyselleşmiş Din ve Dindarlığın Değerlendirmesi (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 12-13.

¹⁴⁵ Uğur Binici, Anthony Giddens’in Yapılaşma Teorisinde Eylem Sorunsalı (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 2.

gelişti.

Modern dönemde ortaya çıkan özgür birey, belki de özgürlükten kaçışın bir ifadesi olarak belli bir mekâna hapsedilerek özgür sayılmıştı. Ancak bu kez, yerin adı toprak değil yurttur ve üzerinde yasayan insanlar, bağımlı değil bağıdırlar. Modern dönemde, ekonomik özgürlüğünü elde eden bireyler, artık geniş aile tipi yerine çekirdek aile biçimini almaya başlıyorlardı. Aile tipindeki bu değişiklik toplumun da dönüşmesine ilk adım oluyordu. Önceden, çok sayıda insan aynı evi paylaşmak zorunda iken, artık neredeyse her bireyin özel alanı oluşturulmaya başlandı. Kentlerin mimarisi bile birey olma kaygısı ile işlenmeye başlandı. Tüm bunlar sosyo-ekonomik bakımdan bir rahatlama beraberinde getirirken, eskinin sosyal değerlerinin çoğu yok olmaya başladı. Artık, toplumun içinde bir iç içelik değil, ayrışma söz konusu oldu. Bu sayede, insanlar entelektüel bakımdan kendilerini geliştirme fırsatını daha kolay bulsa bile süreç, doğru bir yöne kanalize edilmediği için bugün bireyselliğin çok farklı ve zor yanlarını yaşıyoruz. Günümüzde, hala birey tanımı yapılırken, “kendi ayakları üzerinde durabilen, kendi kendine yeter” gibi ekonomik kaygı vurgulu açıklamaların yanında, “evi, arsası, arabası vs...” olan şekilde, son derece basit tanımlamalar da yapılabilmektedir. İnsanın kendi kimliğini ve varlık sebebini sahip oldukları ya da olabilecekleri üzerinden tanımlaması, toplumda yeni bir statü durumunun oluşmasına sebep oldu. Bu sebeple sosyo-ekonomik bakımdan insanlar arasında var olan eşitsizlik, aklın önüne geçiyordu. Kapitalist sistem, toplumdaki her bireye bir yarış fırsatı sunmaktadır. Ancak, hiç kimseye şartlar altında yarıştırmamaktadır. Üstelik modern dönemle birlikte orta çağın izleri tamamen silinip gitmiş de değildi. Hala birçok alanda eski çağların eşitsizliği ve bakış açıları değişmiş değil.¹⁴⁶

2.4.2. Birey- Toplum İlişkisi

Bireycilik öğretisi bireyleri toplumsal ve kültürel çerçevelerinden farklı olarak değerlendirir. Bireycilikte, insanın önemli bir etken olduğu ve toplumun da insanlardan oluştuğu önemli bir gerçektir. Ancak bireycilik insanların bir birey olarak kendileri olabilmeleri için diğerlerine muhtaç olduğu gerçeğini görmezden gelinir. Bütüncülük ise insan eylemliliğini yok sayar.¹⁴⁷ Ne bireylerin ne de toplumun varlığın inkâr edilebilir. Birey ve toplum birbirinden tamamen ayrı ve yan yana gelmeyen iki olgu değil,¹⁴⁸ gerçekliğin iki ayrı tezahürüdür. Toplumu, bireylerin toplamı ya da bireyi bütünün bir parçası gibi nitelendiremeyiz. Birey, toplum, kültür, yaşam vs. kendi kendinden oluşan birer gerçek değillerdir. Ancak, bunları birer fiil ya da süregiden etkinlikler olarak

¹⁴⁶ Nimetullah Sucu, Küreselleşme, Bireyselleşme ve Örgüt Kuramının Yeniden Yorumu: Toplam Kalite Yönetimi (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 27-29.

¹⁴⁷ Brian Fay, Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi Çokkültürlü Bir Yaklaşım çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 293.

¹⁴⁸ Nobert Elias, Sosyoloji Nedir çev. Oktay Değirmenci (İstanbul: Olvido Kitap, 2016), 191.

nitelendirirsek bu düşünce tarzını aşmayı başarabiliriz.¹⁴⁹ Bu hususta Simmel, önemli bir tespitte bulunmuş; “bir insan sadece toplumsal bir varlık değildir, tıpkı sadece bireysel bir varlık olmadığı gibi”¹⁵⁰ diyerek.

Birey-toplum ilişkisinde süreci sadece toplumun bir fonksiyonu olarak değerlendiren ve “sosyolojizm” olarak nitelendirilen yaklaşımın aksine onu tamamıyla bireysel bir unsur olarak değerlendiren “psikolojizm” akımı bulunmaktadır. “Psikolojizm” akımı, süreci bireyde başlatıp bireyde sonlandırırken; “sosyolojizm” akımı toplumdaki başlatıp toplumda bitirmektedir. Bu yaklaşımlarda din, toplum veya birey tarafından yaratılan pasif bir unsur olarak görülür. Ancak bunların dışında bir de bu unsurlar arasında dengeli bir yaklaşım metodu uygulamaya çalışan akımlar da bulunmaktadır. Dilthey, Jaspers, Rikert gibi fenomenolojik yaklaşımçı düşünürler orta bir yol takip ederek farklı bir din-toplum-birey ilişkisi ortaya koymuşlardır.¹⁵¹

Önemli Meta Kuram savunucularından Sosyolog George Ritzer, birey-toplum arasındaki ilişkiyi bireye ya da topluma indirgemenin ikisi arasında denge kurarak çözümlene eğilimlerini “mikro-makro bütünleşmesi” adını vererek değerlendirmiştir. Ritzer buna; Jeffrey Alexander ve çok boyutlu sosyoloji görüşlerini, Randall Collins’in Mikro Sosyolojinin Mikro Temelleri üzerine görüşlerini, Norbert Elias’ın Süreç Sosyolojisi’ni, Anthony Giddens’in Yapılaşma Kuramını Pierre Bourdieu’nun Habitus ve Alan kavramlarına dayanan görüşlerini ve Habermas’ın İletişimsel Eylem Kuramını örnek olarak verir.¹⁵² Şimdi bazı önemli Sosyologların bu husustaki görüşlerine kısaca değinelim:

Simmel’in temel yaklaşımını “insanın sadece toplumsal bir varlık olmadığı gibi sadece bireysel bir varlık da olmadığı” görüşü belirler.¹⁵³ Simmel, toplumsal yaşamın psikolojik öğeleri ile kişiler arası ilişkilerin sosyolojik öğelere karşı ilişkisine odaklanır.¹⁵⁴ Ona göre toplumsal olanın bireysel olanın önüne geçmesi her ikisinin de aynı içeriğe sahip olmasından kaynaklanan bir yanılsamadır. Toplumsal olanla bireysel olan aslında farklı kategorilerdir. Fakat aynı içeriği taşıyor olmalarından dolayı ayrılmazdırlar.¹⁵⁵

Berger, bireyle toplum arasındaki ilişkiyi açıklayan fikir yapısını dışsallaşma, nesnelleşme ve içselleşme olarak üç kategoriye ayırmamız mümkündür. Ona göre biyolojik yapısından dolayı insan kendisini dışsallaştırmaya zorlar. İnsanlar toplu olarak ortak davranış yoluyla kendini dışsallaştırır ve kendilerine yeni bir dünya yaratırlar. Nesnel bir gerçeklik olarak aynı dünyada toplumsallaşan fertler kendi bilincini oluşturan

¹⁴⁹ Fay, Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi Çokkültürlü Bir Yaklaşım, 397.

¹⁵⁰ Simmel, Bireysellik ve Kültür, 241.

¹⁵¹ Günay, Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu, 98-99.

¹⁵² Ritzer, Sosyoloji Kuramları, 499-546.

¹⁵³ Simmel, Bireysellik ve Kültür, 240-241.

¹⁵⁴ Ritzer, Sosyoloji Kuramları, 159-160-166.

¹⁵⁵ Simmel, Bireysellik ve Kültür, 36-37.

diğer bir parça olmak üzere sosyalleşme sürecinde içselleştirilir.¹⁵⁶ Onun fikrine göre birey bilinci, toplumsallaşma bilincinden önce gelir. Ancak şurası dikkatlerden kaçmamalıdır: Toplum, bireye toplumsal gerçeğinin kendisiyle kurulduğu ortak harekete katılmasını şart koşar. Eğer birey ve toplum arasındaki bilişsel ilişki bilinçte kaybolur ve kişi dünyayı şekillendiren aktörlerden biri olduğunu unutursa aralarında yabancılaşma hali ortaya çıkar. Bu durumda toplumdaki anlamlı faaliyetler önemini kaybeder, toplum, bireysiz olarak aktif yapısını kaybeder ve maddi bir yığına dönüşür, birey ise pasif bir nesne halini alır. Buna yabancılaşma denir. Yabancılaşma, toplumsallaşmanın bireyin aleyhine bozulmasıdır.¹⁵⁷

Luckmann'ın nesnelleştirme ve içselleştirme anlayışı da Berger'in görüşüne oldukça yakındır. Ona göre birey, toplumda hazır bir dünya görüşünün içinde doğar. Ona göre bilincin ve vicdanın bireyselleşmesi, dünya görüşlerinin orijinal yaratılmasından değil de inşa edilmiş bir dünya görüşünün kabullenilmesinden meydana gelir.¹⁵⁸ Onun din ve birey hakkında görüşleri birey ve toplum hakkındaki görüşleriyle aynı çizgidedir. Ona göre dinin toplumsal biçimleri, bir anlamda bireysel dini bir olgunun ne olduğuyla ilgilidir. Kişi aşkın ve kutsal evrenle ilişkisini de nesnelleşmiş dünya görüşü çerçevesinde elde eder.¹⁵⁹

Elias, toplum ve birey arasındaki mutlak ayrımın ötesine geçmeye gayret eden yani mikro-makro ayrımını aşmaya çalışan sosyologlardan biridir.¹⁶⁰ O, toplumla bireyi birbirinden ayırmış hatta sanki birbirinin zıttıymış gibi görülmesine karşı çıkmaktadır.¹⁶¹ Kendisi bu durumu açıklamak için "biçimlenim" (figuration) kavramını kullanmıştır. Biçimlenim, birey ve toplum farklı olduğu kadar birbirine ters iki kavrammış gibi düşünüldüğünde ve konuşmaya zorlayan sosyal kısıtlamayı hafifletmek için basit bir kavramsal araç olarak görev yapar. Elias, toplum-birey tartışmalarını aşmak için verdiği çabayı sonlandırmak için gerçekte birey ile toplum arasında böyle bir uçurum olmadığını ve her toplumun bir birey toplumu olduğunu ifade ederek sonlandırır.¹⁶²

Bourdieu'ya göre toplumsal dünyanın yapılarının içselleştirilmesinin sonucunda ortaya çıkan ve insanların maddi dünyayla ilgilenmelerine yardımcı olan bilişsel yapılar vardır. O bu yapıları genel olarak "habitus" adını vermiştir. Bunlar bireylerin toplumsal dünyayı anlamlandırmalarına yardımcı olur. Habitusla toplumsal dünya arasında mantıksal bir ilişki bulunur. Habitus bir yandan toplumsal dünyayı inşa ederken diğer

¹⁵⁶ Peter L. Berger, Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları, Çev. Ali Coşkun, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 163.

¹⁵⁷ Berger, Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları, 163, 166, 170.

¹⁵⁸ Thomas Luckmann, The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society, (İstanbul: The Macmillan Company, 1967), 69-70.

¹⁵⁹ Luckmann, The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society, 69.

¹⁶⁰ Ritzer, Sosyoloji Kuramları, 510.

¹⁶¹ Nobert Elias, The Society of Individuals, Trs, Edmund Jephcott, (Continuum: University College Dublin Press, 2001), 155.

¹⁶² Elias, The Society of Individuals, Trs, Edmund Jephcott, 6.

tarafından onun aracılığıyla üretilir. Bourdieu, bu yaklaşımıyla birey toplum arasındaki “saçma karşıtlığı” halletmeye çalışır.¹⁶³ Habitus toplumda bireyin ve diğerlerinin yerini belirler. Böylece, habitus tarafından ortak bir dünya oluşturulur. Örneğin, bir kıyafet, bir mobilya veya bir kitap denildiğinde “entelektüel” bir çağrışım akla geliyorsa bunu yapan habitustur. Habitus, hem uygulamaların üretim şemaları bütünü hem de uygulamaların algı sistemidir. İnsanlar bu sistem sayesinde bir yandan kendi yaşam unsurlarını üretirken diğer yandan onları takdireder ve değerlendirirler.¹⁶⁴

Birey-toplum arasındaki dengeli ve uyumlu ilişkiyi açıklayan düşünürlerden biri de Habermas'tır. Onun kuramına göre bireyler, öncelikle kendi başarılarına yönelmezler. Ona göre bireylerin eylemleri sadece koordine edilir. Birey ve toplum bütünleşmesine yönelik görüşler ülkemizdeki sosyoloji araştırmalarını da etkilemiştir. Örneğin Ünver Günay, toplum ve birey ile din ve birey konusundaki “sübjektivizm” ve “objektivizm” ayrımlarını bir ikilem veya bir alternatif olarak değil sadece analitik bir prensip olarak görür. Ona göre objektivizm dekollektivizm de tek yanlı ve aşırı tutumlardan ibarettir. Bireysel dini tecrübe bir iç yaşantı olarak bireysel şuurun dışına çıkmaya başladığı andan itibaren, kişiden kişiye bir bağlantı gerçekleştirir ve bundan sonra objektif bir karakter gösterir.¹⁶⁵

Dünya bir taraftan küreselleşmenin olumlu ve olumsuz taraflarını yaşamak zorunda bırakılırken, bir yandan da toplumsal alanda “bireyselleşme” olgusuyla da yüz yüze gelmektedir. Oluşturulan rekabet ortamında, hayatın her döneminde ve her anında, bireyselleşmeyle karşı karşıya kalmaktayız. Yaşadığımız teknoloji çağında internet, mobil telefon, bilgisayar vs. gibi araçlarla iletişimin sosyal ilişkilerdeki rolü her geçen gün “birey” in önemini artırmaktadır. Sanayileşme dönemindeki kolektif üretim ve kolektif beğenilerin tam aksine bilişim toplumuyla birlikte bireye hitap eden üretim, bireysel beğeni ve zevkler daha belirleyici olmuştur. Sanayi alanındaki bireysellik, iletişim alanına da aynı şekilde yansımıştır. Kitle iletişiminin yerini bireysel iletişim yani yeni iletişim araçları ve yeni iletişim ortamları almış bu sayede farklı zevklere sahip bireylerin beğenilerine ulaşması sağlanmıştır. Böylece her bir bireye ve zevke uygun eğlendirme işlevi de olan yayınların ve bilgilerin erişilme oranı artmıştır.

Günümüz kapitalizminin bireyciliğinde de bireyin özgürlüğü ve aklın ön planda tutulması en önemli unsurdur. Bunu yapmanın yolu ise bireyselleşmeyi doğru anlama ve birey olma bilincine ulaşmadır. Hür birey özgür toplumu meydana getirir. Özetle, ne sığ bir bireycilik, ne de bireyi toplumsallaştırma adına iradesizleştiren örgütlenme formu kesinlikle yanlıştır. Bu durum biri için diğerini yok saymaktır. Oysa bize lazım olan her ikisinden de gerektiği şekilde faydalanmaktır. Bu da bizi doğru bireyselleşmeye ve doğru toplumsallaşmaya götürür.

Günümüz dünyası bilginin ve iletişimin çok değerli olduğu bir çağı yaşamaktadır.

¹⁶³ Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, 526-537.

¹⁶⁴ Pierre Bourdieu, “Social Space And Symbolic Power”, *Sociological Theory*, 7/1, (1989), 14-25.

¹⁶⁵ Günay, *Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu*, 99-100; Günay, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, 28.

Teknoloji, bilgi iletişimini daha kaliteli ve hızlı yapabilmek adına sürekli bir gelişme göstermektedir. Küreselleşmenin ve buna bağlı olarak tüketim kültürünün artmasıyla daha çok servete sahip olan kapitalistler, ileriye dönük yaptıkları bu tarz projelerde, küreselleşmeye ve dönüşemeye direnenlerin halini anlatan durumu, Hıfzı Topuz, ‘Global İletişim’ adlı yazısında bazı kaygılarını da dile getirerek şöyle özetlemiştir: “Günümüzde iletişim ağlarına ulaşamayan ve internetin dışında kalmaya mecbur olan çevreler vardır, yarın da bu tür topluluklar olacaktır ve bu topluluklar kendi kültürlerini yaratacaklar, öteki topluluklarla belki de kaynaşamayacaklardır.”¹⁶⁶

Dijital toplumlarda bireyler, dijital kişiliğe bürünerek yeni bir kişilik ile var olmaya çalışmaktadır. Burada birey “kişisel yaşamlarının ayrıntılarını ortaya koymaktan, bilgi vermekten ve paylaşmaktan haz almaktadır.”¹⁶⁷ Çünkü dijital toplumun genlerinde sosyal medya marifetiyle, bireyin daima kendini gösterme, arzu ve isteklerini açığa vurma isteği daima ön plandadır.¹⁶⁸ Toplumsal alanda görünmeyen birey, dijital platformlarda karşılaştığı diğer bireylerin gönderileri ile değişim ve dönüşüm yaşamaktadır. Buna göre; “ötekinin varlığıyla karşılaşma anında yaşanan sosyal etkileşim bir sahne gibidir. Orada ortaklaşa bir şekilde oynanacak oyunun kurallarıyla birlikte, oynanan roller hakkındaki bilgi de uzlaşım olarak verilir. Ancak her bireyin de tıpkı oyuncuların olduğu gibi bir sahne arkası vardır. Bu yapı kişinin oynadığı rolün kötüye kullanılmasına ve kutsal değerlerinin korunmasına olanak verir.”¹⁶⁹ Dijital toplumda bireyler paylaştıkları mesajlarla kişiliğini ortaya koyarak var olmaya çalışmaktadır. Gündelik yaşamın tam ortasında olan bu yeni dijital pratiklerin ortaya çıkardığı değişimler sosyolojinin yeni çalışma alanı haline gelen dijital toplumlar ile değişen benlik sunumlarını bize göstermektedir. “Aşkın benlik, sanal evrenden gerçek evrene sızarak toplumsal gerçekliğini kazanmaktadır.”¹⁷⁰ Günlük hayattaki teknolojik gelişmeler ışığında sosyal medya bireyi kuşatırken aynı zamanda dijital toplumun dinamiklerini de yine bu platformlar sayesinde oluşturmaktadırlar. Sosyal yaşamı değiştirmeyi başaran yeni teknoloji, toplumsal alandada etkin olmayı ve bireylere yeni yaşam pratiklerini tanıtmayı başarmıştır.

2.4.3. Sekülerleşme ve Bilim

Bilim “bir uzay alanı dışında hiçbir şey; otoritesini tam da, kendi esnek ve kontekstüel bakımdan muhtemel sınırlarının ve alanlarının episodik müzakereleri yoluyla

¹⁶⁶ Hıfzı Topuz, “Globalleşme ve Sorunları”, İletişim Araştırmaları Derneği Bülteni, Mart- Nisan, 16, (1999), 1-5.

¹⁶⁷ Zygmunt Bauman – David Lyon, Akışkan Gözetim çev. Elçin Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 36.

¹⁶⁸ Guy Debord, Akışkan Gözetim çev. Ayşe Ekmekçi – Okşan Taşkent (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 61.

¹⁶⁹ Erving Goffman, Kamusal Alanda İlişkiler: Toplu Yaşamın Mikro İncelemeleri çev. M. Fatih Karakaya, (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 7.

¹⁷⁰ Erving Goffman, Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu, çev. Barış Sezar (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 78.

elde eden bir uzay alanı dışında hiçbir şey[dir].” diye ifade eder Gieryn.¹⁷¹

Bilimsel faaliyet gerçekte sınır belirleme faaliyeti, bilim insanları da bilimsel olan ile bilimsel olmayanı (irrasyonel, metafizik) birbirinden ayıran sınır çizenlerdir.¹⁷² Geçmişteki yaşanan bulaşıcı hastalıklar ve bugün yaşanan Covid-19 sürecinde de bilimin sınırlarının tartışılmasının gerekliliğini gündeme getirilebilir. Zîra sözü edilen bu sınırlara göre Covid-19 ile ilgili konuşması, yorum yapması, uygulanacak olan tedbir ve tedavileri kararlaştırması gerekenler “bilimsel uzmanlar” veya “uzman otoriteler”dir. Bilimin içinde olmadığı tespitler, tedbirler, tedaviler anlamsız ve yetersizdir. Söz söyleyecek olanlar da yalnızca bu alandan bilim insanlarıdır. Ancak Paul Feyerabend, bu konuda farklı bir fikir öne sürer. Ona göre, bilimde uzmanlık ve denetim yalnızca bilim insanlarına, meslekten kişilere veya belirli otoritelere verilemez. Bilim, bilim dışı kişilere ve söylemlere de açık olmalıdır.¹⁷³

Bilim, “özerk”, “özgür”, “rasyonel” yönerge ve buyruklar çerçevesinde bu nedenle de tarafsız ve güvenilir bir saha olarak kabul görür. Bilim insanları birçok nedenden dolayı ve genel olarak alan içinde siyaset kurumunu kendilerine, kendilerini de siyasete yakın hissettirmeye çalışırlar. Bilim insanları, bilim ile siyaset kurumu ilişkisinde genellikle iki alanı da memnun edecek şekilde kurmaya özen gösterirler. Yani bilim ile siyaset genellikle birbirlerine meşruiyet kazandırma alanı olarak çalışırlar. Örneğin bilim insanları hükümetle ortak fikir savunarak kendilerini sağlama alır ve işini rahata yapar; hükümet yetkilileri de siyasi kararlarını bilim insanlarının desteğiyle meşrulaştırırlar. Buradan şu sonuca varılır ki, gerçekte bilim-siyaset sınırı belli değildir. Bilimsel faaliyet sonucu “insanlığın yararına” bir şey icat edildiğinde veya yapıldığında bu hem bilim insanlarının hem de siyaset kurumunun başarısı olarak kayda geçer. Siyaset kurumu da “Bakın bu politikayı biz benimsedik, çünkü bilim böyle söylüyor; nüfus, sağlık, çevre, hukuk, teknoloji konusunda şunları savunuyoruz, çünkü bilim ve bilim insanlarına göre doğrusu bu” der.

Friedrich Hoffman’a göre “tıp, insan sağlığını korumak veya yitirdiğinde onu tekrar sağlığına kavuşturmak için fizikomekanik ilkelerden gereğince yararlanma sanatıdır.”¹⁷⁴ Tıp bazılarında göre bilim, bazılarında göre bir zanaattır. Kimi hekimlere göre alternatif tıp kavramını kullanmak bile doğru değildir, çünkü “tek bir tıp” vardır ve “tıp bir bilim değil, sanattır. Ama sanatı bilimsel yöntemler ile birleştirmelidir.”¹⁷⁵

Koronavirüs, bir taraftan da insanlığa bilim, teknoloji ve tıbbın gücünün sınırsız olmadığını göstermiştir. Koronavirüs salgını, bilimsel, teknolojik, tıbbi alandaki

¹⁷¹ Mihriban Şenses, “Bilim, Teknoloji, Tıp, Salgın Hastalıklar ve Covid-19:Tarihsel-Felsefi- Sosyolojik Bir Analiz”, ASEAD, 8/2, (2021), 355.

¹⁷² Mihriban Şenses,(ed.) Bilimin Sınırları ve Bilimsel İhtilaflar/Bilim Sosyolojisi Tartışmaları (İstanbul: Paradigma Yayınları,2012), 7-24,

¹⁷³ Paul Feyerabend, Yönteme Karşı çev. Ertuğrul Başer (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999),; Şenses, “Bilim, Teknoloji, Tıp, Salgın Hastalıklar ve Covid-19:Tarihsel-Felsefi- Sosyolojik Bir Analiz”, 356.

¹⁷⁴ Roy Porter, Kan Revan İçinde çev. Gürol Koca (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 78.

¹⁷⁵ İlknur Arslanoğlu, (ed.), Tıp Bu Değil (İstanbul:İthaki Yayınları, 2012), 48.

“ilerleme”nin zirvede olduğunu zannettiğimiz bir dönemde bütün dünyayı etkisi altına almış ve her geçen gün de farklı alanlarda almaya devam etmektedir. 19. yy bakteri gözlemcisi ve tıp reformcusu Rudolf Virchow’un da düşüncesine göre “...tıbbın işi, mikropları avlamak değil, hastalıkları besleyen çevresel ve toplumsal etkileri ortaya çıkartmaktır[r]”¹⁷⁶

Yaşanan bu kaygı ve panik sürecinde insanlar adeta birbirlerinden korkar ve kaçır hale gelmişlerdir. Bu sebeple hastalık korkusu ve ölüm kaygısıyla artan hijyen takıntısının ileriki zamanlarda kültürel, ve dini sebepli farklı farklı “ötekiler”, yaratabileceği gerçeği de karşımızda durmaktadır. Zira genel olarak dünyada ve özelde Türkiye’de suçlu arama ve devamlı olarak başkalarını suçlama eğilimi göz önüne alınacak olursa pandemi sürecinin uzaması ile birlikte bu olasılığın gerçeğe dönüşme ihtimali çok yüksek görünmektedir. Zihnimizi yokladığımızda pandeminin ortaya çıktığı dönemden birkaç ay sonra umrasını yapıp dönen insanlara karşı Türkiye’de de suçlayıcı bir dil ortaya çıkmış ve bu insanlar hastalığı yaymakla suçlanmışlardır; sanki toplumda birilerini suçlamak için sebep aranıyormuş görüntüsü oluşmuştur.

Koronavirüs süreci, ayrı sahalarda pek çok değişiklik getirmiş ve getirmeye de devam edecek gibi görünmektedir. Bu bağlamda akla şu soru gelmektedir: Bu hastalık toplumsal yapıyı, bireysel ve toplumsal davranışları ve genel olarak alışkanlıkları ne kadar değiştirecek ve normale dönebilecek miyiz? (Örneğin bu hastalık nedeniyle insanlar birbirini ziyaretten vazgeçecekler mi?) Aslında bu durumu şöyle açıklamak belki daha doğru olur: Sosyal kurumlar, statüler, roller, kimlikler, aidiyetler ve sorumluluklar; kalıplaşmış davranış ve ilişkiler toplamıdır ve kısa bir zaman diliminde değişebilecek bir şey değildir. Ancak sosyal yapı zaten stabil değil, değişkendir. Zaman ve şartlar bunu gerektiriyor. Dolayısıyla sosyal ve kültürel yapının sadece bir duruma bağlı olarak ve kısa bir zaman diliminde dönüşmediği yaşanan bir gerçektir. Zaten hastalık ve hastalık süreci toplumsal yapıda değişimlere neden olmakla kalmaz; bir yandan da ortaya çıkan hastalıklar mevcut sosyal yapıdan da etkilenir. Sonuçta hem pandemi sosyal yapıyı etkileyecek hem de içinde olduğu sosyal yapıya göre şekil alabilecektir.

İzolasyon, karantina, ekonomik sıkıntılar, korku ve panik nedeniyle insanların bireyselleşme eğilimleri ve davranışları artmış, bencilce davranışlar sergilemeyi normalleştirmişlerdir. Karantina uygulamaları daha duyulur duyulmaz insanlar marketlere hücum etmiştir. Bireyler yaşadıkları korku ve panikle ürün stoklamaya girişmişlerdir. Ancak daha önceki salgınlar ve zor zamanlarda olduğu gibi Covid-19 salgını da, zaman zaman dayanışmanın güçlenmesine de sebep olmuştur.¹⁷⁷ Diğer taraftan salgının ilk aylarında yaklaşık yüz milyon insanın işsiz kaldığı ve

¹⁷⁶ Andrew Nikiforuk, Mahşerin Dördüncü Atlısı/Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi, çev. Selahattin Erkanlı (İstanbul: iletişim Yayınları, 2010), 32.

¹⁷⁷ Mehmet Enes Göker – Şenol Turan, “Covid-19 Pandemi Sürecinde Problemler Teknoloji Kullanımı”, ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi. 5(Covid-19 ÖzelSayısı), (2020),108-114.

faaliyetlerin durma noktasına geldiği de bilinmektedir. Bu durum ise bütün sektörleri etkilemiştir. Ancak bilişim sektörünün piyasadaki payı artmıştır. Yani dijitalleşme, pandemi ile birlikte daha bir ilerlemiş ve artmıştır.¹⁷⁸ Din ve bilim arasında var olduğu düşünülen ve yaşadığımız yüzyıla kadar bile etkisini sürdüren karşıt görüşlülük veya daha sert bir tabirle düşmanlık, aslında Kilise'nin "dini bilgi" diye engellediği evrenle ilgili bilgilerin dönemin bilim adamları tarafından tek tek çürütülmesi ile başlamış oldu. Örneğin, Kopernik (1473-1543) Kilise'nin Aristoteles'i referans göstererek iddia ettiği "Dünya evrenin merkezidir" ifadesini "Güneş evrenin merkezidir" diye değiştirdi.¹⁷⁹ Galilei'ye kadar din adamlarının fikirleri ve iddiaları hiç sorgulanmaksızın kabul ediliyordu. Herhangi bir bilimsel iddia Kilise'nin doktrinlerine karşıysa yani tezat bir görüş iddiasında ise hiçbir şekilde geçerlilik kazanamıyordu. Kilise'nin iddia ettiklerini yalanlayan bilimdeki gelişmeler, zaten Reform hareketleri ile otoritesi nerdeyse yerle bir olmuş olan Kilise'nin çöküşüne hız verdi denilebilir. 1687 yılında Newton'un hareket yasaları bilimsel bilgiyi tamamen dinin etkisinden çıkarmış oldu. Kopernik, Kepler, Galilei ve Newton ile başlayan Bilimsel Devrim sadece insanların tabiata bakış açısını değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda bilgi edinme yollarını da değiştirdi. Artık dini metinlere uygunluktan ziyade, deney ve gözlemler yapmak, sonuçlara sebeplerden gitmek bilimsel yöntem olarak kabul gördü.¹⁸⁰

Comte, da artık dijital dünyada dinin varlığının son bulacağını iddia etti ve fikirlerini şöyle savundu: "Eğer yeterince eski tarihe bakılırsa "bilim ilerledikçe dinin söylediklerinin geçersiz olduğu ortaya çıkacak ve insanlar dinsizleşecekler" diyen düşünürlerle tanışacağız. Fakat sekülerleşme teorisi böyle bir tezi savunuyor diyemeyiz. Sosyolojik açıklamalar doğası gereği bilim ve din gibi iki farklı fikrin ya da açıklamanın birbirleri ile çatışmasından çok bunların toplumsal yansımaları ile ilgilenmeyi seçer.

Bilimsel gelişmelerin sekülerleşmeyi getirmesi ya da hızlandırmasının iki farklı nedeni olduğunu biliyoruz: Rasyonel bilinç düzeyinin artması ve teknolojinin ilerleyip yaygınlaşması ile dine duyulan ilginde azalma. Rasyonel bilinç kavramı burada, bireylerin doğa olaylarını sebep-sonuç ilişkisi içinde değerlendirmeleri ve toplumsal davranışlarına yön veren davranış ve fikirlerin metafizik alandan ayrılması ve arınması olarak kullanılmıştır. Weber bu düşüncüyü, "dünyanın büyüünün bozulması" olarak adlandırmıştır. Weber'e göre bilimsel gelişmeler insanların dünyayı anlamak ve anlamlandırmak için sadece gözlenebilen davranışları göz önüne almasına sebep olmuştur. Bu da evrene ait olan "büyü" nün bozulmasına, evrenin gizemli diye araştırılmayan o yapısının çökmesini hızlandırdı.¹⁸¹

Toplumların doğa olaylarını anlamlandırma süreçlerine benzer bir durum da

¹⁷⁸ Şadi Yenen, (ed.), Pandemi ve Covid-19 (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020), 406-408.

¹⁷⁹ Peter Harman, The Scientific Revolution (Mathuen :Great Britian, 1983), ; Volkan Ertit, "Sekülerleşme Teorisinde Bilim ve Din İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım.", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14/2, (2013), 118.

¹⁸⁰ Ertit, "Sekülerleşme Teorisinde Bilim ve Din İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım.", 118.

¹⁸¹ Ertit, "Sekülerleşme Teorisinde Bilim ve Din İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım.", 120.

hastalıklarda yaşanmaya başladı. Bakteriler ve onları öldürmek için üretilen antibiyotikler bulunmadan önce hastalıklar adeta ruhani güçlerin gazabı olarak görülürdü. Ancak yeni dünyada bilimin açıklayamadığı doğa olayları bilim dışı dini düşüncelerle değil, bilakis bilim insanlarının o olayı çözmeye kadar bekliyordu. Örneğin, artık depremlerden sonra haber programları din adamlarını değil jeoloji uzmanlarını konuk olarak ağırlıyorlar. Ya da uzay ile ilgili beklenmedik bir gelişme yaşandığında, çözümü henüz bulunamayan bir hastalıkla ilgili konularda, görsel ve yazılı medyada görüşlerine başvurulmuş uzmanlar, bu felaketlerin ya da beklenmeyen gelişmelerin artık metafizik güçlerin bir ikazı olduğunu düşünmemektedir.

Sağlık alanındaki bilimsel ve teknolojik gelişmeler nedeni ile değişen ve gelişen yaşam standardı da insanların dine yönelimlerinin azalmasına sebep oldu. Örneğin penisilin insan hayatı için ne kadar önemli bir icat olduğunu ABD'nin 35. başkanı olan John F. Kennedy'nin 1962 yılında Rice Üniversitesi'nde yaptığı şu meşhur konuşmasından çıkarabiliriz: "Eğer milyonlarca yıllık dünyanın geçirdiği zaman dilimini 50 seneymiş gibi özetleyecek olsa idik, bunun ilk 40 yılına dair çok az bilgimiz var diyebiliriz. Son on senede ise âdemoğlu mağaralarından çıktı. Son 5 senede yazıyı öğrendi, Hristiyanlık 2 sene önce başladı, matbaa icat edileli 12 ay olmadı, sadece 2 ay önce dünya yeni bir enerji kaynağı olan buharın gücünü keşfetti, aylar olmadı Newton'un yer çekimini bulması, geçen ay ampul, telefon, otomobiller ve uçaklar yapıldı. Sadece iki hafta önce ise penisilin geliştirildi...." Penisilin sayesinde birçok hastalık daha çabuk insan kontrolüne girdi.¹⁸²

Toplumların normal hayat standartları içinde teknoloji ve bilim ile gelen bu değişimler doğal olarak onların din ile kurdukları ilişkiyi de etkilemektedir. Günümüzde ebeveynler çocuk ölümleri ile daha az karşılaştıklarından veya geçmişe göre tedavi yöntemi bilinmeyen hastalıkların sayısının azalmasından dolayı dine mesafeli veya dinden uzak demek değildir. Zira bundan 20-25 sene önce yaşayanlar basit bir yara için dahi din adamına başvururken, günümüzde ya gerekli tedaviyi almakta ya da o yarayı hiç tanımamaktadır. Bu sayede eskiden onlara hastalıkları konusunda yardımcı olan din adamı en azından hastalıklarda ilk başvurulacak kişi olmaktan çıkmaktadır. Ancak teknoloji ve bilimdeki bu gelişmeler insanların dine olan güvenlerinde bir zedelenmeye neden olmamaktadır.

Yakın zamana kadar kırsal bölgede yaşayan insanların düşünce yapısına göre bir bölgeye uzun süre yağmur yağmıyorsa bu yaratıcının cezası, yağıyorsa Cenab-ı Allah'ın lütfü ve ihsanı olarak dillendirilirdi. Ancak, teknolojik olanakların artması ile, yaratıcı gücün gündelik yaşamda görünür olması azalmış, bu durum ise insanların dinden daha az yardım istemelerine sebep olmuştur. Örneğin köylerden onlarca bazen yüzlerce kat daha fazla nüfusa sahip şehirlerde o kadar kişiye yetecek su olması, ancak bazen onlarca veya yüzlerce insanın yaşadığı köylerde su olmaması kader değil, yaratıcının köylüyü

¹⁸² Ertit, "Sekülerleşme Teorisinde Bilim ve Din İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım.",122.

sevmemesi hiç değildir. Zira şehirde yaşayan insan veya yetkili kurumlar, susuz kalınmaması için gerekli önlemleri zamanında ve teknoloji marifetiyle aldığından yağmur duasına çıkılmasına pek fazla ihtiyaç kalmıyor. Uydu görüntülerine bakıldığında kanallar ve borular sayesinde suyun ulaştığı Harran Ovası tamamen yeşile bürünmüş durumda. Böylece Harranlılar uzun zaman yağmur yağmasa bile, artık belki de yağmur duasına çıkmayacaklar. Sekülerleşme de işte tam da bu durumda oluşuyor. Halen tarım ile uğraşan Harranlıların yağmur duasına çıkmamaları, yağmur yağmadığı zamanlarda dini organizasyonlar düzenlememeleri yöre halkının en azından bu noktada sekülerleştiklerini göstermektedir. Zira teknolojiye sahip olmak ile dinden bilinçli şekilde uzaklaşmak arasında doğrudan bir ilişki bulunmamaktadır. Fakat, teknolojiye sahip olmak, onların eskiye nazaran günlük hayatlarında dine daha az başvurmalarına sebep olmaktadır. Fakat bu süreç hemen gerçekleşmez. Bu anlamda Bangladeş ve Hollanda karşılaştırması bilim ve sekülerleşme arasındaki ilişki konusunda değerli bir katkı sunacaktır.¹⁸³ "Mademki küresel ısınma deniz seviyesinde olan ülkeleri önce vuracaktır, neden deniz seviyesinin altındaki Hollanda ondan daha yüksekte olan Bangladeş ile kıyaslandığında su taşkınları ile karşılaşmıyor?" diye önemli bir soru soruyor: " Morris, sadece Bangladeş'i değil, aynı zamanda Çin ve Hindistan gibi diğer deniz seviyesinden yukarıda olan ülkelerin seller ile boğuşmasını örnek vererek, ülkeninyarisinin deniz seviyesinin altında olduğu Hollanda'nın neden bu ülkelerin sorunlarını yaşamadığını soruyor. Küresel ısınmanın sebep olduğu düşünülen aşırı sıcaklar, yağışlar, soğuklar ve iklim değişiklikleri bazı ülkelerde can kaybına neden olmaz iken, kimi ülkelerde yüzlerce hatta binlerce kişinin ölmesine sebep olabiliyor. Çevre uzmanı olan Morris'in bu durum için verdiği yanıt, akla Rousseau (1756)' nun, 1755 Lizbon Depremi'ni yorumlayan Voltaire'e cevap olarak yazdığı ünlü mektubu getiriyor. Rousseau'ya göre "Eğer evler üst üste yığılmamış olsalar ve bu geniş şehre [Lizbon] yayılmış olsalardı, 20.000 küsur ev yok olmayacaktı". Morris'e göre Hollandalılar teknoloji sayesinde, deniz seviyesinden aşağıda olmasına ve senenin büyük bir bölümü yağışlı geçmesine rağmen sel felaketi yaşanmıyor, fakat Bangladeş seller ile boğuşuyor. Söz konusu sekülerleşme olduğunda, Bangladeş'in devamlı su altında kalma tehlikesine sahip olması ile ülkedeki din hassasiyetinin bu kadar yüksek olması arasında önemli bir ilişki olduğu seziliyor. Yani daha iyi bir altyapıya sahip olmak ile dinsizleşmek birbirine paralel değildir. Ancak bilimsel ilerlemeler sayesinde gelişen teknoloji, insanların ve toplumların inancını kaybettirmeyecek olsa bile, bir Hollandalının günlük hayatında bir Bangladeşliye göre yaratıcıya daha az ihtiyaç duymasına sebep olur"¹⁸⁴

Deprem, tsunami gibi doğal felaketlerin etkisini en aza indirmek ve can kayıpları

¹⁸³ Julian Morris, "Küresel Isınmaya Uyum Sağlama Konusunda Piyasa Kurumlarının Rolü", çev. Yusuf Şahin, Liberal Düşünce Dergisi, 12/47/48,(2007), 23-27; Ertit, "Sekülerleşme Teorisinde Bilim ve Din İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım.",118.

¹⁸⁴ Pippa Norris – Ronald Inglehard, "Sacred and Secular, Religion and Politics Worldwide", (Cambridge University Press, 2008), 68.

vermemek için teknolojik imkanlarla oldukça sağlam binalar ve setler inşa edilip, erken uyarı sistemleri geliştiriliyor. Japonya'daki inşaat sektörünün teknolojik olarak geldiği noktadan dolayı çok katlı binalar 8 şiddetindeki depremler ile dahi yıkılmıyor. Dondurucu soğukların yaşandığı bazı Avrupa ülkelerinde ölü sayısı genellikle birkaç evsizden ibaret olurken, diğer insanlar zorlu soğukları sıcak evlerinde geçiriyorlar. Yine gün içerisinde zaman zaman elli dereceleri bulan hava sıcaklarını yaşayan bazı ülkeler klimalar sayesinde o sıcakları pek fazla hissetmiyorlar. Bu ve benzeri örnekler gösteriyor ki, yükselen yaşam standartları, ilahî (manevî) güçlere ihtiyacı hissedilir oranda azaltmaktadır.

2.5. Dijital Alanlar

2.5.1. Dijital Din

Yirmibirinci yüzyılda iletişim teknolojileri alanında yaşanan hızlı gelişim, kitleleri arkasına alarak bilgi ve enformasyonun toplumda etkin rol oynadığı post modern çağın kapısını aralamıştır. İletişim teknolojileri sosyal hayatın her alanını etkisi altına almaya başlaması, iletişim kavramına ivme kazandırmış, interaktif bir iletişim alanı oluşturmuştur. Din olgusu da bu yeni ortamdaki yerini almış, dinler, kendilerini temsileden kitle iletişim araçları ile misyonlarını ve mesajlarını topluma daha rahat ulaştırma imkânını bulmuştur.¹⁸⁵ Bu dijital ortam dinî iletişim açısından bir dönüm noktası olmuştur; mamafih bu durum dinî alanın yükselme eğilimine girdiği ve dinî hareketlerin toplumda karşılık bulduğu bir zamana denk düşmüştür. Modernleşme süreci ile sekülerleşme arasında doğrudan bir ilişki kuran sosyologlar, 1970'li yıllara kadar modernleşmenin, dini toplumsal hayattan sileceği ve dinin önemini yitireceği tezini savunuyorlardı. Lakin toplumsal dönüşümler bu beklentileri tersine çevirmiş, modernleştikçe din zayıflama eğilimine gireceği ve toplum nezdindeki etkisini kaybedeceği, bireylerin dinî pratikler ve ritüellere katılımının fark edilir düzeyde azalacağı, modern yapının, dini, toplumsal hayattan söküp atacağı ve zamanla dinin toplum için herhangi anlam ifade etmeyecek bir pozisyona düşeceği beklentisinin gerçekleşmediği görülmüş, bilakis din daha çok ivme kazanmıştır.¹⁸⁶ Dinler, geçmişten bugüne geniş kitlelere ulaşabilmek için çağın gereklerine göre teknolojik imkânlardan faydalanmış, dinî söylem ve dinî öğreti yönünden bireysel ve toplumsal yaşamda fark edilir manada etki oluşturmuştur. Nesilden nesle aktarılan, dininkutsal metinleri, önce söz olarak başlamış akabinde kelimelere dökülmüş, kitaplaştırılmış, radyo ile insanlara sesini duyurmuş, televizyon aracılığıyla görüntüsünü izleyiciye aktarmış, internette tüm yazılı ve görsel kaynaklarını muhataplarına sunmuş ve bugün geldiğimiz noktada mobil

¹⁸⁵ Mehmet Haberli, “Dinlerin İnternet Ortamındaki Temsili ve Dağılımı”, The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), 6/1, (2013), 860 -861.

¹⁸⁶ Küçükcan, “Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası”, 110.

cihazlarla bireysel kullanıcıyla buluşmuştur.¹⁸⁷ Özellikle telefonlarda etkin olarak kullanılan mobil uygulamalar, interaktivite özelliği ile dinlere geleneksel medyanın veremeyeceği birçok imkânı vermiş, sadece bilgi vermekle kalmayıp, kendi mensuplarını eğitmeyi ve aynı zamanda mesajlarını diğer inanç ve din mensuplarına iletmeyi başarmıştır.¹⁸⁸ Teknolojik gelişmeleri ve sosyal değişimleri takip eden din adamları, dini gruplar ve topluluklar bu çağın gerisinde kalmamak adına yoğun bir çaba göstermektedir. Kitle iletişim araçları ve medyanın sağladığı imkânlardan yararlanarak, dini öğretilerini küresel zeminde iletmek amacıyla olan dinler, internet ve diğer dijital araçlar aracılığıyla yeni ve çağa uygun hareketler gerçekleştirmektedir.¹⁸⁹

Teknolojik gelişmeler insan yaşamında her alanı etkilediği gibi, dini düşünce ve dini hayatı da şüphesiz etkilemiştir. 2004 yılında Finli bir şirket, kullanıcılarına, kısa mesajla istediklerini Hz. İsa'ya yazabilecekleri ve ondan cevap alabilecekleri yeni bir servis ağını hizmete açmıştır.¹⁹⁰ Teknolojik gelişmeler her zaman tartışma konusu olabilmektedir. İnternet üzerinden yapılan dini yayınların her geçen gün arttığı ve bireylerin de dini bilgileri daha çok internetten öğrendiğini söylemek abartı olmayacaktır. Teknoloji sayesinde aklımıza gelen öğrenmek istediğimiz her tür bilginin internete yüklenmesi sayesinde modern zamanın en büyük kütüphanesinin ve veri tabanının internette olduğunu söyleyebiliriz. Bireylere imkanların en iyisini sunarak bilgiye ulaşmayı sağlayan internet, dinlere de birçok avantajı getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında, dinlere ve mensuplarına yüksek kalite imkanlarıyla iletişim olanağı sunma, dini eğitime destek sağlama ve ilahiyat gibi alanlara katkı sağlama gibi birçok avantajları da insanların hizmetine sunmuştur.¹⁹¹ Dijital medya (yeni medya) olarak tabir edilen internet, dijitallik, yakınsama ve etkileşim gibi özellikleriyle geleneksel medyadan farklı olarak kullanıcılarına birçok hizmeti sunmaktadır. Örneğin interaktivite özelliği sayesinde dünyanın neresinde olursa olsun bir Yahudi, Ağlama Duvarı'nda dua edebilmekte, bir Papaz günah çıkartabilmekte, herhangi bir Müslüman Sanal Hac uygulaması sayesinde Kâbe'yi tavaf edebilmektedir.¹⁹²

Dinler her çağda kitlelere mesajlarını iletebilmek için zamanın gerektirdiği teknolojiyi kullanmış ve toplumların yaşadığı değişimleri göz ardı etmemiş, olabildiğince ayak uydurmaya çalışmıştır. Mesela Gutenberg matbaasında basılan ilk

¹⁸⁷ Vardi, "İnternet ve İslam: Din Sosyolojisi Açısından Dini Siteler Üzerine Bir Araştırma", 87.

¹⁸⁸ Mete Çamdereli vd. (ed), Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2), (İstanbul: Köprü Yayınları, 2015), 155.

¹⁸⁹ Talip Küçükcan, "Dini Yayıncılıkta İnternet, Sanal Dini İleticim Açısından Yeni Alanlar ve Yeni Stratejiler", II. Uluslararası Dini Yayıncılık Kongresi, Tebliğler-Müzakereler, 644, (2005), 213-227; Mehmet Haberli, Sanal Din: Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din, (İstanbul: Açılım Yayınevi, 2014), 28.

¹⁹⁰ Banu Hülür – Habibe Akçay Bekiroğlu, "Çevrimiçi Din: Dini İçerikli Bir Facebook Sayfasının Göstergebilimsel Analizi", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (Sbard), 14/27, (2016), 147-148.

¹⁹¹ Haberli, Sanal Din: Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din, 45.

¹⁹² Haberli, Sanal Din: Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din, 45.

kitap, İncil'dir.¹⁹³ Anlaşıldığı kadar din, bilhassa toplumların yaşadığı teknolojik gelişmelerden faydalanarak vermek istedikleri mesajları hızlı ve etkin olarak iletebilmiştir. Nitekim günümüz İslam âlimlerinden Yusuf el-Kardavi (Dünya Müslüman Âlimler Birliği Başkanı), İslam dininde internet hizmetinden faydalanmanın gerekli hatta “farz” olduğunu ifade ederek, interneti meşru yoldan kullanmayı özendirmiştir. Kâbe İmamlarından Abdurrahman Sûdeysi ise: “Şayet sahabeler İslam'ın mesajını yaymak için yolculuk yapmış olmasalardı İslam böyle büyüyemeyecekti. Modern çağda da Müslümanlar İslam'ın mesajını yaymak için internet ve elektronik medyayı kullanmalıdır” diyerek yeni medyanın Müslümanlar için önemine dikkat çekmiş, İslam'ın mesajını yaymak için Müslümanları internetten faydalanmaya çağırmıştır.¹⁹⁴ Bunun yan sıra internet, dini bilgi sahibi olmak isteyen kişiyi veya kurumun bilgiye erişimini kolaylaştırmaktadır. Dini kurumlar yapacakları etkinlikleri internet sayesinde rahat ve hızlı bir şekilde insanlara duyurabilmektedir.¹⁹⁵

Değişen zaman ve teknolojik gelişmelerle birlikte sosyal ve kültürel yapının değişmesi, bireysel dindarlık değerlerinin de değişmesine neden olmuştur. Hayatımızın birçok alanında etkin olan ve değişimine zemin hazırlayan iletişim ve medya alanındaki gelişmeler, dindarlık algısını ve dini yaşam pratiklerini de değişime zorlamaktadır. Günümüz insanı, dini bilgi aktarımı ve dindarlık tatmini gibi önemli manevi yaşamsal değer ve ritüelleri, medya veya sosyal medya marifetiyle karşılamaya çalışmaktadır. Dijitalleşen Dindarlık kavramı da buradan çıkan post modern bir kavramdır. Dijitalleşen dindarlığın toplumsal ve bireysel alanda oluşum ve gelişim sürecini şöyle özetleyebiliriz:¹⁹⁶

- 1- Dinsel özellik taşıyan mekânların dijitalleşmesi: İbadethanelerde bilgisayar, güvenlik kameraları vs. olması, diğer yandan hutbe ve vaaz gibi halkı bilgilendirme çalışmalarında ses ve görüntü cihazlarının kullanılması.
 - 2- Dinsel yapıların dijitali etkin kullanılması: Cemaatler, tarikatlar ve dini kurumların tebliğ ve irşâd için interneti ve sosyal medyayı etkin kullanması.
 - 3- Temel kaynakların dijitalinin oluşturulması: Kuran, hadis, fıkıh vb. dini kaynakların ve arşivlerin dijital ortama aktarılıp yedeklenmesi.
 - 4- Önemli gün ve gecelerde tebrikler: Bayramlar, önemli gün ve geceler için dijital platformlarda kutlama ve tebriklerin paylaşılması.
 - 5- Dinsel açıdan lider vasfı olan kişiler ve kanaat önderlerinin sanal mecra kullanımı: Din âlimleri ve cemaat ve tarikat liderleri gibi birçok önemli şahsiyetin; sanal platformlarda, sosyal medyada etkin olması ve takipçilerinin yoğun ilgi göstermesi.
- Sınırsız etkileşim sağlayan internet ve sosyal medya platformları, farklı birçok dini

¹⁹³ Vardi, “İnternet ve İslam: Din Sosyolojisi Açısından Dini Siteler Üzerine Bir Araştırma”, 86.

¹⁹⁴ Haberli, Sanal Din: Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din, 49.

¹⁹⁵ Vardi, “İnternet ve İslam: Din Sosyolojisi Açısından Dini Siteler Üzerine Bir Araştırma”, 86.

¹⁹⁶ Gamze Gezgin - Şevki Işıklı, “Dindar Facebook Etkisi: Türk Kullanıcılar Üzerine Bir Analiz”, Medya ve Din Araştırmaları Dergisi, 1/1, (2018), 111-133.

yapıya müntesip bireylerin iletişim kurmasına olanak sağlamaktadır. Kullanıcılar, bu sanal mecralarda dini inançlarını ve yorumlarını veya başkalarının inancına yaptığı yorumları serbestçe paylaşabilmektedirler. Bu sanal mecrada semai dinlerin yanı sıra deizm, ateizm, agnostisizm gibi dini akımların inanç, değer ve yaşayışları yer almakta ve bazen de birbirleri ile mücadele etmeye bu mecralardan devam etmektedirler. Bu açıdan bakıldığında dijital din ve dindarlık, kurumsal din ve dindarlığın önüne geçerek kitlelere yön vermekte daha etkin olmaktadır. Dijitalleşmeyle birlikte, kurumsal din ve dindarlığın etkileri azalırken, dijitalleşmeye bağlı olarak dinlerin manevi etkisi farklı bir hale girmektedir.¹⁹⁷

Günümüz dünyasında insanlar, bir mutaassıp müslümanın 5 vakit namaz kılması veya namaz kılmasa bile kutsal mekânları ziyaret ederek dini vecibesini yapmış hazzı duyan, sosyal medyadan dini paylaşımlar yaparak, müntesibi olduğu dini grup tarafından açılan sosyal dijital mecra ve sayfaları takip ederek, Cuma, kandil ve bayram mesajlarını paylaşarak, kendini rahatlatma ve bir iç huzur ile dini vecibesini yapmış olmanın huzurunu yaşayabilmektedir.

Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması insanların günlük hayatına, daha fazla etki etmesi, kolektif bilinç tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Yeni medya, insan hayatının her alanını etkiler olmuş, bireylerin algılama şekillerini, yaşam tarzlarını, siyasal, ekonomik ve dini yaşantılarını belirleyen karşı konulamaz bir güç haline gelmiş ve artık insanların yaşamlarında, ne bir sosyal kurum ne de siyasi oluşumlar medyadan daha etkili değildir. Medyanın, aslında geleneğin ürettiği kalıpları kullanarak oluşturduğu bu kültürü “popüler kültür” olarak ifade edebiliriz. Günümüz dünyasının kitle iletişim araçları, bilhassa görsellik anlamında daha etkili olan bilgisayar ve akıllı telefonların dini gösterimin üretilmesinde işlevselliği bir hayli yüksektir.¹⁹⁸ Bu noktadan yola çıkarak medya; bireyin doğal davranışlarından koparak yapay, sıradan ve gösterişçi davranışlar ortaya koymasına ve dindarlık alanında riyakârlık oluşturmaya sebebiyet verdiği söylenebilir.

Modern zamana ait kitle iletişim araçlarının kullanımının yaygınlaşması ile radyo, televizyon ve internet ortamında belli zaman dilimlerinde yayınlanan dini yayınları izleme olarak ortaya çıkan ve hatta kutsal zaman ve mekanlarda yapılan dini törenlere katılma, Türkiye’de de popüler olan bu uygulamalar bazı kanallarda günlük veya haftalık olarak yapılmakta bunun adına da “prime time dindarlığı” denilmektedir. İslam aleminde daha çok ramazan ayına özel programlar yapılmaktadır. Bu programlar iftar ve sahur vakitlerinde, medyada dini yönü ile şöhret olmuş kimseler tarafından hazırlanarak sunulmakta ve insanların kafasındaki soru ve sorunlara cevap bulmaya çalışılmaktadır, ilahi ve kaside ile programı akıcı ve reytingi yüksek tutmaya çalışılarak¹⁹⁹ bu sayede bireyleri “ekran dindarları” olmaya sevk etmektedirler.

¹⁹⁷ Gezginci – Işıklı, “Dindar Facebook Etkisi: TürkKullanıcılar Üzerine Bir Analiz”, 111-133.

¹⁹⁸ Ejder Okumuş, Gösterişçi Dindarlık (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 233.

¹⁹⁹ Kirman, Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü, 182.

Günümüzde bazı hassasiyetlere sahip radyo veya televizyon sahiplerinin ve çalışanlarının birçoğu, programı gerçekleştirdiği kurumların “dini radyo yahut televizyon” olarak nitelendirilmesini kabul etmemekte, aksine toplumun tamamına hitap ettiklerini vurgulamakta fakat bu arada sadece müzik yayını yahut daha çok magazin programları ağırlıklı yayınlara yer veren diğer kanallardan veya radyolardan farklı olduklarını vurgulayarak, kendi radyo ya da televizyon kanallarını “kültürel araçlar” olarak nitelendirirken, bazıları da kanallarını “toplumun manevi ve ahlaki değerlere saygıduyan” kanalları olarak tanıtmaktadırlar.²⁰⁰

Günümüzde kullanımı ciddi anlamda yaygınlaşan yeni medya araçları, başka dine mensup olanları kendi dinine çekmek amaçlı da kullanılmaktadır. Diğer yandan, internet öncesi diyeceğimiz dönemde mesafe açısından uzak olarak görülen ve ulaşması mümkün olmayan insanlara kolaylıkla ulaşılabilmesiyle de dünya genelinde daha kolektif fikirlerin oluşması ve farklı dinler hakkında daha doğru ve geniş bilgiye sahip olunması gündeme gelmiştir. Dolayısıyla dünya üzerinde inananı ve taraftarı olan bazı dinlerinin dar bir coğrafi alana sıkışması da normal değildir.

Christopher Helland, internetin yapısı ve özgün doğasından dolayı dinlerin sanal ortamlarda iki değişik şekilde tezahür ettiğini dile getirmektedir: “religion online ve online religion”. “Religion online, internetin iletişim, bilgilendirme, propaganda ve benzeri amaçlarla kaynaktan alıcılara doğru tekyönlü bir iletişim aracı olarak kullanılmasını” anlatırken; “Online religion ise, internetin tartışma ortamı, dini, manevi tecrübelerin yaşanabileceği interaktif bir sanal ortam olarak kullanılması” anlamını içermektedir.²⁰¹ Bir başka deyişle, “online religion, bireylerin dini aktivitelerin şahsen içinde olması” demektir. Resmi olarak kontrol veya onay olmasına gerek kalmadan farklı dini grupların internette paylaştığı dini içeriklerdir. Ancak ortaya şöyle bir sorun çıkmaktadır ki; dini bilgi ve inançların dini otoritenin bilgisi ve müdahalesi dışında spekülâtif olarak tartışma alanına çekilebilmesidir.

“Religion online ise, dinler hakkındaki bilgilerin dini kurumlarca sunulduğu ortamları” ifade eder. Neredeyse tüm resmi dinler internet alanında var olmakla birlikte, daha çok Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet ve Hinduizm gibi geniş taraftara sahip olan dinlerden oluşmaktadır. Geleneksel dinlerden başka, Budizm, Paganizm, Sihizm gibi birçok farklı beşerî dini grup ve Mormonluk gibi yeni dini hareketleri anlatan ve destekleyen birçok web sitesi de vardır. Bununla birlikte dinlere ait temel kaynaklar, iman esasları, ibadet ve ahlaki kuralları hakkında tanıtıcı ve özendirici bilgilerle birlikte, kullanıcılara e-kitap, e-makale gibi bilgi kaynaklarına da erişim sağlanmaktadır.²⁰² Zikredilen sunumlar, Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı, Avrupa’da Vatikan, Amerika’da Katolik ve Protestan kiliseleri gibi dünyanın çeşitli yerlerinde internet siteleri aracılığıyla yapılmaktadır.

²⁰⁰ Nilüfer Göle, (ed.), İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 97

²⁰¹ Haberli, Sanal Din: Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din, 61-70.

²⁰² Haberli, Sanal Din: Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din, 45-49.

Dijital medya, kullanım yoğunluğu sebebiyle günlük yaşamın parçası olmuş, sosyal hayatın vazgeçilmez unsuru haline gelmiştir. Bu noktada dijital medyanın, offline (çevrimdışı) ve online (çevrimiçi) dini hayat arasında köprü vazifesi görmesi hatta iç içe geçtiği²⁰³ bir döneme girildiğine vurgu yapılmaktadır. Dijital dünyanın modern zaman insanını tamamen etki alanına aldığı ve yönlendirdiği ifade edilmektedir. Başka bir ifade ile bireyin varlığı, onun sosyal medyada ne kadar etkin olduğu ile paralel ilişkilendirilerek algılanır olmuş, sosyal medya kullanımını da sosyalleşmenin veya kişinin sosyal-asosyal oluşunun göstergesi olmuş durumdadır. Bu bağlamda²⁰⁴ sosyalleşmenin iletişim araçları aracılığıyla gönderilen mesajlarla ilgi ve alaka düzeyiyle doğru orantılı olduğu fikrinin yaygın olduğunu, iletişim araçları ve ürünleri sayabileceğimiz mesajlarıyla ilgilenmeyenlerin yaşamayan veya ciddi anlamda toplumdan uzaklaşmış insanlar olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Mamafih akıllı telefonu olmayan, Facebook, Whatsapp veya Instagram kullanmayan insanlar, asosyal olarak görülebilmektedirler. Öyle ki, bir süre tweet atmayan, Facebook'ta, Instagram'da ya da Whatsapp'ta paylaşım yapmayan kişilerin, "başlarına bir şey mi geldiği" "internet erişimi olmayan bir yerde mi" oldukları hatta "öldükleri" bile düşünülebilmektedir.

Bireylerin sahip oldukları inancı ve kültürü tanıtmak veya başka insanlara kabul ettirmek amacı eski dönemlere kadar uzandığı kabul edilmektedir. Bu anlamda iletişim, belki de dini saiklerle, bilgi ve tecrübeyi uzaklara hızlı bir şekilde ulaştırarak insanlar fikri ve zihni dünyasına etki etmeye imkân sağlayan bir etken olarak ifade edilmektedir. En ilkel iletişim araçlarından tutun günümüzde kullanılan yeni medya ve dijital iletişim araçlarına kadar hemen hemen hepsi dini düşünce, inanç ve bilginin diğer toplumlar arasında yayılmasında bir araç olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı, modern iletişim araçları daha hayatın içinde değilken, kutsal kitap veya metinlerin sözlü veya yazılı kültürün vazgeçilmez unsuru olan kitaplar sayesinde yayıldığı gerçeğini göz ardı edemeyiz. Dijital dönemde ise, dini literatürün neredeyse tamamının dijital alan olan web siteleri, sosyal medya ve bulut depolama sürücülerini isteyen kolayca erişebildiği sayısız dini dokümanı bünyesinde bulundurmaktadır.

Dijital din kavramının oluşmasına zemin hazırlayan ana etkenler; internet, bilgisayar ve akıllı telefon olmak üzere, daha çok taşınabilir cihazlardır. Dijital ses kayıtları, videolar, web siteleri, e-mail ve sosyal medya, dijital din unsurlarından bazılarıdır.²⁰⁵ Dijital din alanı içerisinde mobil cihazların önemi fark edilir biçimde büyüktür. Dijital din anlamında bilgisayarların yaptığı bütün iş ve pratiklerin, mobil cihazlar aracılığıyla yapılabildiği göz önünde alındığında, mobil cihazların bu anlamda daha işlevsel olduğunu da söylemek gerekir. Zira mobil cihazların dinlere daha fazla

²⁰³ Mustafa Derviş Dereli, "Dinî kimliklerin siber uzamda akışkanlaşması", İnsan ve Toplum Dergisi, 9/1, (2019),93.

²⁰⁴ Jean Baudrillard, Simülarklar ve Simülasyon, çev. Oğuz Adanır (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2005), 118.

²⁰⁵ Heidi A, Campbell, (ed.), Digital Religion, (Routledge: Understanding Religious Practice in New Media Worlds, 2013), 104-118.

enerji sağladığı görülmekte bu nedenle birçok araştırmacı, farklı dine mensup birey ve toplulukların yeni medya ve uygulamalarını daha etkin kullandıklarına dikkat çekmektedir.²⁰⁶

Dijital teknolojileri genellikle kullanan ve yenilikleri beraberinde getiren dijital yerlilerdir. Dijital yerliler teknolojiyi kullanırken oluşturdukları ortak dil sayesinde varlığını hissettirebilecekleri bir dijital alanı kurmuşlardır. Kullanıcılar, mobil telefon ve internet aracılığıyla gündelik yaşamlarını, duygu, his ve kimliklerini oluşturdukları dijital alanda ifade etmektedirler. Bilgisayar ve internet ağıyla oluşan dijital alan, bireyin yaşam merkezinin temelini ve kendini gösterme noktasında yardımcı olmaktadır. Bireyin yaşam alanında ailesi, arkadaşları ve toplumun yapısı belirleyicidir. Bireyin kimliğinin oluşumunda, tutum ve değerlerini inşa etmesinde diğer bir etken de dinidir.²⁰⁷ Çünkü birey toplum içinde dini kimliği çerçevesinde ibadet ve pratiklerini, duygu ve düşüncelerini şekillendirmektedir.

Genel olarak bakıldığında bireyin aşkın varlıkla olan ilk bağı inanç, sonra bu inanç etrafında oluşan ilişki din, bu ilişkinin bireyin yaşam alanında eylemlere dökülmesi ise dindarlık olarak adlandırılmaktadır.²⁰⁸ Dindarlık dine ait inanç, ibadet ve değerlerle ilgilenme ve onları yapmaya zaman ayırmanın pratiğe yansımaları ifade etmektedir.²⁰⁹ Her bireyin dindarlık anlayışı farklıdır. Din iç kaynaklı ve dış kaynaklı olmak üzere ikiye ayrılır. İç kaynaklı dine sahip bireyde din hayatın merkezindedir. Birey duygu, düşünce ve pratiklerini dini emir ve yasaklara göre gerçekleştirir. Dini emirleri içselleştiren birey, dinin gereklerini yerine getirmeye gayret eder. Artık birey için din, tüm sıkıntı ve engellerle başa çıkmaya yardımcı olan önemli bir güçtür. Dinini yaşamak ve benimsemek birey için artık bir amaç haline gelmiştir. Dış kaynaklı dindarlıkta ise bireyin hayatın temel noktasında dinin olmasından daha çok bireyin istek ve arzularını gerçekleştirmek için dinin kullanılması vardır. Toplum tarafından değer verilme amacıyla dinin emirleri ve yasakları yerine getirilmektedir. Ramazan ayında herkes gibi oruç tutmak, toplum tarafından ayıplanmamak için kurban kesmek gibi örnekler gösterilebilir.²¹⁰ İç kaynaklı dindarlıkta daha içten ve isteyerek yapılan dini vecibeler varken, dış kaynaklı dindarlıkta, bireyin amaçları için din araç olarak kullanılmaktadır.

Artık birey dindarlığını dijital alana göre şekillendirmektedir. Dijital alanda kullanılan sosyal ağlarda birey paylaşımlarında güzel ve etkili söz, dini sembolize eden fotoğraf veya video ile dindarlığını sanal arkadaşlarına göstermektedir. Bireyin dijital

²⁰⁶ Heidi a, Campbell vd. "There's a religious app for that! A frame work for studying religious mobile applications", *Mobile Media- Communication*, 2/2,(2014),56.

²⁰⁷ Sezen Aycan, *Dijital Dindarlıkta Mahremiyet: Dindar Muhafazakâr Kadınların Instagram Paylaşımları Örneği* (Mersin: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 34-35.

²⁰⁸ Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 23.

²⁰⁹ Abdurrahman Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, (2009), 16.

²¹⁰ Ali Köse, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 113.

alandaki bu gösterimi daha fazla beğeni ve takdir almaya yöneliktir. Bu meyanda bireyin dijital alandaki dini paylaşımları dış kaynaklı dindarlık çerçevesinde değerlendirilebilir. Bilhassa günümüzde daha sık kullanılan Instagram’da kullanıcılar dindarlığını göstermek adına paylaşımlarında dini içerikli söz ve videolara daha sık yer vermektedir. Artık kadın erkek fark etmeksizin kullanıcıların dijital alanda dindarlıklarını göstermesi ve bunu mahremiyet olarak görmemeleri yeni kuşağın farklı bir özelliği olarak değerlendirilebilir.

2.5.2. Dijital Cemaat

Sanal cemaat, küresel çaptaki dijital iletişim ağı olan internet üzerinden etkileşim sağlayan bireylerin bir araya gelip meydana getirdikleri sanal toplum oluşturduğu bir alan, bir sanal mekân.²¹¹ olarak tanımlanabilir. Sanal mekân kavramını ilk kez Gibson kullanmış ve bunun kodlara ve sinyallere sığmayacak kadar zor bir yapı ve belli bir mekânı olmayan yer olarak tanımlamıştır.²¹² Sanal mekân bireylerin benlikleri ile sanal dünyanın bir devamı olarak tutum, davranış ve beğenilerini sanal mekâna yansıtabilmektedir.²¹³ Dijital dünyanın sınırsız olarak düşünülebilen ve oluşturulabilen bir özelliğe sahip olması post modern zamanın insanına farklı ve yeni bir dünyanın kapılarını aralamaktadır. Sanal âlem, kullanıcılarına bu yeni dünyada, kendi benlik ve kimliklerini sınırsız olarak ve istediği gibi hayal etmesine izin vermektedir. İlerleyen ve şartlara göre değişen teknoloji ve internet ağı ile insanlar, zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın sanal iletişim alanına sahip olurken, sosyal platformlar farklı ve yeni sanal toplulukların doğmasını, doğan bu dijital toplulukların kültürünü üretirken bir taraftan da üyelerinin toplumsallaşmasını sağlamaktadır. Belki de bu âlem, post modern zamanın yalnızlaşan bireylerine tekrar sosyalleşme ve cemaatleşme imkânı sağlamaktadır. Bourdieu ise, bireylerin gerçek yaşantılarındaki alışkanlıkları ve oluşturdukları değerleri açısından kendilerine yakın hissettikleri kimselerle topluluk kurarak sanal cemaat meydana getirdiklerini belirtmektedir.

Dijital cemaatler post modern bireyin, bir topluluğa ait olma isteği ile topluluğun diğer üyeleriyle duygusal bağlarını kuvvetlendirmesini ve yalnızlık duygusunu yenmesidir. Fakat bu sanal cemaatler, gerçek toplulukları ortadan kaldırmamakta bilakis alternatif bir topluluk olarak doğmaktadır. Sanal cemaat modern dünyanın yalnızlaşmış yapısının aksine birbirine yakın duygu ve düşünceye sahip bireylerden oluşmaktadır. Cemaatin yaşaması ve bütünlüğünün bozulmaması için üyelerin cemaate katılmadaki sebeplerini unutmamalarını sağlamak ve cemaatin çekici yönlerini her zaman yenilemek

²¹¹ Necdet Subaşı, “Sanal Cemaat Örüntüleri, Bilişim Toplumuna Girenken”, Bilişim Toplumuna Giderken: Sosyoloji ve Hukukta Etkiler Sempozyumu, (2001), 106; Önal Sayın, “Yeni Dünya Düzeni: Gerçekten Sanala”, Sosyoloji Dergisi, 22, (2010), 13.

²¹² Timisi, Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi, 147.

²¹³ Kemal Sayar, Özgürlüğün Baş Dönmesi (İstanbul: Timaş Yayınları, 2002), 127.

gerekmektedir.²¹⁴

Howard Rheingold, sanal gerçeklik kavramı ile dijital teknolojinin ürettiği âlemden bahsetmektedir. Sanal gerçeklik sayesinde bireyin zihin dünyasına hitap eden düşünsel ve kurgusal âlem oluşturulabilmektedir.²¹⁵ “Tıpkı mikro- organizmaların koloniler kurması gibi, insanlar da kaçınılmaz olarak internet ortamında topluluklar kurmaya başlamışlardır. Kelimelerin, insan ilişkilerinin, verilerin, zenginliğin ve gücün sergilendiği siber mekânda, yeterli sayıda insanın birbiriyle yeteri kadar sık karşılaştığında ortaya çıkan kültürel bir birlikteliktir”²¹⁶

Modern dünyanın insanını topluluklar kuramayacak kadar yalnızlaşmış ve parçalanmıştır. Birey gerçek dünyada ulaşamadığı her şeye sanal dünyada sahip olabilmektedir. Bu da sanal dünyanın çekiciliğini artırmakta ve fiziki dünyanın alternatifi olarak görülmesine zemin hazırlamaktadır.²¹⁷ İnternet kullanımı yaygınlaştıkça bireylerin bilgiye ulaşması daha kolay ve rahat olmakta, diğer kültürleri, farklı düşünceleri, tutum ve davranışları tanıma imkânı elde etmektedir. Sanal âlemde yüzyüze etkileşim gerçekleşmemesine karşı kişiler kendilerine benzeyenlerle etkileşim gerçekleştirmekte, düşünsel, politik, ekonomik, kültürel ve dini konular hakkında fikirlerini paylaşmakta ve bir anlamda kendi cemaatlerini kurmaktadır.²¹⁸ Rheingold, kişilerin sanal âlemde fiziki varlıklarından sıyrılarak başka kişilerin yaptığı her şeyi yapabildiklerini söylemektedir. Sanal cemaatlerin var olması için yüz yüze görüşmenin şart olmadığı, belli sayıdaki insanın ağ üzerinden her çeşit teknolojik cihaz aracılığı ile sohbet odalarında düşüncelerini paylaşması bunukarşılamaştır.

Rheingold, dijital cemaatlerin, birbirinden kopmuş bireyleri bir araya getirerek dayanışma duygusunu artırmış ve kendilerince kültür oluşturmuş olduğunu söylemektedir. Sanal cemaatler post modern topluma geçişi kolaylaştıran yeni bir topluluk oluşturmuştur. Geleneksel cemaatlerin aksine sanal cemaat üyeleri, fikir ve kanaatlerini toplumsal baskıya maruz kalmadan, sert bir hiyerarşik yapının olmadığı demokratik ortamda rahatça dile getirebilmektedir. İnsanlar fiziksel ortamlarında ya da sanal âlemde kendilerine yakın gördükleriyle bir araya gelerek oluşturdukları toplulukları evvelasimgesel olarak oluşturmaktadırlar.²¹⁹

Castells, ağ toplumunda, bireylerin kimliklerini geçmişte yaşadığı hayattan değil, dijital âlemde diğer sanal bireylerle etkileşim sağlayarak kazandıklarını ifade eder. Nasıl ki

²¹⁴ Zygmunt Bauman, Küreselleşme, Toplumsalın Sonuçları çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997), 57-84-185.

²¹⁵ Ali Ergur, “Nergis Harikalar Diyarında: Sanal Gerçekliğin İdeolojik Bağlamı”, Toplum ve Bilim, 79 (Kış), (1998), 138-139.

²¹⁶ Howard Rheingold, The Virtual Community- Homesteading on the Electronic Frontier, The MIT Press, (2008), 1-5.

²¹⁷ Kevin Robins, İmaj. Çev. Nurçay Türkoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 84.

²¹⁸ Nick Fox – Chris Robert, “Gps in cyberspace: the sociology of a virtual community”, The Editorial Board of The Sociological Review, 108 (1999), 643-671.

²¹⁹ Antony P. Cohen, Topluluğun Simgesel Kuruluşu, çev. Mehmet Küçük (Ankara: Dost Kitabevi, 1999), 134.

gerçek hayatta bireyler ve toplum var olabilmek ve hayatını sürdürmek için diğerine ihtiyaç duyuyorsa sanal ortamlarda da var olmak için bir diğer sanal kişiliğe muhtaçtır. Castells'in “ağ toplumu” olarak adlandırdığı sanal dünyada, “bireyler artık küresel ve yerel olarak örülmüş, birbiriyle bağlantılı bir ağ toplumu içinde yaşamaktadır”²²⁰ Sanal cemaat, bir grup insanı, sosyal etkileşimle veya birtakım bağlarla ortak bir zeminde birleştiren, destek ve aitlik duygusunu yaşatan, karşılıklı fayda anlayışıyla insanların duygusal ve dini etkileşimde olduğu sosyal ağ ilişkisi olarak nitelendirilebilmektedir.

Yüz yüze iletişimde sahip olunamayan bilgi teknolojilerinden yararlanan sanal cemaat üyeleri, hem diğer üyelere yeni bilgiler öğretiyor hem de onlardan yeni bilgiler öğrenerek sanal cemaatin bilgi temelini geliştirerek yeni üyelerin cemaate katılımını sağlamaktadır. Geleneksel cemaatler birbirine fiziksel olarak aynı veya yakın mekânlar içerisinde aracı olmadan etkileşimde bulunan bireylerden oluşmaktadır. Modern cemaatlerde zaman ve mekân mefhumunun sınırlanmışlığı aşılmaktadır. Yeni iletişim ve ulaşım araçları ile farklı bir mekân-zaman sınırları oluşturulmaktadır. Geleneksel toplumlarda iletişim yüz yüze iken modern toplumlarda kitle iletişim araçları, sanal cemaatlerde ise dijital ortamlar veya başka bir isimlendirme ile yeni medya teknolojileridir.²²¹

Sanal cemaatler aynı zamanda birer dijital kurum veya oluşum olarak üyelerini cemaate kazandıracak, cemaat duygusu oluşturacak emirler vererek ve yasaklar koyarak üyelerinin gruba aidiyet hissini oluşturup devam ettirecek bir lidere sahip olmalıdır. Sanal cemaatlerin liderleri, cemaatin totem ve tabuları ile üyelerini fiziksel bedenlerinden ayrı olarak farklı bir ortamda yeni dünyalara götürmekte onlara gerçek hayatlarından çok daha farklı yeni bir hayat sunmaktadır. Çoğu üye gerçek hayatta görmediği değeri sanal cemaatlerinde gördüğünden cemaatine daha sıkı gönül bağı ile bağlanmakta, onlar için daha fazla zaman harcamakta ve diğerlerine karşı cemaatini adeta asabiye ruhuyla savunmaktadır.²²²

Tönnies'in, Gemeinschaft ve Gesellschaft (cemaatten cemiyete geçiş) teorisiyle başlayan ve iletişim teknolojisinin her geçen gün ilerleme kaydetmesiyle tekrar gündeme gelen cemaat kavramı, küreselleşme sürecine paralel olarak coğrafi sınırları aşan, dijital ortamda gerçekleşen etkileşim şekli sanal cemaatin farklı bir boyutudur. Rheingold, cemaatvârî çevrimiçi alanları sadece bir topluluk değil, ruhsal bir cemaat olarak nitelendirmektedir. Cemaat doğal yollarla oluşum göstermiş birlik olarak nitelendirilir. İnternetin küresel çapta olması hasebiyle oluşan sanal cemaatler, fiziki sınırlar ve yerel ilintilerden uzak olarak küreselleşme imkânı kazanmışsa bile her cemaatin dünyasının kendi çizdikleri sınırlarla belirli olduğu bir gerçektir.²²³

²²⁰ Mutlu Binark vd, Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook: “Görülüyorum Öyleyse Varım”. (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2009), 25.

²²¹ Gül Dilek Türk, Sanal Cemaatler ve Türkiye’de Siyasal Kutuplaşma. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 43-44.

²²² Türk, Sanal Cemaatler ve Türkiye’de Siyasal Kutuplaşma, 43-44.

²²³ Howard Rheingold, “The Virtual Community: Finding Connection in a Computerised World”,

Sanal cemaatlerde, bireyin kendini istediği şekilde sunması ve farklı kişiliğe bürünmesi fark edilebilir değildir. Bu ayrıcalığı ile sanal dünyanın çekiciliği artmakta ve geleneksel topluma alternatif bir alan olarak sunulmaktadır. Çünkü orada fiziksel bir varlık ve direk karşılaşmalar yoktur. Bu âlem, post modern dönemin topluma alternatif bir ortam oluşturma isteğinin bir sonucudur. Sanal alanın uzak, dokunulmaz ve kurgusal bir yer olması onu çekici kılmakta ve ilgilerin odağına yerleştirmektedir. Sınırlılıkları ve eksikleriyle burada olan gerçekliğin yerini alabilme potansiyelinden söz edilebilmektedir.²²⁴

2.5.3. Dijital Kültür

Kültür kavramını insan zekâsı ile ilintili olarak açıklayan ilk düşünür, Aydınlanma Çağı'nın ünlü filozofu Voltaire'dir. Voltaire, kültürü şu şekilde tanımlamaya çalışmıştır; "Aklın bazı fakültelerinin amaca elverişli düşünsel çalışma ve pratiklerle geliştirilmesidir."²²⁵ Henri Lefebvre, "Modern Dünyada Gündelik Hayat" adlı eserinde "kültür nedir?" sorusu üzerinde kafa yorar. Kendisi aynı kitapta kültürün bir "praksis" yani bir uygulama, aksiyon olduğunu belirtir. O'na göre kültürün gerekliliği toplumsal kaynakları paylaşmak ve üretimin yönlendirilmesinden doğmaktadır. Demek ki kültür, en kısa anlatımla, bir inşa süreci ve üretim durumudur, bu inşa süreci bireyin yaşamını üretmesi ve bu bağlamda da toplumun üretilmesi anlamına gelmektedir.²²⁶

Kültür, birey ya da toplumun hayatlarında yaşayış biçimi ve seçimlerini içselleştirmeleriyle içi doldurulabilen bir kavramdır. Bu düşünceden hareketle, bilgi ve iletişim teknolojilerinin hayatımızı etkilemesiyle başlayan ve bu dönüşümün yani dijitalleşmenin etkisiyle şekillenen toplumsal yaşantımız, düşüncelerimiz, duygularımız ve üretimlerimizin hepsi dijital kültür adını verdiğimiz kavramı karşılamaktadır. Dijitalleşme, sadece belirli teknolojik alet ya da unsurun etkileri ve sonuçları ile ilgili değildir. Örneğin soyutlama, kodlama, sanallaştırma ve programlama dijital kültürün önemli unsurlarıdır.

Geçmişten bugüne birçok düşünür için dijital kültür kavramı; siber kültür, internet kültürü, bilgi kültürü, sanal kültür gibi farklı şekillerde tanımlanmıştır. Aslında dijital kültür ya da siber kültür terimi, ilk olarak 1963 yılında Oxford Dictionary'de kullanılmıştır: "Siber kültür çağında, pulluklar kendi kendilerini çeker ve kızarmış tavuklar tabaklarımız üzerine doğru uçar." cümlesiyle gelecekte yaşanabilecek toplumsal olgularla ilgili bir çıkarımda bulunulmuştur. Fakat dijital kültür için, Oxford Dictionary'nin şu anki tanımı farklıdır o da şu şekildedir: "Yaygın otomasyon ve bilgisayarlaşmanın getirdiği sosyal koşullar; bilgisayarları ve İnternet'i çevreleyen

Secker -Warburg, (1994), 110.

²²⁴ Robins, İmaj, 37-63.

²²⁵ Rezzan Gürkan, "İnsan ve Kültür", Us Düşün ve Ötesi Dergisi, 5, (2001), 1.

²²⁶ Hatice Sarıyar, Dijital Çağda Kimliğin Kavramlaştırılması ve Gerçeklik: Twitter Parodi Hesapları (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 20.

kültür”²²⁷

Bilgisayarlaşan toplumlar doğal olarak yeni bir kültür anlayışını da beraberinde getirmektedir.²²⁸ Mark Deuze’ye göre dijital kültür; yeni iletişim teknolojileri ile üretilip toplumlara yayılan bir dizi oluşumu ifade eder. Deuze, yeni medya teknolojileriyle üretim, dağıtım, iletişim biçimlerindeki dönüşümün içinde olduğumuzu, tüm bu gelişmelerin de bilgisayar aracılığıyla ortaya çıkarak bir kültür meydana geldiğini açıklar.²²⁹ Bilişim teknolojileri alanında gelişmelerin her geçen gün ilerlemesi ve teknolojik araçlar arasındaki ağ bağlantılarının kurulmasıyla yeni bir kültür oluşmuştur. Bireyler, internet sayesinde birçok bilgiye erişme imkânına kavuşmuştur. Artık fiziki olarak değil ama dijital anlamda dünyanın en büyük kütüphanesinin internette mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak internette ulaşılan bilgilerin doğruluğu ve kesinliği tartışmalıdır çünkü herkes bilgi oluşturabilme ve bu bilgileri kaydetme olanağına sahiptir, bu da dijital alanın dezavantajlarından sayılmaktadır. Taşdelen, dijital teknolojinin insanoğlunun yazıdan sonra bulduğu en önemli araçlardan biri olduğunu savunmaktadır. Bu teknolojiyi, insan hayatı için sadece bir araç gereç olarak görmeyip, yerleşmiş olan kültürü tamamıyla etkileyen, farklı bir anlam içeriğine kavuşturan bir kavram olarak değerlendirir.²³⁰ Elisenda Ardèvol, dijital kültürü İnternet vasıtasıyla değiştirilip dönüştürülen kültürel ürünler olarak nitelendirir. Ardèvol’a göre dijital kültürün çalışma alanları şunlardır: “İnternet teknolojisi üzerinde temellenen yeni bir kültürel model olarak siber kültür, İnternetle ortaya çıkan kültür olarak siber kültür, İnternet içerisinde geliştirilen kültürel ürünler olarak siber kültür, bir medya formu olarak siber kültür.”²³¹

Dijital platformlardaki tüm kültürel öğeler ve bu öğelerin ifade ettiği anlamlar bütünü, dijital kültür olarak yorumlanmaktadır. Bu kültür unsurları, doğrudan ya da dolaylı olarak dijitalleşerek yeni bir şekil almaktadır.²³² Dijital kültür etrafında değişen hayat tarzı insanları aynileştirme çabası görünümündedir. Tabii ki bu benzerlik küreselleşme ile örtüşmektedir. Fakat bu süreçte geleneksel kültürlerin zamanla yok olacağı düşüncesi bir taraftan da insanları kara kara düşündürmekte ve rahatsız etmektedir. Özellikle dijitalleşme ve ileri teknolojiyle birlikte geçmişten bu yana var olan kültürel formların aniden değişime girmesi ve dijital alanın isteklerine uygun şekillere dönüştürülmesi ile eski özelliklerini kaybetmelerine neden olmuştur. Bu yeni formların

²²⁷ Sarıyar, Dijital Çağda Kimliğin Kavramlaştırılması ve Gerçeklik, 21.

²²⁸ Necmi Emel Dilmen, Bilişim Çağı’nın Gelişim Sürecinde E-Gazetecilik Olgusu ve İnternet Gazeteleri ve Haber Portalları Üzerine Bir Araştırma (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 20.

²²⁹ Mark Deuze, “Participation, remediation, bricolage: Considering principal components of a digital culture”, The Information Society, (2006), 63.

²³⁰ Vefa Taşdelen, “İnsan Açısından Teknoloji”. Hece Dergisi, 234, 235, 236, (2016), 38-44.

²³¹ Züleyha Özbaş Anbarlı, Dijital Uzamda Yaşamak: Twitter’da Gündelik Hayat (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 14.

²³² Erol Yılmaz, “Dijital Kültürün Okuma Alışkanlığına Etkisi. Hece Dergisi”, Hece Dergisi, 234, 235, 236, (2016), 356.

gündelik hayat etkilemesiyle insan ilişkileri, tamamen farklı bir duruma dönüşmüştür.²³³ Yaşadığımız çağ dijital iletişim çağdır ve farkında olduğumuz önemli gerçek ise İnternet'in insan hayatıyla kurduğu güçlü bir ilişki ağıdır. Bu kadar çabuk bağlandığımız bu ağlara bağımlılık hali, her geçen gün hayatımızın vazgeçilmezi olmuş ve bizleri değişime mecbur kılmıştır.²³⁴ Muhakkak ki dijital kültür yalnızca kendisini inşa etmekle yetinmeyip aynı zamanda toplumu da şekillendirmektedir. Toplumun en temel yapı taşı olan birey de bu etkileşim alanında değişime uğramaktadır. Yılmaz, bu süreci şöyle anlamlandırır: “Öyle bir kültür ki, adeta kendisinin ürettiği insan modeli, iletişim ve ilişki biçimleri ile mekân ve zaman anlayışı söz konusu olup, kendisine has jargonu ve alfabeti olduğu kabul edilmektedir.”²³⁵

Aslında dijital kültür, kullanıcıların istedikleri bilgiye istedikleri zamanda ve istedikleri ortamda ulaşabilecekleri, zamana ve mekâna bağlı bulunmak zorunda olmadıkları bir kültürdür.²³⁶ Bireyleri her an ağ içine bağlı olmaya ve bağlandığımız bu ağlarda bir şeyler paylaşmaya mecbur hissettiren bu anlayışla birlikte özne kendi duygularıyla baş başa kaldığında bu zorunluluktan nasıl kurtulacağını çözememektedir. Dijital öznenin en önemli sorunu ise, kendisine istediği her şeyi üretebileceği anlatılmasına rağmen, aslında ne istediği öngörüsünün zamanla zayıfladığı ve belki de yok olduğu tezidir.²³⁷ Bu bağlamda dijital dünyada kendini yenilemeye çalışan özne, kendi ilgi alanlarına girenleri alıp diğerlerini geride bırakan yapısı ile canlı ve yenilikçidir.

Anlaşılan o ki: “Bütün canlılar gibi insan da doğa ile etkileşimde bulunarak varlığını sürdürür. Diğer canlı türlerinden farklı olarak insan, doğa ile etkileşimde araya kültürünü koyar.”²³⁸ Çağımızın insanı, “yeni zamanların yeni insanı” olarak yaşam alanındadır. Bu yeni insanın yarattığı kültür yalnızca çevrimiçi ortamlarla sınırlı değil, fiziki ve sanal dünyada da etkisini devam ettirmektedir. Dijital kültürün ortaya çıkışında temel kaynak olan insan, bu kültürün ağlarında dijitalleşen bir özne durumuna geçmiştir.

Toplumun paylaştığı ortak değerler, beklentiler, ifadeler ve insanın ortaya koyduğu ürünler olarak adlandırılabilen kültür; hem sürekli gelişim halinde olduğu için devam eden bir olgu hem de eser olarak ortaya çıkan bir üründür denilebilir. Dijital kültür ise yaratıcı bilgi ve teknolojiler ile dijital medya aracılığıyla ortaya konulan bir ürünler toplamı olarak değerlendirilebilir. Dijk, dijital kültürü yalnızca dijitalleşmenin bir ürünü olarak görmemekte, ona göre bilgisayar, cep telefonu, internet ve diğer dijital medya

²³³ Sarıyar, Dijital Çağda Kimliğin Kavramlaştırılması ve Gerçeklik, 23.

²³⁴ Ali Büyükaslan, (ed), Sosyal Medya Araştırmaları II, Sosyalleşen Olgular, (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2015), 88.

²³⁵ Erol Yılmaz, “Dijital Kültürün Okuma Alışkanlığına Etkisi”, Hece Dergisi, 234, 235, 236, (2016), 355-366.

²³⁶ Sarıyar, Dijital Çağda Kimliğin Kavramlaştırılması ve Gerçeklik, 23.

²³⁷ Mutlu Binark – Barış Kılıçbay, (ed.), İnternet, Toplum ve Kültür, (Ankara: Epos Yayınları, 2005), 83.

²³⁸ Ünsal Oskay, İletişimin ABC'si, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011), 1.

araçlarını kullanan kişilerin gerçekleştirdiği uygulamaları ifade etmektedir. Bu duruma siber kültür de denmektedir. Dijital kültürü anlamlandırmak için bazı özellikleri ele almaktadır: “Önceden programlama ve yaratıcılık, parçalanma, yeniden birleştirme, kullanıcı üretme, hızlanma, görselleştirme ve nicelleşme olarak sıralamaktadır”²³⁹

Global erişime açık, iletişim araçlarının ortaklaşa oluşturduğu bir alan, etkileşim imkânı ile farklı bir elektronik iletişim sisteminin yaratılması kültürlerde de radikal bir değişimi kaçınılmaz kılmaktadır. Bu değişim aktif ve devam eden bir yapıdadır. Kültürlerin dijital iletişim sistemiyle nasıl bir dönüşümden geçtiği artık fark edilebilir durumdadır. Bu sistemin temeli televizyon ile atılmış ancak 1990’lı yıllarda yeni bir ivme kazanarak birey ve toplum hayatında multimedya sistemine geçilmesi ile çok yönlü bir medyanın ortaya çıkması ve internetin yaygınlaşması kültürel açıdan önemli bir yol kat edilmesine sebep olmaktadır. Yeni iletişim teknolojileri toplumlar üzerinde de büyük etki yaparak yeni bir kültürün ortaya çıkmasını sağlamaktadır.²⁴⁰

İnternet sayesinde interaktif bir toplum yapısı ortaya çıkmaktadır. Dijital kültür, çağımız modern yaşamının dayattığı ihtiyaçlara cevap olarak farklı alanlarda bulunan ve ilerleyen, gelişen ve tam çözülememiş bir yapıdır. Dijital kültür şu alanlarda etkindir:

- 1- Dijital kültüre erişim için gerekli olan bilgisayar, mobil telefonlar, dijital kameralar, çok özellikli televizyonlar gibi teknolojik araçlar.
- 2- Dijitalleşme yani kültürel elementlerin dijital tasarımı, çevrimiçi içerikler ve kullanıcılar dijitalleşme sürecinde etkin bir role sahiptir.
- 3- Bilgiye ulaşılabilirlik. Dijital kültür ulaşılabilirlik özelliği ile bilgi toplumuna dönüşmek için önemli ve etkin bir kültür yaratmaktadır.²⁴¹
- 4- Dijital kültürün bir özelliği olarak sunulan iyileştirme kavramı yeni medyanın sunduğu iletişim araçlarıyla farklı bir sosyal aksiyona dönüşmüştür.

2.5.4. Dijital Kimlik

Beş duyu organı ile hissedilebilen; bazen kontrol edilebilen, bireyin kendisini hissettiği, orada bulunduğu veya yaşadığı alan, gerçek âlemdir diye nitelendirilebilir. Günümüz teknoloji dünyasında gerçekten donanımlı bir bilgisayar, insanın fiziki varlığının dış âlemlerle gerçekleştirdiği etkileşimlerini farklı alanlara kaydırarak gerçekliği simüle edebilir. Sanal âlemde gerçeklikler yaratabilir ve insanı sanki orada yaşıyormuş gibi hissettirebilir. Gerçeği simülasyonlarla değiştirebilir.²⁴² Bu tanımlamalar ve öz mahiyetindeki bilgiler kişinin kendini ve kimliğini nasıl inşa ettiğinin bir özetidir.

²³⁹ Emel Demir Askeroğlu, Dijitalleşme Sürecinde Dönüşen Kültür ve Yaşam Tarzları: Kuşaklar Üzerine Bir Tipoloji Araştırması (İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 79-80.

²⁴⁰ Manuel Castells, Ağ Toplumunun Yükselişi, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2013), 441-442.

²⁴¹ Emel Güzel, “Dijital Kültür ve Çevrimiçi Sosyal Ağlarda Rekabetin Aktörü "Dijital Habitus". Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 4/1, (2016), 85.

²⁴² Sarıyar, Dijital Çağda Kimliğin Kavramlaştırılması ve Gerçeklik, 53.

Aslına bakarsak bireylerin varlığı, her geçen gün fiziki dünyadan dijital dünyaya doğru kaymaktadır. Bu süreçte bedenler bir ekrana odaklanmış ve koltuğuna konumlanmışken insanların ruhu siber âlemde gezinmektedir. Kişilerin siber dünyayla etkileşimini kolaylaştıran bilgisayarlar, akıllı telefonlar ve diğer elektronik araçlar kullanıcıları sanal dünyaya götüren önemli araçlardır. Kullanıcı ekrana odaklandığında ise herhangi bir fiziksel gerçeklik kalmamaktadır. Işıklı ve Küçükvardar: “Sanal evrenle bağlantı sağlayan cihazlar, görevini yerine getirmiş birer elçi gibi ortadan kalkarlar.” ifadesiyle tam da buna işaret ederler.²⁴³ (Işıklı, Küçükvardar, 2016, 103- 137).

Baudrillard ise kullanıcının dijital dünyaya girmesiyle başlayan sanal edimin, insanla makine arasındaki bir bütünleşme gerçekleştirdiğini ifade eder. Ona göre, işlemsel zaman sürecinde araç ile kullanıcı arasında adeta fiziki mesafe kalkar ve makineleşmiş bir insan ortaya çıkar. Bu durumla ilgili olarak da: “Sanal gerçekliğe dönüşen insan, onun işlemsel ikizi gibi çalışmaktadır.” ifadesini kullanır. Ona göre, “ekran-ötesinden” bahsetmek mümkün değildir. Çünkü sanal zaman ile gerçek zamanın boyutları birbirine karışmış ve belirsizlik ortaya çıkmıştır (Baudrillard, 2015, 75-76).

Teknolojik yenilikler yaşamımızı değiştirip kolaylaştırırken bir taraftan da toplumu sanal gerçeklikle sınav etmeyi ihmal etmiyor. Bu teknolojiden faydalanan kullanıcılar ise ekranlarla her şeyi etkileşim gerçekleştiren “dijital ajan”lara genellikle aynı şekilde yaklaşıyorlar. Günümüz insanı öyle ya da böyle sanal dünyanın inşasında etkin rol oynamaktadır. Zaman ve mekân kavramları artık dijital dünyanın dayattığı sanal değerlerin içinde anlamlarını kaybetmektedir. Hiç şüphesiz, teknoloji devrimi sadece bilginin sanala dönüşmesiyle değil, alışılmış nesne kavrayışının da değişimiyle ilgilidir. Olgudur: “Sanal gerçeklik, birçok yönüyle reel gerçekliğin yeniden fakat siber uzayda üretimi olduğundan, üretilmiş her sanal gerçeklik nesnesi, gerçek nesnelerin bir epifemone (gölgesi) durumundadır.”

Kiersta Fricke, sanal gerçeklikte her şeyin mümkün olduğunu söyler. Fricke göre, insanlar bir sıkıntı ile karşılaşmadan veya başına bir iş gelmeden içinde bulunduğu halden uzaklaşarak başka şeyler yapmak istemektedir. Ona göre, sanal gerçeklik ile birey bu isteklerini gerçekleştirebilir. Çünkü biz: “Tanrılar gibi olmak, kendi irademizle biçimleri, kalıpları değiştirebilmek istiyoruz.”²⁴⁴ Işıklı ve Küçükvardar bu durumla ilgili şöyle bir tespit yapmışlardır: “Çevrimiçi olma, Heidegger’in sıkıntılı fakat kaçınılmaz bir durum olarak tarif ettiği “dünya içinde olma” durumundan kaçmanın yoludur. “Dünya içinde olmak”, insanın hiçbir şekilde sınırlanamayacağı ancak ölümlle kurtulabileceği bir kaderidir. Çevrimiçi olan bireylerin dış dünyayla bağlantılarını kesmiş veya sanal dünyaya dalmış görüntüleri, dünyanın kasvetinden kurtulmak için bir kaçış kapısı bulduklarını düşündürüyor. Bir erişim kapısı bulup İnternet’e girmek, Matrix’ten bir kaçış kapısı bularak gerçek dünyaya çıkma deneyiminin yerini almıştır. Dünya içinde

²⁴³ Şevki Işıklı – Mert Küçükvardar, Bilişim Devrimi (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2016),101.

²⁴⁴ Robins, İmaj, 175; İbrahim Akkaş, Sanal Cemaatler. (Malatya: İnönü Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012), 34.

olmaktan kurtulma, ölmeden bu dünyayı terk etme, bu dünyadan başka bir dünyaya geçme imkânı yaratmıştır. Sanal ve gerçeğin çevrimiçi sanallıkla birlikte tersyüz oluşuna tanık oluyoruz.”²⁴⁵

Nihayetinde sanal gerçeklik ile gerçeklik birbirine karışmış ve tek bir vücut halini almıştır. Bu da dünya üzerinde yaşayan ve yer alan insanların aktivitelerinde zamansız ve mekânsız değişimlerin yaşandığını göstermektedir. Işıklı ve Küçükvardar da sanal ortamları günlük yaşantımızın bir parçası olmaktan daha çok insanlığı ele geçirmeye çalışan bir tehdit olarak görür. Ve kullanıcıların sanal gerçeklik evrenine bağlı bir ajan olduklarını ifade eder. Her şeyin sanallaştığı dijital âlemde kişilerin de sanallaşması kaçınılmaz bir gerçektir. Toplumların temel değerlerini etkisi altına alarak yabancılaştıran sanallık, yeni etkileşim ağları geliştirmiştir. Bu ajanlarla ilgili bilinenler onların sadece dijital kimlikleriyle sınırlıdır, fiziken varlıkları şüpheli olup, var olduklarını iddia edecek bir kanıtta mevcut değildir. Daha gerçekmiş intibası yaratan ve bu etkinin aslında gerçekliğin eksikliğini hissetmemize sanallığın sebep olduğunu iddiası vardır. Ve gerçeklik zamanla işlevsizleşir.²⁴⁶

Günümüzün teknolojileri ile gerçekleştirilen aracılı iletişim ortamının bireylere sanal imajları aracılığıyla, diledikleri kimliği seçme ve deneyimleme fırsatını verir. Günümüz teknolojisinde kimliğin özgürlük ve tercih edilebilir bir şey olarak görülmesi olasıdır ve sanal gerçeklik sayesinde fiziksel suret tam manasıyla düzenlenebilir bir duruma gelecektir. Robins’e göre kimliklerin fiziksel dünyanın kısıtlamalarından ve beden sınırlılıklarından sadece sanal ortam ile kurtulabilir: “Siber alanda öznellik siberetik süreç içine yayılmıştır. Bu gerçeklikte benlik akıcı ve çok biçimli bir varlık olarak yapılanmaktadır. Tıpkı oyunlarda veya kurgusal hikâyelerde olduğu gibi kimlikler istenildiği gibi seçilir veya çıkartılır.”²⁴⁷

Dijital çağ, bireylere isterse rahatça sahte bir kimliğe sahip olma imkânı sunmuştur. Bugün birçok kişi sanal dünyada var olabilmek, takipçi kazanmak veya ünlü olabilmek için sahte kimlikleri ile aktivite gerçekleştirmektedir. Mercan, buna örnek olarak gerçek kimliği ile sahte kimliği birbirine karışan yani iç içe geçen kişiliğin, kendi öz benliğine yabancılaştığını söylemektedir. Ona göre, sanal ağlarda yapılan çeşitli aktiviteler sonuçta kişiyi çevresine ve kendisine yabancı hale getirmektedir. Belli bir zaman sonra birey, sanal ve gerçek dünyada yarattığı kimlikleri birbirinden ayırt edemez duruma gelmektedir. Gerçek dünya iletişiminin yerini alan sanal iletişimle beraber kişinin gerçek dünyaya yabancılaşması kaçınılmaz bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁸

²⁴⁵ Işıklı – Küçükvardar, Bilişim Devrimi, 226.

²⁴⁶ Işıklı – Küçükvardar, Bilişim Devrimi, 101.163.

²⁴⁷ Akkaş, Sanal Cemaatler, 34.

²⁴⁸ Nuray Mercan, “Dijital Dünyada Zaman, Mekan, İnsan İlişkileri ve Yabancılaşma”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, 403, (2010), 110-111; Ayşegül Elif Kargülle – Berk Çaycı, “Ağ Toplumunda Sosyalleşme ve Yabancılaşma”, The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 4/1, (2014), 5.

Işıklı ve Küçükvardar, sahte kimliklerin sanal âlemde sorumluluk bilincine zarar verdiğini ileri sürer.²⁴⁹ Bu konuda Baudrillard'ın şu ifadesi dikkat çekmektedir: “Gizlemek (dissimuler), sahip olunan şeye sahip değilmiş gibi yapmak; simüle etmek ise sahip olunmayan şeye sahipmiş gibi yapmaktır. Birincisi bir varlığa (şu anda burada bulunmayan) diğeri ise bir yokluğa (şu anda burada bulunmamaya) göndermektedir. Ancak bu olay sanıldığından daha karmaşıktır. Çünkü simüle etmek ‘-miş’ gibi yapmak değildir. Hastaymış gibi yapan kişi yatağa uzanıp bizi hasta olduğuna inandırmaya çalışır. Bir hastalığı simüle eden kişi ise kendinde bu hastalığa ait semptomlar görülen kişidir.”²⁵⁰

Bugün bilgi ve iletişim teknolojileri Ünlü bilim kurgu yazarı olan William Gibson'ın 1984'te yayımlanan *Neuromancer* eserindeki “Case” adlı karakteri günümüz insanına benzer hareketler sergilemektedir. Sanal gerçeklik olarak gördüğü kendi bedeni için “et yığınınından farksız” olarak nitelendirmesi sanal ortamlara ne denli bağlandığının göstergesidir.²⁵¹ Nitekim “Case” karakterini yaratan Gibson için de sanal gerçeklik ancak bir illüzyondan ibarettir. Bu yapay ve gerçeklikten uzak evrende birey, istediği zaman istediği yerde olabilir.

Kimlik, kişinin esas olarak başka kimseler tarafından algılanan ve ortaya konan özelliklerine kimlik denilmektedir. Kimliğin sunulması aşamasında, akran etkileşimi önemli bir etkidir. Goffman'ın teorisine göre kişi, başkalarına vermek istediği izlenimlerin etkisiyle bir benlik algısı oluşturur. Bundan dolayı kimliğin inşası aslında toplumsal bir durumdur. Bu duruma, sunulan benliğe olumlu ve olumsuz katkıda bulunan kimseler de eklenmektedir. Böylelikle kimliğin ortaya çıkması ve yerleşmesi arasında bir uyumluluk oluşmasından sonra kimlik oluşumu gerçekleşmiş olacaktır.

Dijital medyanın sunduğu imkânlardan biri de bireylere kendini açma ve benlik sunumu konularında farklı imkânlar sunan yapılar meydana oluşturmasıdır. Bireyin kimlik oluşumunda kendini ortaya koyma ve benliğini sunma iki önemli unsur olarak yer almaktadır. Sanal ortamlarda bireyler, oluşturdukları kimliklerini rahatça farklı bir kimliğe bürünebilmekte veya istediği şekilde yeniden düzenleyebilmektedir. Bunun yanında buldukları mekanları ve görünümelerini de değiştirerek birbiri ile bütünlük oluşturan kimliğe kavuşma imkânını elde etmektedirler. Bu bağlamda, internet, risk oluşturmadan kimlikler üzerinde değişiklik imkânı sunmakta ve kimlik inşası sürecini tamamlayamamış bireyler için yeni imkanlar yaratmaktadır.²⁵²

Araştırmalara göre sosyal medyadan en çok istifade edenlerin daha çok gençler olduğu tespit edilmiştir. “Ben kimim?” sorusuna cevap arayan bireyler, bu mecralarda kendini tanımlamaya ve varlığını ispata çalışır. Gençler, kimliğini genellikle çevresinin

²⁴⁹ Işıklı – Küçükvardar, *Bilişim Devrimi*, 225.

²⁵⁰ Baudrillard, *Simülarklar ve Simülasyon*, 15-16.

²⁵¹ Sarıyar, *Dijital Çağda Kimliğin Kavramlaştırılması ve Gerçeklik*, 63.

²⁵² Nevfel Boz, *Yeni İletişim Ortamlarında Dijital Kimlik ve Benlik Sunumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012), 32.

etkisinde kalarak meydana getirir. Bazen bu durum kendini bulma sorunu ve kimlik kargaşası olarak karşımıza çıkar. Sanal etkileşim bireye, kimliğini istediği gibi sunma imkânı vermektedir. İnsanlar gerçeğin dışında hiç olmadığı şekliyle sahte, sanal kimlikler yaratabilirler. Birey bir nickname (takma ad) kullanarak cinsiyetini bile gizleyebilir, kurgu yapabilir veya tüm bilgileri sahte ve uydurma olabilir. Bailey'e göre bedenine "sanal bir deri" takabilir.²⁵³ Böyle etkileşimler sonucunda bireyde tezahür eden "dijital kimlik", yeni bir kimlik olarak ortaya çıkmıştır. Sanal ortamlar ve kimlikler yaşadığımız çağda çok ciddi anlamda çoğalarak yayılmış, milyonlarca belki daha da fazla insanı dijital ortamların içine sokmuştur. Morva'ya göre, bireylerin çevrimiçi kimliklerini açıklayan kavram "dijital benlik'tir.²⁵⁴ Dijital medya kuramcıları bireylerin sanal alemde var olmalarını ifade etmek için bazen "dijital kimlik", bazen de "dijital benlik" kavramlarını kullanmayı uygun bulmuşlardır.

Fiziki görünümün olmadığı sanal buluşmalar insanların beğenmedikleri fiziksel özelliklerini gizlemelerine yardım eder ve bu durum bireylerin kişiliklerini bir anlamda yeniden yaratmalarını sağlar. Örneğin çevrimiçi ortamlarda bir kadın bir erkek gibi, sıradan biri ünlü bir film yıldızı gibi veya asosyal biri çok sosyal gibi davranabilir. Sanal alemin bireylerin kimlikleri noktasında yapmış olduğu en büyük sıkıntı aslında sınır koyamamasıdır. Bireyin gizlediği, gerçek hayatta ifade edemediği kimliğini sosyal medya aracılığıyla öne çıkardığı ve sanal ortamlarda paylaşımlarının da ekseriyetle bu gizli sahtekimlikle olduğunu ifade edebiliriz. Sanal mecrada bireylere ait onun gerçek kimliğini ortaya çıkaracak fiziksel özellikleri hakkında bilgi verilmeyerek kurguya yönelik kimlik sunumu yapıldığı için bireyler isterse kendilerini çok farklı biri olarak tanıtabilmektedir. Sanal dünya kullanıcıları sadece kimlik gizleme değil diğer taraftan "gerçek hayatta" gizlemek zorunda hissettikleri benliklerinin ortaya çıkaramadıkları özelliklerini sunma imkânı da sağlamaktadır.²⁵⁵

Dijital (sanal) toplum olarak nitelendirilen yeniçağ toplumu, sınırları kaldırmış hatta kıtaları birleştirmiş bir toplum çeşididir. Toplumsal değişim ve dönüşümün etkisini benliğinde hisseden bireyi anlamak için yapı ve fail kavramlarını iyi anlamak gerekir. toplumsal yapıyı toplumsal hayatta bir hareket ve mücadele alanı olarak adlandırır²⁵⁶ Bu yapıda bireyler toplumsal ve kültürel sermayenin etkileşim noktası olarak da nitelendirilebildiği gibi farklı statüler de alabilmektedirler. Bu statüler habitus adı verilen bazı tutumları da içine almaktadır. Dijital toplum kavramının kaynağı diyebileceğimiz, "alan, sermaye ve habitus" kavramlarını literatüre kazandıran

²⁵³ Binark- Kılıçbay, İnternet Toplum Kültür, 8.

²⁵⁴ Nilüfer Timisi, (ed.), Dijital Kavramlar, Olanaklar, Deneyimler (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2016), 43.

²⁵⁵ Merve Zeynep Doğan, Dijital Aktivizm Bağlamında Günümüz Toplumsal Hareketleri ve Türkiye Örneği: Gezi Parkı Olayı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017), 244.

²⁵⁶ Pierre Bourdieu, Pratik Nedenler, çev. Hülya Uğur Tanrıöver (İstanbul: Hil Yayınları, 2006) ; Sultan Gözüaçık, Dijital Toplumlarda Benlik Sunumu (Mardin: Artuklu Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019),3.

Bourdieu'nun fikirleri, dijital ve teknolojik temelli sosyal bilimlerin alanının gelişiminde etkili olmuştur. Bourdieu'nun birbiriyle ilişkili bu kavramları, dijital iletişimin sosyal ve kültürel etkilerini açıklarken bir taraftan da sosyal bilim çalışmalarının metodolojik ve teorik yönünü ortaya koymaktadır.

Dijital toplumda bireyler paylaştıkları yazı, fotoğraf ve video üzerinden benliğini sunarak kendini görünür kılmaya çalışmaktadır. Günlük yaşantının ana kaynağı olan bu yeni sanal hayat pratiklerinin meydana getirdiği farklılaşmalar, dijital toplumlar ile değişen benlik sunumlarını önümüze getirmektedir. Bu noktadan yola çıkarak dijital toplum içinde anlamlandırılmaya başlayan aşkın benliğe Goffman'ın ifadeleriyle değinelim: "Aşkın benlik, sanal evrenden gerçek evrene sızarak toplumsal gerçekliğini kazanmaktadır. Aşkın benlik gerçek evrende hakikatini ötekilerin varlığından ve kabulünden almaktadır"²⁵⁷

Dijital dünyada ortaya çıkan aşkın benlik, bireyin sosyal platformlarda edindiği sanal benliğini gerçek yaşamda aktif hale getirmesidir. Günümüz dünyasındaki teknolojik ilerlemeler anlamında sosyal medya bireyi adeta kuşatırken tüm yaşananlar dijital toplumun temel dinamiklerini inşa etmiştir. Teknolojinin gelişmesi ile toplumların hayatına giren sosyal medya, dijital toplumda benlik sunumunda bireye yenilikler sunmaktadır.

Erving Goffman, sosyal medya daha ortaya çıkmadan çok zaman önce, bireyin kendini planlı bir şekilde ortaya koyması ve "toplumsal algı yönetimi" hakkında fikir yürütmüştür. Goffman'ın, bireyin kendisini toplum karşısında veya sosyal yaşamda ortaya koyması bağlamında yaptığı çalışmaları sosyal medya çalışmalarında kullanılmaktadır. Goffman, bireylerin her birinin bir sahnede, değişebilen kişilikler sergilediklerini söylemektedir. Goffman, bireylerin rollerini, sahne önü diyebileceğimiz dijital ortamlarda farklı, gerçek hayat diye ifade edeceğimiz toplum önünde farklı roller üstlenmekte ve değiştirmektedir. Bireyler, sahne önü ve sahne arkasında birbirine geçebilmekte ve davranışlarını buna göre oluşturabilmektedir.²⁵⁸

2.6. Dijitalleşen Hayat ve Din

2.6.1. Birey ve Din

Teologlar dinin gelişimi açısından 19. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak, kolektivismden individualizme doğru bir seyirle, hızlı bir ilerleme sağlandığı kanaatine sahiptirler. Dinin daha bireyci bir yapıya dönerek ilerlemesinin iki nedeni göze çarpmaktadır: Birincisi bireyin, çevrenin etkisinden yavaş yavaş kurtulmaya başlaması, ikincisi ise sosyal, kültürel ve dini hayatın aslında ve özünde bulunan bir farklılaşma ve değişim sürecidir.²⁵⁹ Mamafih, dindarlığın iki tür yansıması olduğunu söyleyebiliriz.

²⁵⁷ Goffman, Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu, 78.

²⁵⁸ Goffman, Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu, 107-114.

²⁵⁹ Joachim Wach, Din Sosyolojisi, çev. Ünver Günay (Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 1990), 29.

İlki bireyin kendi içinde yaşadığı kişisel dindarlık, ikincisi ise toplum temelinde yaşadığı dindarlıktır. Kişisel dindarlıkta bireyin, tanrı ile kurduğu bağdan ortaya çıkan duygusallık, bağlanma ve korku gibi hissi duygular ve düşünceler daha belirgindir. Bu tür dindarlığın boyutları net çizgilerle çizilememektedir. Çünkü her insanın kişilik yapısı, fıtratı ve hassasiyetleri farklı olması sıralanabilir. Bu durum da kişilerin dindarlık ölçülerinin farklı olmasına imkân tanımaktadır. Birey hem tek başına yaşamaya, hem de çevresindeki insanlara bağlı yaşamak zorundadır. Toplumlar hayatını ikame ederken evvel zamandan beri oluşan kültüre, farklı kültürlerle etkileşim yönüne ve medeniyet seviyesine göre dinin bireysel yaşantıya yansımaları çok farklı olabilmektedir.²⁶⁰

Bilindiği üzere günümüz dünyasında insanlar sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte birçok mekânı paylaşmak durumundadır. Buna rağmen insanlar birbirine bedenen yakın ruhen uzak, ilişkiler adeta kopmuş, resmî ve yüzeysel bir durumdadır. Kişiler böyle kalabalık ama yalnız bir ortamda hayatını devam ettirmek zorunda kalmaktadır. Bu farklılaşan hayat tarzı dinî yaşantıyı da etkilemektedir. Modern insanın dini algılama ve yaşama şekli mutlak vaziyette farklıdır. O, sabit din anlayışını reddetmektedir. Modern birey kendi inandığı dini yine kendi anlayışı içinde yaşamayı tercih etmektedir. Kişinin mizacı, sosyal çevresi, edindiği tecrübesi onun dindarlık oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Bireysel anlamda herkesin aynı ölçüde dindar olması ve dini tek bir şekil ve kalıba sokarak yaşaması beklenmemelidir. Modern birey dinini kendi bireysel içselleştirmelerine göre yaşamak ve onu hayatında önemli bir yer oturtmak arzusundadır. Dinini yaşarken başkalarının istediği ve ölçütlerle şekil verdiği gibi değil, kendi tercihlerini yaşamak ve sonuçlarını almak ister. Dinsel bireycilik modern insanın hayatındaki önemli aşamalardan veya kesitlerden biri olarak sayılabilir.²⁶¹

Bireycilikteki ben anlayışı dinsel bireycilikte birey-Tanrı anlamına kaymaktadır. Günümüzün karmaşık ve bireysel olarak kalabalıklaşmış ortamlarında tek bir düşünce kalıbına sokulmuş din algısından bahsetmek mümkün görünmemektedir. Küreselleşmiş dünyada artık insanların dinî yaşantısını sınır koymak bireylere çekici gelmezken bazen de bilerek ya da bilmeden dine zarar verilebilmektedir. Post modern dünyada bireyler dini kendi yorumladığı ve anladığı şekliyle dini hayat kurmak ve devam ettirmek istemektedirler.²⁶² Bireysel din anlayışında dinin öznelleştirildiğini görmek de mümkündür. Bu durumda gelenekten gelen otoriteye karşı da bir şüphecilik oluşmaktadır. Bu anlayışla gerçeğin yolunda olmak doğru cevapları bulmaktan daha önemli hale gelmektedir. Böylece dinî liderlerin etkisinde olan bir inanç sistemini sorgulamak veya reddetmek kolaylaşmış olmaktadır.²⁶³

²⁶⁰ Vejdi Bilgin, “Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12/1, (2003), 194.

²⁶¹ Ünal, Dinsel Bireycilik, 222.

²⁶² Mehmet S. Ünal, “Dinsel Bireycilik: Tehdit mi, Fırsat mı”, Dini Araştırmalar Dergisi, 13/37, (2010), 15.

²⁶³ Inger Fursth – Pal Repstad, “Bireysel Dindarlık”, çev. Mustafa Ulu, Bilimname, 25/2, (2013), 207.

Bireysel dindarlık, yeryüzündeki insan sayısı kadar çeşitli şekilde yaşanıyor denilebilir. Bütün insanların ayrı ayrı bireyler olduğu fikri bu kanaatimizi desteklemektedir. İnsanlar farklı yetenek, bilişsel özellik, sosyal çevre ve genetik yapı ile doğmaktadır. Bu kadar farklı yapıya sahip bireylerin aynı dini anlayışa sahip olmasını beklemek gayri tabii bir durumdur. Mamafih, dünyada ne kadar insan varsa o kadar dinî anlayış biçimi olabileceğini söylemek abartı olmayacaktır.²⁶⁴

Modern çağda bireylerin rasyonel yaşantıları ve dine seküler bir tutumla yaklaşmaları, onları, kafasındaki dini yapıya veya inanca “ait olmadan inanmaya” yönlendirmektedir. Bu anlayış içinde bireyler kutsalla ilişki kurarken, geleneksel dini anlayıştan uzaklaşarak, daha bireysel bir inanca sahip olmaktadırlar. Bireysel dindarıktabireyler, örgütlü dinlerin kişiye yüklediği bazı görevlerden uzaklaşmaktadır. Bu anlayış sebebiyle ibadet merkezleri olan cami ve kiliseler cemaatsiz kalmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde özellikle gençler arasında her geçen gün “ait olmadan inanma” eğilimini artırmaktadır.²⁶⁵

Roof, “dindarlığın, doğaüstü veya yüce değerlere ilişkin bireyin inançlarının ve davranışlarının kurumsallaşmış veya kurumsallaşmamış şekillerini kapsadığını” iddia etmektedir. İnsanlar dindarlığı farklı şekilde yorumlar ve değişik şekillerde yaşarlar. Örneğin Tekin, dindarlığı “dinin insan hayatına nüfuz derecesi” olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama, dinin teorik ve uygulama alanlarını içerisine almaktadır. Kirman’a göre ise dindarlık, “Bir kişinin günlük hayatında dinin önemini ifade eden, kişinin dine inanma ve bağlanma derecesini gösteren bir kavramdır”. Mehmet Görmez ise, farklı bir açıdan bakarak: “Her şeyden önce din ile dindarlığın birbirinden ayrılması ve farklarının bilinmesi gerekir. Din ile onun insan hayatındaki yansımalarını anlamak olan dindarlık farklı hususlardır. Din, insanın Allah’la, hemsinleriyle ve varlıkla ilişkilerini düzenleyen ilahi kaynaklı öğretiler/değerler manzumesidir. Dindarlık ise bu öğretilerin insan tarafından anlaşılan ve insan eliyle bireysel ve toplumsal hayata taşınan yönüdür. Dinin beşer bir peygamber vasıtasıyla vahyedilmesi ve peygamberler tarafından yaşanan bir hayata dönüşmesi, aslında din ile dindarlık arasında dikkat çeker bir fark olmaması içindir” der.²⁶⁶

Din sosyolojisinde ise dindarlık “dindar olma” şeklinde tanımlanmıştır. Günay, dindarlığı, “kutsal olanın yahut özel bir formu olmak itibariyle belli bir dinin muayyen bir zaman ve şartlarda belli bir kişi veya grup ya da toplum tarafından yaşanmasıdır”, yani “yaşanan din” şeklinde tanımlar.²⁶⁷

Din toplumsal hayatı etkileyen bir kurum olarak düşünülürse, dindarlık da bu kurumun bilişsel, duyuşsal ve davranışsal yönlerini kapsayan ve bireyin günlük hayatına

²⁶⁴ Ünal, Dinsel Bireycilik, 15.

²⁶⁵ Kirman, Din ve Sekülerleşme, 27.

²⁶⁶ Mehmet Görmez, “Din ve Dindarlık”, www.mehmetgormez.com, (Aralık 2020’de alınmıştır).

²⁶⁷ Kübra Kara, Bireysel Dindarlığın Amaç, Araç ve Arayış Boyutlarının Bulunma Sıklığı (Gemerek Örneği). (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018), 18-19.

etki eden önemli bir alandır.²⁶⁸ Başka bir ifadeyle, “dindar kişi mensubu olduğu dini inancın ilke ve ibadetlerini içselleştirip bunları tutum ve davranışlarında sergilemekle yükümlüdür”²⁶⁹ Bireyin dindarlığını aldığı dini eğitim de şekillendirmekte ve din algısı inanç eğitimleriyle farklılaşabilmektedir. Bireyin dindarlığı ya da inanç biçimi kendi duygu ve düşünce dünyasıyla meydana getirdiği Tanrı kavramıyla eşdeğer bir biçimde gelişmekte böylece sübjektif bir Tanrı kavramı ortaya çıkmaktadır.²⁷⁰

Dindarlık, 1960’lı yıllara kadar Tanrı’ya inanç, ibadet ve dini aidiyeti anlamaya yönelik bir ifadeydi. 1980’li yıllardan itibaren ise dindarlığı yaşama biçimlerinin ve dindarlık tarzlarının gündelik hayatla olan bağı farklı bir şekle dönüşmüştür denilebilir. İnternetin toplumların hayatına girmesi ve kullanımının, teknolojinin hızla gelişmesiyle beraber dini yaşantının pratiklerinde farklılaşmaların ve bireysel hayatın tezahürü kaçınılmaz olmuştur.²⁷¹

Dindarlık görünümünün zaman içinde nasıl farklılaştığı, nesilden nesle değişiklik arz ettiği ve zamanda içinde yaşanan kültür ve oluşan kimlik ile ilişkili görülmektedir. Bundan dolayı birey ve toplumların dini algılama ve yaşam pratiği haline getirmeye yönelik yapılan değerlendirmeler toplumsal, kültürel ve psikolojik bağlam temelinde değişiklik arz etmektedir. Dini algılama ve yaşama şekillerinde görülen farklılık, yaş, cinsiyet ve sosyoekonomik durumlara göre değişebilmektedir. Dini bilgi ve yaşam pratiklerinden kaynaklı oluşan farklar, dindar kişi tipolojilerinde de farklılığın olmasının normal olduğunu göstermektedir.²⁷²

2.6.2. Dijitalleşme ve Toplumdaki Tezahürleri

Yaşamakta olduğumuz dijital çağ, yalnızca insanlığa teknolojik yenilikleri getirmemiş, topyekûn bir değişimin de kapılarını aralayarak adeta insanlığı geliştirmeye ve değişmeye zorlamıştır. Dijital devrim diyebileceğimiz bu baş döndürücü teknolojik gelişme; gündelik yaşantımız, sanatımız, eğitimimiz, ekonomimiz, kültürümüz ve diğer tüm sistemlerde esaslı yeniliklere sebep olmuştur. İşte bu teknolojik gelişmeler içinde İnternet’in meydana getirdiği sanal ortamların yeri ve önemi büyüktür.

Nitekim İnternet’in etkileşim alanı tek boyutlu değildir. Bu teknoloji, yerel ve küresel alanlarda erişime imkân sağlamış, zaman ve mekân sınırlılığını da hemen hemen ortadan kaldırmıştır. İnternet, bilgi üretilen, depolanan ve dağıtılan değil aynı zamanda

²⁶⁸ Filiz Çömez Polat, Türkiye’de Değişen Dindarlık Göstergeleri ve Sosyal Medya. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 6; Köse, Din Psikolojisi, 16.

²⁶⁹ İlhan Ayverdi, Büyük Türkçe Sözlük, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2008), “Din”, 1/726.

²⁷⁰ Ali Ulvi Mehmedoğlu, “Dindarlığın Peşinde: Din Psikolojisinde Araştırma, Ölçme ve Yorumlama Üzerine”, İslami Araştırmalar Dergisi, 19/3, (2006), 465- 478.

²⁷¹ Celaleddin Çelik, “Değişim Sürecinde Merkez-Çevre İlişkileri ve Çevresel Dini Yönelimler”, İslamiyat Dergisi, 5/4, (2002), 94-95.

²⁷² Michael Argyle, “Din Psikolojisi Alanındaki Yeni Gelişmeler”, çev. Talip Küçükcan, Dini Araştırmalar, 11/4, (1999), 195-208

toplumsal ilişkilerde de çok yönlü etkileşimi sağlamıştır.²⁷³

Dijital ekranlar, insanların aynı anda farklı birçok alanda yer almasını mümkün kılmıştır. Kullanıcılar, dilediği zamanda dijital ekranının karşısına geçtiği vakit, birçok farklı zaman ve mekânda aynı anda yer alabilmektedir. Bu durum ise zaman bilincinin yok oluşu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaşanan zaman ve toplumsal zaman arasındaki farklılık gitgide belirginleşmektedir. Turkle'ın ifadesiyle: "Toplumsallık biyolojik ritimlerden ayrılmıştır."²⁷⁴

Dijital yapının diğer bir etkisi de kitlesizleştirmektir. Karmaşık bir bilgi sarmalı içerisinde kişiye özel enformasyon sağlayabilen dijital ortamlar, farklı iletileri zaman zaman kişinin bilgisine sunabilir. Aynı zamanda birey, asenkron olabilme yani dilediği iletiyi istediği gibi yorumlama olanağına da sahiptir. İnternet sayesinde elde edilen bilgi, geleneksel medyadan farklı olarak herhangi bir sansüre uğramadan doğrudan kitlelere ulaşabilir. Bu iletişim sürecinin temel özelliği ise isteyen herkesin katkı sağlayarak sürece ortak olabilmesidir. Bu durumda her kullanıcı aslında birer yayımcı, kaynak ve hedef kitlenin bir üyesi durumundadır. İşte tüm bu süreçler, geleneksel medyadaki "birden bir çoğa" (one-to-many) modeli yerine "bir çoktan bir çoğa" modeli (many to many) olarak değerlendirilmektedir.²⁷⁵ Tabii ki İnternet'i yalnızca pozitif bakış açısı ile değerlendirmek eleştirel bakış açısının daralmasına sebep olabilir. Bu anlamda sanal ortamlara yöneltilen en büyük eleştirilerden birisi dezenformasyon oluşturmalarıdır. İlk bakışta tespit edilen; İnternet üzerinde yer alan enformasyonu dezenformasyondan ayıramayan kullanıcılar, sosyokültürel bağlamda çarpıtılan yanlış bilgilere maruz kalmaktadır.

İnternet'te yer alan bilgiler ne kadar çoğalırsa çoğalsın, sisteme katılan düşük kültürel donanım ve yetersiz teknolojik bilgiye sahip bireylerin bilgiyi kavrama, doğru analiz etme ve dolayısıyla ufkunun genişleme potansiyelinin yine de sınırlı kalacağı görülmektedir.²⁷⁶ İnternet'in özgürlük alanının genişliği ve çoklu ortamlara sahip olması bir avantaj iken katılımcı bireylerin sınırlarını net bir şekilde belirleyemediği, özel hayatın gizliliği ve mahremiyet kavramlarının muğlâklaştığı sanal ortamlar, bireyler ve toplumlar için hala tehdit oluşturmaya devam etmektedir. Günümüz dünyasında dijital evren ile reel dünyanın belirsizleşmesiyle gözetim olgusu çeşitlenmiş ve farklı boyutlarda görünür hale gelmiştir. Örneğin, her an yanımızda bulduğumuz cep telefonlarının dinlenmesi, kredi kartlarımızın alışveriş ortamlarında tüm bilgilerinin sanal ya da pos cihazları aracılığı ile paylaşılması, kullanıcıların web sitelerdeki dolaşımlarının izlenmesi, banka ve çeşitli resmi yâda gayri resmî kurumların rızamız alınmaksızın verilerimizi depolaması gibi benzeri durumlar bugünün dünyasında bireyin

²⁷³ Timisi, Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi, 124.

²⁷⁴ Barış Kılıçbay – Mutlu Binark, (ed.), İnternet, Toplum, Kültür (Ankara: Epos Yayınları, 2005), 95.

²⁷⁵ Hamza Çakır, "Bir İletişim Dili Olarak İnternet", Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2/19, (2005), 71-96.

²⁷⁶ Can Kozanoğlu, İnternet Dolunay Cemaat (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 105.

gözetim altında olduğuna kanıt niteliğindedir. Teknolojik araçlar, özel anlamda sanal âlem, küresel dünyada egemen olmak isteyen kesimlerin diğerlerini kontrol altına alabilmesi için en etkili araçlardır. Bilgisayar, telefon, televizyon gibi araçlar çok işlevli sistemler bütünüdür. Birey, reel yaşam şartlarını bu araçlar sayesinde düzenleyebilir. Gündelik ihtiyaçlarını tabiri caizse bir tuşa basarak ağ üzerinden halledebilen birey için, ağ merkezli bir dünya tasarlanmıştır. Yani, insanları bir mekân içine hem de kendi istek ve arzularıyla hapsederek gözetim altına alma fikri, küresel güç odakları için çok güzel bir fırsattır. Bu bağlamda bilişim teknolojileri, sade bir kavramsallaştırmadan daha çok “ideoloji” olarak da değerlendirilebilir.²⁷⁷

Dijital Çağ olarak adlandırılan günümüz dünyası, şüphesiz ki dijital çağın ekonomik düzen üstündeki en önemli etkisi, global ağ sayesinde ticaretin küresel bir hal almasıdır. Kahraman: “Globalleşme süreci dünyayı tek bir pazar çerçevesinde birleştirmesinin ötesinde, dünyanın kendisini bizatihi bir ‘pazar’a, yani bütün an ve noktalarında sadece piyasa kurallarının geçerli olduğu bir varlık alanına dönüştürmeye yönelik bir süreç niteliği taşımaktadır”²⁷⁸ demektedir. Bilgi ve iletişim teknolojileri ile enformasyon kapitalizmin karakterize edildiği sanal dünyada, bireylere yalnızca sanal özgürlükler sunulacağı düşüncesi gitgide geçerlilik kazanmaktadır. Hali hazırda bu teknolojileri geliştirme gücüne sahip olan ülkeler, diğer ülkelere bu teknolojileri ihraç ederken aynı zamanda gözetim sistemleri sayesinde küresel liderlik görevini yürütmektedir. Yani gelişmişlik düzeyini tamamlayamamış ülkelerin gözetim altında tutulması için bu teknolojilerin, bir amaç doğrultusunda kullanıldığı söylenmektedir. Chatfield, dijital çağ insanının davranışlarını şöyle açıklamaktadır: “Bir milyar insanın dörtte üçünden fazlası, kendilerine dair en mahrem şeyleri, halka açılmasının ardından geçen beş yılda isteyerek Facebook’a yüklediler. Avatarlar, oyunlarda sahip olunan ikinci kişilikler ve diğer sosyal siteler, yalnızca gerçeklikten kaçma fırsatı sunmakla kalmıyor; başkalarına ve yeni bağlantı biçimlerine uzanan bir yola kapıyı da aralıyor”²⁷⁹ Naisbitt’e göre yaşama şeklimiz son yüz yıl içinde sürekli olarak ve son on yıl içinde de kesin bir şekilde değişmiştir. Bu değişimin ivme kazanmasında en önemli rol ise İnternet teknolojisidir. Toplumsal hayatta büyük bir değişime zemin hazırlayan bu teknoloji, olumlu ve olumsuz yönleri ile insan hayatına kısa zamanda etki etmiştir. Yaşantımız teknolojiyle o denli derin etkileşime girmiştir ki daha fazlasını istemek ve onu elde etmek artık sıradan bir hal olmuştur.²⁸⁰

Nitekim insanlığın varoluşundan günümüze kadar geçen süreçte yaşanan tüm

²⁷⁷ Uğur Dolgun, “Gözetim Toplumunun Yükselişi: Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumuna”, Yönetim Bilimleri Dergisi, 1/3, (2004), 2.

²⁷⁸ Nurseda Kahraman, “Yeni İletişim ve Bilişim Toplumu: Üniversite Öğrencilerinin Yeni Etkileşim Pratikleri Üzerine Bir Araştırma”, Akdeniz Üniversitesi Despace, (2016), 10.

<http://acikerisim.akdeniz.edu.tr/xmlui/handle/123456789/2809>

²⁷⁹ Tom Chatfield, Dijital Çağa Nasıl Uyum Sağlarız, çev. Levent Konca (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013), 30.

²⁸⁰ Sarıyar, Dijital Çağda Kimliğin Kavramlaştırılması ve Gerçeklik, 15-16.

zamanların belli özellikleri olagelmıştır. Dijital döneme geçiş süreciyle ortaya çıkan yapının özelliklerine baktığımızda genel olarak şu sonuçlar çıkmaktadır:

- 1-Dijital çağda, e-yaşam şekilleri oluşmaya başlamıştır.
 - 2-Dijital çağ ile birlikte, özel ve kamusal alan kavramları belirsizleşmeye başlamıştır.
 - 3-Dijital çağda, kitlesizleştirme kavramı ortaya çıkmış, bireyin bilgiye ulaşım imkânızaman ve mekân kavramlarından bağımsızlaşmaya başlamıştır.
 - 4-Dijital çağda, bilişim teknolojileriyle iş süreçlerinde daha iyi verim sağlanmaya başlanmıştır.
 - 5-Dijital çağda, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı sosyo-kültürel yaşamı daha hızlı etkileyerek etkileşim anlamında fayda sağlamaktadır.
 - 6-Dijital teknoloji sayesinde, sanal ortamlarda, kişilerin fiziki bedenlerinin uzantısı olandijital kişilikler, inşa edilebilir ve değişebilir hale gelmiştir.
 - 7-Dijital teknolojiler sayesinde, gerçeklik kavramı yeniden ve farklı formlarda yorumlanan bir hal almıştır.
 - 8-Dijital dünyada gelişen yeni iletişim teknolojileriyle sayesinde, farklı ve yeni medyanları kurulmuştur.
 - 9-Dijital çağda, etkin ve verimli bilgi alışverişi yapılabilmektedir.
 - 10-Dijital çağda, kitlelerin kontrol altında tutulması ve gözetlenmesi daha kolay hale gelmiştir.
 - 11-Dijital dünyada aslında bilginin güç kazandığı bir çağ yaşanmasına rağmen bu çağda dezenformasyonların çok yaygın hale gelmesi, bilgiye duyulan güveni azaltmaktadır.
 - 12-Dijital çağda, farklı ve yeni meslek türleri ve iş alanları ortaya çıkmıştır.
 - 13-Dijital çağda eğitim fırsatları geniş bir yelpaze haline gelmiştir. Birey, sanal ortamlarda istediği gibi ve istediği şekilde eğitim yapma fırsatını bulmuştur.
 - 14-Dijital çağda kullanıcılar, yalnızca bilgi alan değil bilgi üreten vasfını da üstlenmiştir.
 - 15-Dijital çağda, yeni ekonomik sistemle birlikte yeni ödeme sistemleri ve hatta dijital parabirimi ortaya çıkmıştır.
 - 16-Dijital çağ ile birlikte dini hayat da sanallaşmış, inançlar bağlamında yapılan çeşitli ritüeller de sanal ortama uyarlanmıştır.²⁸¹
- Ağ toplumu kavramı, zaman ve mekân sınırlamalarının olmadığı, kurumların ve bireylerin yaşamlarını ve etkileşimlerini yönetebildiği bir yaşantıyı anlatır. Castells'in "ağ toplumu" kavramı oldukça geniş anlamı ifade ediyor. Teknoloji veya dijital toplum olarak nitelendirilen ve yeni bir toplum yapısı olarak görülen günümüz modern toplumları esasen dijital bilgi akışını başlatan toplumlardır. Sanal mecrada var olan kimliklerin arkasında esasında bir enformasyon terimi olan 1,0 gibi sayılar yer alır. Bu anlamda gerçekliğin boyutundan çıkarak başka bir alemde başka boyutta bulunuyoruz. Ancak ne

²⁸¹ Sarıyar, Dijital Çağda Kimliğin Kavramlaştırılması ve Gerçeklik, 17-19.

gariptir ki dijital araçlar, zamanla maddi âlemin üzerinde daha etkili olacak derecede önemli olmaya devam ediyor.²⁸²

Ağ toplumunda mekân açısından önemli bir etki de sosyalleşme açısından olacak gibi gözükmektedir. Gerçek mekânlara katılım azalmış; Toffler'in yeni toplum üyelerinin evden çalışmalarının verimliliğine işaret ettiği gibi: "Elektronik ev" olarak adlandırdığı bu yeni ev modelinde, aile bireylerinin, bir takım gibi evden çalışmalarının daha etkin olacağını söylüyor. Bireylerin evi ofis gibi kullanarak iş yerine dönüştürüp çalışmasını ekonomik, fiziksel, toplumsal ve bireysel olarak çok daha iyi olacağını iddia ediyor. Elektronik ev yaşamı ile bireyler işlerini evlerinden takip ederek, gereksiz bir hareketliliğin, yapay iş ilişkilerinin dışında kalarak daha sağlam ve samimi ilişkiler içine girebileceklerdir. Bu sayede enerji tasarrufu da sağlanacak, hatta kendi elektronik sistemini kurup kullanabilen bireyler olabilecek ve bu sayede her birey üretim ağına katılabilecektir.²⁸³

McLuhan'ın deyimiyle dünya "*Global bir köye*" (2015) dönüşürken insanların yaşam tarzları ve sosyal ilişkileri de artık değişimin içine girmiş ve değişim bu alanlarda etkisini gösterir hale gelmiştir. Yeni medya teknolojilerinin oluşturduğu bu ortamın bireysel ve toplumsal düzende değişime etkisi büyük olmuştur. Birey yeni dünyanın kültürel kodlarıyla kendini yenilemektedir. İçinde bulunduğu bu ortam, geleneksel kitle iletişim araçlarından farklı bir gerçeği önüne sermektedir. Yeni medya araştırmalarında internet, Dijital Kültür başlangıç olarak ele alınmış, internet öncesi doğanlar "dijital göçmen", sonrası doğanlar ise "dijital yerliler"²⁸⁴ olarak kabul edilmiştir.

İnsanları tek tipleştiren ve gözetim altında tutan "Büyük Birader" artık aramıza katılmıştır. Günümüz dünyasında artık gerçekliğin algılanmasında önemli değişiklikler olmuştur. Dijital dünyada yaratılan sanal gerçeklik olgusu, asıl olan maddi gerçekliğin yerine geçtiği yadsınamaz bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Baudrillard, gerçekliğin farklı bir şekilde oluşturulduğu dijital çağı "simülasyon" terimi ile nitelendirmiştir. Simülasyonu ise şu şekilde açıklamıştır; "Gerçek ya da hakikate özgün perspektifle bir ilişkimizin kalmadığını gösteren bu farklı olaya geçiş uzamıyla birlikte, tüm gönderen sistemlerin tasfiye edildiği bir benzetim çağına girilmiştir... Burada taklit, suret ya da parodiden değil, aslı yerine göstergeleri konulmuş bir gerçek, başka deyişle her türlü gerçek süreç yerine işlemsel ikizini koyan bir caydırma olayından söz ediyoruz... Maddi üretim çılgınlığına koşut, hatta ondan daha ileri bir çılgınlık düzeyine ulaşan gerçek ve gönderen sistemleri üretilmektedir"²⁸⁵

Bauman "katı olan her şey akışkanlaşıyor" diyerek modern zamanlarda insanların bireysel ilişkilerinde sosyal mecralara olan mecburiyetinin her geçen gün

²⁸² Doğan, Dijital Aktivizm Bağlamında Günümüz Toplumsal Hareketleri ve Türkiye Örneği: Gezi Parkı Olayı, 224.

²⁸³ Alvin Toffler, Üçüncü Dalga, çev. Selim Yeniçeri (İstanbul: Koridor Yayıncılık, 2008), 258-259.

²⁸⁴ Hayriye Ünal, (ed.), Dijital Sayısal Kültür (İstanbul: Hece Yayınları, 2016), 128.

²⁸⁵ Baudrillard, Simülarklar ve Simülasyon, 13-21.

arttığını gerçeğin ise bunun aksine bulanıklaştığını iddia etmektedir. Takma isimlerle ve kurgu özelliklerle oluşan kimlikler ile sanal (gerçekten uzak) ilişkiler ağına takılan gençler, kültürel pratikleri yine sanal ortamlarda yaşamaktadırlar. Bu ilişkiler üzerine kurulmuş sanal dünya ve sahte kimlikler içinde oluşan toplumu da "*simülakr* toplumu" olarak nitelendiren Baudrillard, bununla günümüz teknolojik çağının sanal dünyanın üretilmesine katkı sunduğunu savunmaktadır.²⁸⁶

Kültür adına söylenmiş sözler “dijital kültür” için de söylenebilir fakat unutulmamalıdır ki; dijital kültürün gerçeklik için ürettiği değişim ve dönüşüm sonucunda belirsizleşen bir gerçeklik ile sanal âlemin tezahürü söz konusudur. İşte bu noktadan hareketle dijital kültürün meydana getirdiği sanal âlemi özellikle gençler açısından daha popüler yapan ve aynı zamanda değerlendiren özelliklerinden söz etmeliyiz. Bu özellikler; hız ve küresellik olarak değerlendirilmektedir.

Tüketim toplumunun yarattığı çılgın alışveriş tutkusu ile arzu edilen ürünlerin gerçek mekânda mağazaya gitmeden alınabilmesi ve istenilen adrese teslim edilmesi veya kayak yaparken kaybolan bir kişiye, telefonların konum özelliği ile hızlı bir şekilde ulaşılabilmesi hıza verilebilecek birkaç örnektir. Değişim açısından teknolojik aletlere getirilen hıza bağlı gelişmelerde önemlidir. 1990’lı yıllarda kullanılan tüplü televizyon, masa üstü bilgisayar, tuşlu ve antenli telefonlar ile 2020’de kullanılan Ultra HD televizyon, diz üstü dokunmatik ekranlı bilgisayar, dokunmatik ve akıllı telefonlar gibi araçlar üzerinde bu kadar kısa sürede gelinen noktayı dikkatlerinize sunmak istiyoruz.

Çağımızın en çok kullanılan tabiri diyebileceğimiz *Küresellik*, dünyadaki hızlı değişimleri açıklamak için kullanılan bir tabirdir. Mc Luhan günümüz dünyasını “küresel ya da global bir köye”²⁸⁷ benzetmiştir. Bu benzetmeden kasıt insanların birbirleriyle olan ilişkilerindeki yakınlığı ve dünyada olan bitenden anında haberdar olmayı nitelendirmektedir. Dünya denen küçük köyde! yaşayan insanlar arasında ortak fikir, benzer yaşayış tarzı ve doğal gruplaşmalar globalleşme bağlamında gelişmiştir. Küresel dünyada oluşan dijital kültür ile birlikte Afrika’daki açlık sorununa dünyanın diğer ucundaki bir ülkeden yardım toplayarak çare bulmaya çalışmak sosyal yardımlaşma örneği sayılmaktadır. Ya da Amerika, Belçika ve Japonya gibi ülkelerde aynı müzikten hoşlanan, giyim kuşamı aynı, ortak fikir ve düşünce paylaşımı yapan insanların olması durumu insanların ulus üstü bir varlık olması ve bir bütün olmalarını sağlamıştır. Bu sayede insanlar ekseriyetle, ulus kimliğini benimsemek yerine dünya vatandaşlığı ile küresel bir kimliğe kavuşmuştur.

Günümüz dünyasında toplumlar farklı sosyal bilimciler tarafından değişik adlarla anılmaktadır. Örneğin Ulrich Beck, ‘*Risk Toplumu*’ (1986), J. Baudrillard, ‘*Tüketim Toplumu*’ (1997), Giddens, ‘*Küreselleşme*’ (1997), Manuel Castells, ‘*Enformasyon/*

²⁸⁶ Baudrillard, *Simülarklar ve Simülasyon*, 25.

²⁸⁷ Ahmet Yılmaz, *Gençlerin Kimlik Oluşumunda Dijital Kültürün Etkisinin Araştırılması: Selçuklu Örneği*. (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2019), 44.

AğToplumu'' (1996-98) olarak adlandırmaktadır. İnsanlık, İnternetleberaber yalnızlık, yabancılaşma ve tüketim çılgınlığının yarattığı tüketme ihtiyacı, tatminsizliğin ve manevi açlığın getirdiği bireyselleşme ve egoistleşmenin ortasındadır. Toplumun dijitalleşmesiyle birlikte birey, doğruluğu teyit edilmeden kabul edilen bilgi yığınının altında kalmış ve oluşan yeni dijital toplumun dilini, öğretilerini kabullenerek sosyalleşme sürecine katılmaktadır. Sanal evren oluşurken dijital kodlamalardan, teknolojik araçlardan, iletişimden ve dijital unsurlardan faydalanmaktadır. Sanal dünya sınırlarını daima genişleterek, süresiz bir yenilenme moduyla varlığını tamamlamaktadır. Sanal dünyada mekânlar, bir yerden başka bir yere saniyeler içinde taşınabilmekte, veya değiştirilmek istenilen özellikleri değiştirilebilmekte hatta azaltılıp çoğaltılabilmekte ve boyutları farklılaştırılabilmektedir. Modern çağın ürettiği ve insanlığa sunduğu yeni toplumsallık içinde birey, kimse sormadan veya başka kimseler merak etmediği halde ne yaptığını, nerede bulunduğunu, kimlerle zaman geçirdiğini ya da ne hissettiğini paylaşma arzusu duymaktadır. Sanal evrende sadece bireylerin maddi boyutu değil, duyguları, arzuları, hisleri, beğenileri mevcuttur. Bireysel özellik taşımalarına karşı toplumsal özelliği de kendisinde barındıran bazı kavramlar, enformasyonel iletişim araçları ile yeni bir mevcudiyet kazanmıştır. Esasen sosyal medyanın kişiye *''sahte benlikler''* üretme yolunu açması narsizmi geliştirme iştiağınıntezahürüdür.

Kendi kendine ve aynı zamanda topluma yabancılaştırılan birey, narsizmi rahatlama yolu olarak seçmektedir. Tabiri caizse putlaştırılan bireysel arzu, istek, beğeni, şöhrat, para vs. kavramlar, dijital iletişim araçları kanalıyla narsizmi beslemektedir. Günümüz tüketim toplumunda birey, dış görünüşü ve maddi varlığı ön plana çıkartarak benliğini sunma çerçevesinde, sürekli tatmin olma duygularına girerek arayış halinde olduğunu göstermektedir. Hatta tatmin olurken tükettiği şeylerin arasında kendisi de bulunmaktadır.

Sanal âlemin kullanıcıları gerçek kimliğinden en ufak bir belirti göstermeden ve *''nickname''*, *''takma ad''* kullanarak sanal mecrada *''fake''* hesap açmaktadırlar. Böylelikle fake hesaplar sayesinde zaten sahte olan bir âlemde sahte kimliklere sahip olunmaktadır. Sanallığın kitlesel ve küresel etkisi göz önüne alındığında toplumun belirli kalıplara girdiği ya da girmeye mecbur bırakıldığı ve kalıplaşmış bir dil kullandıkları görüldüğünde tek tipleştirilmiş insan suretleri karşımıza çıkmaktadır.

Dijital imgeler aracılığıyla oluşturulmuş dijital sanal kimlik farklılıkları dışında herhangi bir farklılığı, özelliği ve doğallığı olmayan yapay, dijital, yapmacık olan, kendine has bir kişiliği olmayan bir insan tipi doğmuştur. Dijitalleşen toplum kendi var oluşunu korumak için sanal dünya bir bağlılık ilişkisine girmektedir. Oluşturulan bu bağlılıkla, her mekân ve zamanda özgürlük alanı sağlayan internet, sanal dünya unsurları bireyi öz benliğinden uzaklaştırmaya ve olmayan bir benlik yaratmaya zorlamaktadır. Aile kurma yollarının da dijitalleşmesiyle günümüz dünyasında geleneksel evlilik formlarının yerini oluşturulmuş dijital formlar almaktadır. Ebeveyn ya da ailenin

büyüklerinin tanıma fırsatının dahi olmadığı bireyin bizzat sanal evrende ve ekrandan tanınması veya duygusal bağ oluşturması ile geçen sanal tanışma ve sanal yollarla eş seçme yöntemi geliştirilmiştir. Düğünlerin klasik formlarının neredeyse tamamen ortadan kalktığı, elden götürülen düğün davetiyelerinin artık sosyal medyadan davetlilere elektronik tarzda ulaştırıldığı ve düğünün canlı yayın yöntemiyle çeşitli sosyal paylaşım platformlarından paylaşıldığı uzaktaki akraba ve arkadaşın düğüne naklen katıldığı bir döneme girilmiştir. Nihayet dijital dünyanın uzantıları, toplumu oluşturan en mühim yapı olan aileyi ve toplumlarda kutsal olarak kabul edilmiş evlilik müessesesinin dahi yapısını değiştirmiştir.

Sanal konuşma kodları denen yeni bir dil oluşturulmuş; gramer açısından sıkıntılı, tamamlanmamış kısa cümleler, kelimelerin kısaldığı, kelimelerin veya cümlelerin içinin boşaltıldığı, sözel konuşma yerine emojiler aracılığıyla iletişimin sağlanmaya çalışıldığı, kısa yoldan kendini ifade etmeye çalışan, genele açık ve dijital bireylerin kendi oluşturduğu bilgilere bağlı konuşma şeklidir. Bu oluşturulan dil bireyin sosyolojik ve psikolojik yapısından uzak ve kültürel birikiminden bir şey taşımayan dijital alemdeki sosyalleşme çabalarından ve dijital etkileşimin zoraki ürettiği yeni teknik bilgilerden faydalanmaktadır. Dijital toplumun kendini ifade şekli olan dijital iletişimin dilimize kattığı sözcükler ya da bazı kelimeleri keserek oluşturduğu sosyal medya dili, içinde bulunan ruh halini ya da o anda yapılan veya yapılmaya çalışılan davranış, fiil ile duygu halimizi ifade eden “*emoji*” denilen sembolleri kullanmak gündelik yaşam pratiklerimizde rutin hale gelmeye başlamıştır. Örneğin; Öz-çekim anlamına gelen “*Selfie*”; hal hatır sorma kültürümüzün nbr (ne haber?), slm (selam), cnm (canım), aeo (Allah’a emanet ol), kib (kendine iyi bak) gibi harflerin kırpılması ile oluşan dijital dil; sanal âlemdeki gerçekliklerimizdir.

Gerçek yaşamda görünüm, değerler veya markalar bireylere değer katarken sanal yaşamda, sosyal mecrada var olma ve bu ortamda dolaşımda olan dijital paylaşımlar ve bu paylaşılan resim veya videolardaki verilen mesajlar değer kazandırmaktadır. Görüntülerin, sembolik unsurların yaşam tarzlarını yansıtarak statü oluşturduğu gerçeği, maddi ve gerçek olan hayattaki etkileşimin yavaşlığını gözler önüne sermektedir.

Modern çağda kitle iletişim araçlarının hızlı gelişimi ve yaygınlaşması ile birlikte internetin bireysel ve toplumsal alanda kendini daha çok hissettirmeye başlamasıyla beraber ekonomik ve siyasal alanda da etkisini gösterir olmuştur. Tüketim tarafında gelişen bu dijiteknolojik gelişmeler küresel alanda tüketime daha çok yol açmıştır. Mal ve ürünlerin alış satışı fiziki ortamlardan daha çok, pratik, hızlı, zamandan bağımsız ve farklı olanaklarıyla dijital alana kaymıştır. Castells’in,²⁸⁸ “küresel bir ekonomi varsa küresel bir işgücü de var olmalıdır” sözü, ekonominin, enformasyon teknolojileri ve sosyal ağlar üzerinden ulusal sınırları geçerek, küreselleşmesine işaret ederken, bireysel

²⁸⁸ Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, 314.

emek ulusal alanda kalmıştır. Uluslararası şirketler, enformasyon teknolojileri sayesinde küresel bir pazar haline gelmiştir. Yine bu teknoloji sayesinde firmalar, müşteriler ve tedarikçiler birbirine hızlı bir şekilde ulaşabilmiş, arz-talebi dengesi kurabilme, müşteri memnuniyetini ölçebilme gibi uygulamalar oluşmuştur. Bu yenitüketme şekli ile birlikte dijital çalışanlar, işverenler ve dijital sözleşmeler doğmuştur. Bir yandan da medya ve kitle iletişim teknolojilerinin insanlara tüketimi dayatması ve bireyi sürekli bir ihtiyaç duygusuna yönlendirmesi üretimi unutturmuş sadece tüketime odaklandırmıştır. Birey var olmayı tüketime bağlamaya başlamıştır. Artık kendini gösterme üretimden ziyade tüketim aracılığı ile olmaya başlamıştır.²⁸⁹

2.6.3. Modern Hayat Sekülerleşme İlişkisi

Toplumda oluşan değişimleri anlamlandırmak üzere geliştirilen özellikle 1960'larda sosyal bilimlerde etkin olan teorilerden biri de modernleşme teorisidir.²⁹⁰ Modernleşme kavramı sosyal değişimi anlatır. Sekülerleşme ve modernizm arasında yakın bir ilişki var, fakat bu ilişkinin karmaşık olduğu ifade edilmektedir.²⁹¹

Kavram olarak modernleşme, modern kabul edilen toplumsal değerler ve unsurlar açısından ileriye doğru gerçekleşen sosyal değişimi ifade eder. Daha geniş bir ifade ile modernleşme, gelişmiş kültür ve medeniyet kurumlarının ve değerlerinin hatta işleyiş şeklinin örnek alınma ve işletilme sürecidir.²⁹²

Modernleşme için farklı tanımlar yapılmıştır, fakat herkesin fikir birliği ettiği bir tanımlama vardır diyebilmek biraz zordur. Esasen modernleşme kavramını ilerlemeyi esas alarak, batılılaşmayla aynı gören bir yaklaşım vardır. Fakat bu tür bir yaklaşım sosyologlarca eleştirilmiş ve kabul görmemiştir. Bugünün sosyologları modernleşmeyi batılılaşma ile aynı kabul etmedikleri gibi, bireysel ve toplumsal açıdan farklı incelediklerini; modernleşmenin sosyal sistemdeki kalkınmayla aynı şey olduğu, aynı zamanda bireysel seviyede de farklı bir ilerleme olduğunu ifade etmişlerdir.²⁹³

Modernleşme kavramı Türkçede, çağdaşlaşma ve asrileşme kavramların yanında; kendini çağın gereklerine uyduran, zamanın yeniliklerinden yararlanan insan manasında da kullanılmıştır. Anthony Smith, modernleşmeyi üç farklı anlamda şöyle ifade etmektedir: Birinci anlamı; toplumsal bir değişme süreci olarak yer ve zaman itibarıyla evrensel olan süreci ifade eder. İkinci anlamı ise Avrupa'da Rönesans ve Reforma kadar giden dönem ve kapitalizmin doğuşunu çağrıştırır. Modernleşmeni üçüncü anlamı ise, gelişen veya gelişme yolunda ilerleyen ülkelerin seçkinleri ve

²⁸⁹ Kardaş, Zygmund Bauman'ın 'Bireyselleşmiş Toplum' Kavramsallaşması Işığında Bireyselleşmiş Din ve Dindarlığın Değerlendirmesi, 90-94.

²⁹⁰ Jonathan Fox, "Religion and State Failure: An Examination of the Extent and Magnitude of Religious Conflict from 1950 to 1996", International Political Science Review, 25/1, (2004), 56.

²⁹¹ Ali Köse (ed.), Sekülerizm Sorgulanıyor (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 13-15.

²⁹² Arslantürk – Amman, Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler, 389.

²⁹³ Orhan Türdoğan, Kültür, Değişme ve Toplumsal Çözülme (İstanbul: Çizgi yayınları, 1998), 77-79; Mustafa, E. Erkal, Sosyoloji (İstanbul: Der Yayınları, 1998), 47.

politikacıları tarafından izlenen siyasi ve toplumsal gelişmeleri ifade eder. Mamafih modernleşme, liderlerin, çağdaş toplumlar düzeyinde, bulunduğu toplumugeliştirmek ve değiştirmek için bilinçli olarak topluma getirdikleri birtakım yenilikler denilebilir. Bu bağlamda; Atatürk ve Aliya İzzet Begoviç modern liderlerdir.²⁹⁴

Modernleşme döneminde sosyologlar dinin yerini ve anlamını tartışmıştır. Tartışmanın merkezini modernleşme ile birlikte dinin yeri ve durumu olmuştur. Teknoloji ve bilim alanındaki gelişmeler sonucunda, dinin daha evvel sahip olduğu ve icra ettiği görevleri bilime terk etmiştir. Bu anlamda Bryan Wilson, “insanların geçmişte karşılaştıkları problemlerin çözümü için din adamlarına başvurduklarını, fakat bilim ve teknik alanında meydana gelen gelişmelerden sonra artık insanların dine yönelimleri azalarak, bilimsel veri ve tekniklerle problemlerini çözdüklerini” söyler. Hatta din insanların da toplumsal bir duruma çözüm ararken kutsal metinler yerine sosyal bilimler veya sosyologlardan faydalandıklarını ifade ederek artık dinin modern toplumlarda önemini kaybettiğini iddia eder.

Modern toplumlar yapıları itibariyle bireyci bir özelliğe sahiptirler. Bu toplum yapısında ise toplumda dinin bireyselleştiği ve aynı zamanda bireysel tercih haline geldiği ifade edilmiştir.²⁹⁵ İnsanların artık belli dini yapıya ait ibadet mekânlarına gitmeden de bireysel olarak ibadet edebileceği anlayışı doğmuştur. Modern çağın günlük yaşantıya etkisiyle artık bireylerin geleneksel dinden uzaklaşarak bireysel dini yaşam tarzını seçmeye daha çok yöneldiği dile getirilmektedir. Geleneksel dinden ayrılma olumlu karşılanırken, dine bağlanma olumsuz görülmüştür. İnsanlarda dini ayin ve törenlere katılım önemli ölçüde azalmıştır. Bu durum “görünmeyen din” (invisiblereligion) olarak adlandırılmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak ibadethanelere gitme oranının düşüşü, sekülerleşme göstergesi olarak anlaşılabilir. Farklı araştırmaların sonucuna göre insanların dini hassasiyetlerinin yok olmadığı, ancak dini hayatlarını zamanın şartlarına uydurdukları ortaya çıkmıştır. Dindarlıkta, sayısal olarak bir gerileme yaşanırken, nitel olarak iyileşme olduğu ifade edilmektedir. Birinci durum, “nicel sekülerleşme” olarak adlandırılırken; ikincisi, “nitel sekülerleşme” olarak adlandırılmaktadır.²⁹⁶

Modernleşmenin gelişim aracı olan bilimin ilerlemesi, karşılaşılan problemlere çözüm üretmesi her zaman istenilen seviyede olmamıştır. Bilim insana tabiat ve toplum üzerinde geniş bir etki alanı sunarken, diğer yandan da insanı yalnızlığa mahkûm etmiştir. Din ise insanlara, tabiatüstü anlamda çözümler getirir. Çağdaş toplumlarda sekülerleşmeyle birlikte bilimin ilerleyişi ve gelişmesi dile getirilirken; Stark ve Bainbridge, bilimin, insanoğlunun ihtiyaç ve arzularının çoğuna yetişemediği görüşünü savunmaktadırlar. Örneğin bilim, hayattaki bazı olumsuzlukları ve acıyı tamamıyla

²⁹⁴ Antony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, çev. Ülgen Oskay (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 1996), 90.

²⁹⁵ Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din, Modern Toplumda Din Problemi*. Çev. Ali Coşkun -Fuat Aydın (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 83.

²⁹⁶ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, 24.

ortadan kaldıramaz; ölümle yok oluşa cevap sunmada yetersizdir ve insanın varlığına farklı bir anlam katmaz. Bu bağlamda dinin telafi edici yönünün önündeki en büyük engelin de bilim ve siyaset olduğu dile getirilmektedir.²⁹⁷

Din, insanların aciz kaldıkları durumlarda fizikötesi çözümler üretirken, modern toplumlarda sekülerizmin insanoğluna bireysel sıkıntılarda ve adaletsizlikleri gidermede herhangi bir çözüm üretmediği savunulmaktadır. Din, insanların karşılaştıkları manevi problemlere çözümler geliştirir. İnsanların sıkıntılarını giderir veya telafi edici bir rol icra eder. Sekülerleşme, ilk başta var gibi görünen, insanların sorunlarına çözüm bulma özelliğini artık yitirmiş, buna karşı dinin telafi edici yönü insanın nazarında yeniden anlam kazanmaya başladığı söylenmiştir.²⁹⁸ Modernleşme, bireyin fikir planında değişimler meydana getirmiş, dinin getirdiği anlam dünyasından mahrum olan birey psikosomatik durumları yaşamaya başlamıştır. Bu kargaşa ortamı, fikri planda ayrılık ve ahlaki durumda bozulmalar meydana getirmiştir. Ahlaki sınırlar kaybolmuş veya belirginliğini yitirmiştir. Berger'e göre geleneksel dini kurumlardan ayrılan birey sınırları kaybolmuş dünyada yalnız kalmıştır.

Modernleşmeyle birlikte dini kurumların işleyişinde ve etkinliğinde birtakım değişimler görülebilir, ancak bu durum, dini kurumların toplum üzerinde etkisini kaybettiği anlamını taşımaz. Dolayısıyla, modern toplumda fonksiyonların farklılaşmasından bahsedilebilir. Fakat modernleşme olgusunun bu bağlamda dinin fonksiyonunu yitireceğine neden olacağı öngörüsü doğru bir yaklaşım olmaz. Geleneksel inançlara sıkı sıkıya bağlı olanlar, hatta dindar insanlar da modern hayat ile sekülerleşme arasındaki ilişkinin varlığını kabul etmiş ve bundan rahatsızlık duyduklarını dile getirmişlerdir. Hatta bunlardan bazıları moderniteye her fırsatta mücadele edilmesi gerekli gözüyle bakmışlardır. Bunun aksine bazı kesim de, modernizmi inanç ve ibadetlerin kendine uyması gerekli farklı bir yorumlama olarak algılamışlardır. Bir başka ifadeyle reddetme veya kabullenme, seküler dünyada dini hassasiyetini koruyan insanların önüne konulan iki ayrı seçenektir.²⁹⁹ Aslında modern hayat dini önemsizleştirmemiş, din, yaşamın her anında var olmuş ve kendini hissettirmiş, ancak din, sosyo-kültürel alanda bir değişime uğramıştır. Fakat bu değişim, dinin dinamikolarak sosyal ve kültürel alanda varlığını devam ettirmesine engel teşkil etmemiştir. Bu anlamda kurumsal dinde zayıflama olsa bile, bireysel din daha da kuvvetlenmiştir.³⁰⁰

Sekülerleşmenin ortaya çıkması, Rönesans ve Reformun oluşturduğu ortam ile evvela küçük ve elit bir yapıda kendisini hissettirmiş, bilhassa 19. yüzyılda psikolojiden sosyolojiye kadar pek çok bilim alanındaki gelişmelerin gündelik yaşamdaki karşılığını bulmasıyla, seküler yaşam ağır ağır bütün toplum kurumlarında etkili olmaya başlar.

²⁹⁷ Bayer, *Sosyolojik Perspektiften Sekülerleşme ve Din İlişkisine Yeniden Bakış*, 33.

²⁹⁸ Köse, *SekülerizmSorguluyor*, 77.

²⁹⁹ Köse, *SekülerizmSorguluyor*, 14.

³⁰⁰ Ali Köse, "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar", *Liberal Düşünce Dergisi*, 24, (2001), 152.

Modernleşmenin tezahür ettiği bir toplumsal yapıdan sekülerleşmenin tezahürleriyle ilgili iki farklı yorumdan bahsetmek mümkündür. Birinci yoruma göre, dinin gerilemesi, dünyaya daha yakınlık (conformity), toplumun dine mesafeli olması, dini inançların ve kurumların dönüşümü, dünyanın kutsallığını kaybetmesi ve kutsal olandan sekülere yönelme olarak ifade edilebilecek altı farklı yorumu görmekteyiz.³⁰¹ İkinci yorumda ise, toplumsal kurumların farklılaşmasıyla bu yapısal oluşumda dinin artık otoritesini kaybettiği, dinin etkileyen durumda değil, diğer kurumlardan etkilenecek değişim yaşayan tarafta olduğu, tezi ile karşı karşıyayız. Toplumda dinin gerilemesi ile toplumun geneline egemen olan ve kabul gören doktrin ve kurumların anlam ve tesir alanlarının daraldığı ve belki de çoğunun yok olduğu görülür. İşte bu bahsedilen sekülerleşme sürecine “Geleneksel dinin gücünü kaybetmesi” olarak bakılır. Dinin etkilediği alanlar yani, “ekonomi, sanat, eğitim, felsefe, spor, tarım ve mimari”³⁰² (Sommerville, 2002, 367), dini içeriklerinden sıyrılmaya başladıkları andan itibaren seküler bir yapıya bürünmeye başlamışlardır. Avrupa’nın Ortaçağ’da yaşadığı bu süreç göz attığımızda, 13. yüzyıla kadar geri götürebileceğimiz ve dinin tesir alanının ve otoritesinin farklı kurumlara aktarılmasının bir göstergesi olarak şehirleşme, endüstrileşme ve bunların etkisiyle ortaya çıkmaya başlayan bilimsel gelişmeler genel bir anlamıyla sekülerleşmeyi önümüze çıkarmaktadır. Ancak bu sürecin sonunda, Batı modernleşme tarihinde sekülerleşmeyi net bir şekilde ortaya koyan ve belki de işin zirveye ulaştığı yer diyebileceğimiz nokta, Friedrich Nietzsche’nin “Tanrı öldü” sözü olmuştur.³⁰³

Şehirleşmeyle birlikte toplumsal yaşamda bireylerin etkin oldukları fiillerin gerçekleştiği zaman ve mekânlar artmış, yani etki alanları genişlemiştir. Modern düşüncenin gelişmesi mekânın ve zamanın sekülerleşmesiyle de bağlantılıdır. Dinin gelenekle ve dolayısıyla toplumsal ve kültürel alan ile ilişkisinin zayıflaması toplum ve din arasındaki kopuşa yol açan bir unsurun, toplumdaki bireylerin ve sosyal ve kültürel yapıların hafıza kaybına maruz kalmalarından kaynaklandığı sonucuna ulaştırmıştır.³⁰⁴

Sosyologlar, dinlerin koyduğu ve kabul edilmesini istediği görevleri, yargıları, hatta kesin kuralları dahi sorgulamadan hemen kabul etmez. Zaten sosyologların amacı insanların sorgusuz sualsiz kabul ettiği dini kural ve telkinlere olan inançları anlamaya çalışmaktır.³⁰⁵ Wilson (1982) “Bizler, elbette, sosyoloğun dindarkadar dini anlamayacağı gerçeğini bir ölçüde kabul edebiliriz. Bununla birlikte, sosyolog, dışarıdan bakabilmenin getirdiği avantajla din konusuna sadece içeriden bakandan çok daha keskin bir yaklaşım sergileyebilir” demektedir.³⁰⁶ Bazı sosyal bilimciler ise ilahi din diye bir şeyi kabul

³⁰¹ Mehmet Özay, *Sekülerleşme ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 114.

³⁰² C, John Sommerville, “Stark’s Age of Faith Argument and The Secularization of Things”, A Commentary, JSSR, 63/3, (2002), 364.

³⁰³ Özay, *Sekülerleşme ve Din*, 115.

³⁰⁴ Özay, *Sekülerleşme ve Din*, 117.

³⁰⁵ Zuckerman, *Din Sosyolojisine Giriş*, 59-60.

³⁰⁶ Zuckerman, *Din Sosyolojisine Giriş*, 68.

etmez ve insanlık dini diye bir kavram ileri sürerler. Çünkü din, insan hayatının merkezindedir ve insan için vazgeçilmez bir olgudur. Dinin sosyal bir olgu olarak ele alınması batıda sanayi dönemiyle başlamıştır.³⁰⁷ Sosyolojinin önemli üç şahsiyeti Marx, Durkheim ve Weber, modernizmle birlikte artık dinin etkisini kaybedeceğini, hatta daha da ileri giderek dinin bir yanılsama olduğunu iddia etmişlerdir. Marx, “dinin insanı kendine yabancılaştırdığını”, “kalpsiz bir dünyanın kalbi” olduğunu ve adeta “sığınılan bir liman” olduğunu, dinin yok olacağını ve “dinin bir afyon olduğunu”, “bu dünyada yaşanan adaletsizliğin telafisi olarak öbür dünyada ödülleri vaat edildiğini” dile getirir. Durkheim ise dinlerin sadece inanç yönünün olmadığını, yerine göre insanları toplumsallaştıran, birleştiren sosyal yönü olduğunu, bu faaliyetleri ile dinin insanları bir araya getirdiğini, örneğin cenaze gibi acı bir durumda veya bayram gibi sevinç anlarında din devreye girerek insanları bir araya getirir, bu acı ve mutluluk, orada yaşayanlar tarafından paylaşılır. Din, daha küçük topluluklar tarafından hayatın hemen her alanında hissedilmektedir. Ancak Durkheim, modern toplumlarda dinin etkisinin kaybolacağını yerini bilimin alacağını savunmaktadır. Weber ise, din ile sosyal yapı arasında ilişki olduğunu savunmuştur. Weber, dinin toplumsal alanda değişikliklere neden olduğunu söyler. Weber, toplumlarda dini olarak akla uygun olan ancak bilimsel bir yanı olmayan, bir yönüyle akılcı ama bir yandan da psikolojik olduğunu söylediği bir olgudan bahseder.³⁰⁸

Din olgusuna İslam açısından bakarsak, İslam dini geçmişte ve günümüzde geçerliliğini kaybetmeyen ve her geçen gün daha çok tercih edilen bir din olarak, özellikle batı toplumlarının yanlış tavırlarına ve sebepsiz haksız fiillerine maruz kalmıştır.³⁰⁹ Din, bireysel anlamda önemli olduğu gibi toplumsal açıdan da önemli görevler icra eder. İslam dini sekülerleşme olgusuna karşı net çizgiler oluşturmasa da temel kaideler koyar, toplumsal yapı ise bu temel kaideler etrafında şekillenir. Zamanın ve insanların değişimi toplumu ve toplumdaki kurumları da etkilemektedir. İşte din de bu önemli kurumların içindedir. Dolayısıyla din, birey ve toplumu etkileme gücüne sahiptir. Sekülerleşme; Berger’e göre (1967) “Dinin bütün yaşam alanlarından çekilmesi, küçülmesi ve kurumların din etkisinden kurtularak ortaya çıkması” ve Wilson’ a göre (1982) “dinsel kurumlar, eylemler ve dinsel bilincin toplumsal önemini kaybetmesi sürecidir”³¹⁰ Günümüz toplumlarına bakıldığında sekülerleşme dinin tamamen kendi

³⁰⁷ Şaban Ali Düzgün, Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar (Ankara: Otto Yayınevi, 2012), 11; Özyay, Sekülerleşme ve Din, 41.

³⁰⁸ Raymond Aron, Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, çev: Korkmaz Alemdar (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2007), 498; Antony Giddens, Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori: Toplumsal Düşüncenin Klasik ve Çağdaş Temsilcileriyle Hesaplaşmalar, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2008), 582-587.

³⁰⁹ Ali Coşkun, Küreselleşme, Çok kültürlülük ve İslam; Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 138.

³¹⁰ Zerrin Sungur, (ed.), Türkiye'nin Toplumsal Yapısı (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 173.

kabuğuna çekilip etkisini kaybetmesi olarak ifade edilirse bu eksik olur.³¹¹

Din, içinde doğduğu ve ait olduğu toplumda, toplumun örf, adet ve geleneklerinden ne kadar az etkilenirse o kadar evrenselleşmeye yaklaşır. Dolayısıyla din, evrenselleştiği zaman modernleşmeye daha çok yaklaşır, toplumları geleceğe daha modern olarak hazırlar.³¹² Sekülerleşme ile birlikte toplumsal kurumlar ve toplum tarafından oluşturulan kültür, dinin etkisinden kurtulmaya başlamış ve din toplumda eski etkinliğini gösteremez olmuştur.³¹³ Dinin etkisini yitirmesi demek tamamen yok olması anlamına gelmemektedir.³¹⁴ bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Bir kasabanın nüfusu son 10 senede 10 binden 2 bine düşer ise kasabada hiç insan kalmadı denilmez. Ancak, kasabadaki insan sayısının gözle görülür şekilde ve gündelik yaşamda da kendisini hissettirecek şekilde azaldığı iddia edilebilir”. Sekülerleşme süreci, dini olan etkenlerin toplum üzerindeki etkisinin azalması olarak ifade edilebilir.³¹⁵

17.yüzyıla kadar hâkim olan dinin toplumsal hayattaki etkin olduğu fikri, 19.yy. başlarından 20.yy. sonlarına doğru tam aksi bir görüş doğrultusunda ilerlemeye başlamıştır. Dinin toplumsal hayattan giderek koptuğunu ve zamanla yok olacağı iddiasını savunan bu görüş, 19. ve 20. yüzyılda etkili olmuş ve sosyal bilimler alanında dönemin önemli isimlerinin de temel tezi haline gelmiştir. Pozitivizmin savunucularından Comte, sosyal bilimlerin temel düşüncelerinin bir ahlaki değer haline gelerek dinin yerini alacağını iddia etmiş; Marx ise kapitalizmin dini yok edeceğini savunmuştur.³¹⁶ Modernizmin savunduğu din tezi, sosyal bilimlerde sekülerleşme tezi olarak tezahür etmiştir. Sekülerleşme düşüncesinin baş iddiası, modernleşme sürecinin; başta dini kurumları, zamanla dini ritüelleri ve son olarak da dini tasavvuru toplumsal hayattan koparması ve silmesi ile sonuçlanacağı düşüncesi olmuştur.

Dinin toplumsal hayattaki var olduğunu hissettirmesi ve dünyada hala çok sayıda yeni dini hareketin ortaya çıkması, sekülerleşme tezinin geçerliliğini kaybettiğinin delili sayılmaktadır. Sekülerleşme teorisini sıkı savunucularından P. Berger, 1990’lı yıllara gelindiğinde bu tezinin doğru olmadığını ve seküler olarak adlandırdıkları bu dünyada kutsalın kesin bir şekilde yeniden hissedildiğini 1997 yılında şöyle açıklamıştır: “Kendimin ve diğer birçok sosyoloğun 1960’larda sekülerleşme üzerine yazdıklarının birhata olduğunu düşünüyorum. Bizim o zamanki temel iddiamız, sekülerleşme ile modernitenin paralel gittiği; daha çok modernleşmenin daha çok sekülerleşme getireceği şeklindeydi. Bu o kadar saçma bir teori değildi, bazı delilleri vardı. Ama sanmıyorum özünde bir yanlışlık vardı. Bugün dünyanın çoğunluğu

³¹¹ Nevin Meriç, Modernleşme, Sekülerleşme ve Protestanlaşma Sürecinde Değişen Kentte Dini Hayat ve Fetva Soruları (İstanbul: Kapı Yayınları, 2005), 22-24.

³¹² Ali Ayten, Empati ve Din Türkiye’de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psikososyal Bir Araştırma (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 109; Düzgün, Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar, 15-18.

³¹³ Köse, Neden İslam’ı Seçiyorlar, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 63.

³¹⁴ Ertit, Sekülerleşme Teorisi, 77.

³¹⁵ Ertit, Sekülerleşme Teorisi, 76.

³¹⁶ Ali Köse (ed.), Kutsalın Dönüşü: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği (İstanbul: Timaş Yayınları, 201),11.

kesinlikle seküler değil, oldukça dindar”.

Post modern dönemde kutsalın yeniden ortaya çıktığı iddiası, kutsalın dönüşü olarak yorumlanmamıştır. Zîrâ bir takım dini yorumsamacı yaklaşımlar zaten kutsalın hiçbir zaman kaybolmadığını ve dini olanın, din dışı olan tarafından da temsil edilebileceği görüşünü savunmuşlardır. Zaten post modern toplumlarda kutsal olana bakıştarzında da bir değişimin yaşandığı görülebilmektedir. Ancak her ne kadar kutsalın anlam boyutunda değişmeler gerçekleşmiş olsa bile içinde kutsalın olmadığı hiçbir görüngü yoktur denilebilmektedir.

Kutsal, kendini her dönemde farklı şekillerde hissettirmektedir. Eliade, dini olanın modern çağda da ortada olduğunu şöyle açıklamaktadır:³¹⁷ "Mükemmel bir insan, hiçbir zaman tamamen kutsaldan uzaklaşamaz ve kutsaldan tam olarak uzak kalma konusunda şüphe edilir. Bilinçli hayat seviyesinde dinden uzaklaşma belirginlik kazanmıştır. Yani, eski teolojik kavramlar, dogmalar, inançlar, kurallar, müesseseler vs. tedrici şekilde anlamını kaybetmiştir. Fakat hiçbir normal insan, sadece bilinçli, rasyonel faaliyeti ile sınırlandırılmaz. Çünkü modern insan, hayal görmekten, âşık olmaktan, müzik dinlemekten, tiyatroya gitmekten, film seyretmekten, kitap okumaktan geri kalmıyor. Kısaca o, sadece tarihi ve tabii bir dünyada yaşamıyor aynı zamanda existansiyel, özel, imajiner bir dünyada da yaşıyor”.

Bastide ise modern çağda dinin yok olacağı görüşünün tam tersine dinin veya kutsal olanın değişen toplumsal yapı ile birlikte değişik bir formda ele alınacağını savunmaktadır. Bastide’ye göre, modern toplumlarda kutsalın yerini sekülerleşme süreci ile birlikte yeni inanç formları almıştır. Bunlar yarattıkları kutsallara farklı şekillerde ibadet etmektedirler. Seküler toplumlarda, dini fenomenler de artık kutsal alandan uzaklaşıp profan alan içinde varlığını hissettirmeye başlamaktadır. Bu durum kutsal ile birlikte dini tecrübenin de değişerek farklı yeni dini formların oluşumuna zemin hazırlamıştır.³¹⁸

80’li yıllara kadar Din Sosyolojisini etkileyen klasik sekülerleşme teorisinin tezi şöyledir: Bu dönemden önce sosyal ve siyasal kurumlar dini bir yapıda iken bu kurumların seküler alana kaymasıyla kiliseler halk desteğini yitirmiş ve insanlarda dindarlık kısmen görülür hal almıştır. Bu mânâda, hem toplumda hem de bireylerin bilincinde dinin gerilediği bir dönem olarak tanımlandığı görülebilir.³¹⁹ İlk dönemden post modern olarak adlandırılan günümüze kadar sosyolojinin sekülerleşme olgusunun etkisinden kurtulamadığı düşüncesi yaygın olarak kabul görmektedir. Kavram olarak direk kullanılsa bile bunu çağrıştıracak anlamlar olduğu görülmektedir. Klasik teori çerçevesinde değerlendirilecek sosyologların (Weber, Comte, Marks) düşünceleri Weber’in, “rasyonel bilinç düzeyinin artmasıyla dünyanın büyüünün bozulacağı”

³¹⁷ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. Çev. Mehmet Aydın (İstanbul: Din Bilimleri Yayınları, 1990), 11.

³¹⁸ Zeki Özcan, (ed.), *Din Bilim Yazıları I* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), 46.

³¹⁹ Öztaş, *Türk Basınında Din-Sekülerleşme İlişkisi (2007 Sonrası)*, 40.

görüşü etrafında sıralandığı söylenebilir.³²⁰

Kurucu sosyologlardan olan Aguste Comte (1798-1857), tıpkı 19. yüzyıl sosyologları gibi dinin önemini kaybedeceği ve endüstri toplumunun hâkim olmasıyla birlikte de anlamını yitireceğine inananlardandı. Comte, dinin; “bir sistem olarak doğal ve toplumsal alanı anlamada yetersiz kaldığını, insanların sonradan oluşturdukları, kutsal denilen bir olguya yönelerek dünyada olan diğer durumlara alaka göstermediğini” ileri sürmektedir. Comte, geleneksel inanç ve dogmayı terk ederek bunun yerine ortak bir “insanlık dini” (religion of humanity) olmasını savunmakta, sosyologların da bu insanlık dininin rahipleri olmasını önermektedir. Comte’a göre modernleşme denilen süreç; insanlığın, teolojik dönemden uzaklaşmasını sağladığı gibi sosyoloji biliminin, ahlaki öğretilerin kaynağı olarak dinin yerine geçeceği önemli bir süreci başlatacaktır. Comte’un görüşleri genel kanaate göre, dinsiz bir toplum oluşturmak yönünde değildi. O’nun teorisi dinsizlikten ziyade insanlık dini adında bir dini yapıya dayanıyordu. Ama O’nun insanlık dini teorisi doğaüstü güçlerle değil toplumdaki sosyal işleyişin kontrolü açısından dinin gerekliliği tezinden yola çıkıyordu.³²¹

Marx’ın din konusundaki görüşlerine göre din insanı değil, insan dini meydana getirmiştir. Marx: “Devletin dinden kurtarılması, insanın dinden gerçek manada kurtarılması için yeterli değildir.” diyerek dinin bireysel alana kaymasını bile yeterli görmemektedir. Ayrıca insanın dine tamamen yabancılaşacağını öngörmektedir.³²² Marx ekonomide olduğu gibi din konusunda da evrimci birdüşünceye sahiptir.

Sözcük olarak "Nesnelere büyünün, sihrin kovulması" anlamına gelen ve “dünyanın büyüden arındırılması” ifadesiyle sekülerleşmeyi sosyoloji literatürüne kazandıran Weber ise, rasyonel düşüncenin modern hayatta her yönüyle var olduğuna dikkat çekmiş ve buna “kapitalizmin ruhu” adını vermiştir.³²³ Modern hayatta rasyonelleşme ilerledikçe büyüsel ve dini olana yönelim daha çok artar. Sonuçta bu bireysel anlamda aranan gerçekliğin “büyüsü bozulan dünyanın” yeniden eski haline dönmesi gibi bir ironiyi barındırmaktadır.³²⁴

İlk dönem kurucu sosyologlarından etkilenen, modern dönemde dinin dönüşeceğini savunan, düşünürlere bakmak da yerinde olacaktır. Brian Wilson, Peter Berger, Thomas Luckmann ve Karel Dobbelaere gibi sosyolojinin önemli kabul edilen kişiler, teoriyi sıkı bir şekilde savunan isimler arasında sayılır.³²⁵ Bunların üzerinde durdukları temel kavramların “farklılaşma, “rasyonelleşme ve “dünyevileşme” olduğu üzerinde durulur. Dolayısıyla bu kavramlar, klasik sekülerleşme teorisinin temel

³²⁰ Volkan Ertit, *Endişeli Muhafazakârlar Çağı Dinden Uzaklaşan Türkiye* (İstanbul: Orient Yayınları, 2015), 25.

³²¹ Öztaş, *Türk Basımında Din-Sekülerleşme İlişkisi* (2007 Sonrası), 41-42.

³²² Mehmet Tuncel, (ed.), *Laik Ama Kutsal* (İstanbul: Etkileşim Yayınevi, 2006), 109-128.

³²³ Öztaş, *Türk Basımında Din-Sekülerleşme İlişkisi* (2007 Sonrası), 43.

³²⁴ Mustafa Arslan, “Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi”, *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar/1/1, (2010),195.

³²⁵ Köse, ““Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar””, 150-165.

dayanaklarıdır denilebilir. Kabul edilen genel tanımlamaya göre sekülerleşme, toplumun düzenlenmesinde ve kültür yapısında oluşan sosyal bir süreçtir. Klasik sekülerleşme sürecinin en önemli temsilcilerden birisi de Wilson'dur. Bryan Wilson, sekülerleşmeyi, dini düşünce pratik ve kurumların toplumdaki değerini yitirmesine sebep alan bir süreç olarak tanımlamaktadır. “Rasyonalizm: İnanç Kaybı” argümanını savunanlar arasında, Peter Berger ve Brian Wilson olduğu söylenir. Rasyonalizmin modern dünyada, kilisenin merkezî iddialarına karşı tez olduğu ve Avrupa’da oluşan hurafeye dayalı dogmaları yıkarak inancın zayıflamasına sebep olduğu iddia edilir.

Sonuç olarak klasik sekülerleşme teorisinin modernleşmeyle birlikte sadece toplumsal olandan değil, bireylerin fikri arka planında da dinin gerilemesine sebep olacağı şeklinde yorumlamalarda bulunan Aydınlanma düşüncesinden aldığı bu teorinin sonraki dönemlerde ortaya çıkan çalışmalara³²⁶ atfedildiği söylenebilir. Modern bir düşünce yapısına sahip olan bu görüş, temelde dinin ve toplumdaki dini otoritenin yok olacağını öne sürüyordu. Genel manada teorik tartışmalarda farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılan sekülerleşme; dinin gerilemesi, bu dünyaya uyma, toplumsal kurumların dinden ve dinin yetkisinden kurtulması, dini inançların yerini kurumların alması, dünyanın kutsallıktan uzaklaşması, kutsal toplumdan seküler topluma geçiş, dünyanın büyüünden kurtulması gibi anlamlara gelmektedir.

2.6.4. Kitle İletişim Araçları ve Sekülerleşme

Medya; “Yazı, ses ya da görüntü aracılığı ile iletişim kurmayı sağlayan yazılı ve elektronik basın, internet, bilgisayar, video, haberleşme uydusu, frekans dağılımı, kitap, mültivizyon, radyo, faks, telefon vb. gibi kitle iletişim araçlarının tamamına medya denilmektedir”³²⁷ İletişim ise “herhangi bir konu hakkında kişi ya da kitleye bilgi ulaştırmak, öğretmek, fikir vermek, kabullendirmek, kendi tezini savunmaya ikna etmek vb. için yazı söz ya da sembollerle yapılan karşılıklı bir alış-veriş sürecidir”³²⁸

Kitle iletişiminde hedef, genel olarak tüm bireyler, yani toplumda yaşayan herkeştir, duruma göre, hedef alınan kitle öncelikli olarak belirlenebilmektedir. Örneğin, bazen kadınlar, duruma göre işçiler, hedef alanına göre öğrenciler, dini konularda fikir veya inanç grupları öncelikli hedef kitle olabilmektedir. Bu sebeple kitle iletişim araçları, günümüzdeki etki alanıyla, bazen tüm toplumu bazen de toplumdaki özel bir grubu bütün yönleriyle bazen de kısmi olarak etki alanına alabilecek özelliindedir. Modern zamanda artık bireylerin kitle iletişim araçları ile etkileşim içinde olmadığı an ve ortam yok denilebilir. Günden güne hatta her zaman diliminde farklı bir şekilde ilerlemekaydeden iletişim teknolojisi, bireyin maneviyatı ve kişiliği üzerinde derin etkilerbırakmaktadır.³²⁹

³²⁶ Özay, Sekülerleşme ve Din, 152.

³²⁷ A. Rıdvan Bülbül, İletişim ve Etik. (İstanbul: Nobel Akademik Yayınları, 2001), 6.

³²⁸ Bülbül, İletişim ve Etik, 2.

³²⁹ Neil Postman, Teknopoli Yeni Dünya Düzeni. Çev. Mustafa Emre Yılmaz (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2006), 28.

Medya ile ilgili ilk tartışılmalar, 19. yüzyılda daha henüz konunun sosyoloji gündemine girdiği dönemlerde yeni başladığını görüyoruz. Tarihçi Eric Hobsbawn tarafından “Devrimler Çağı” olarak adlandırılan 19. yüzyılda meydana gelen işçi, köylü ayaklanmaları, medyanın (sadece gazetelerin olduğu dönemde) büyük kitleleri, belirli siyasal görüşler doğrultusunda nasıl etkileyip harekete geçirebileceği görülmüştür.³³⁰

Kitle iletişim araçları her zaman bireylerin ve toplumun düşünce ve davranışlarını etkileme gücüne sahiptir. Medya, bilhassa dini, ekonomik, siyasi ve toplumsal şiddet vs. konularında birey ve toplulukları istediği yönde etkileyerek halkın medyaya karşı güvenini sarsmaktadır.³³¹ Modern teknoloji özellikle insanların düşünce ve davranışlarını etkileyebilen imkanlara sahip olan bu güç, toplumları gündelik yaşamlarından siyasi tercihlerine, dini düşüncelerinden sağlık konularına kadar etkisi altına almaktadır.³³²

Kitle iletişim araçları, toplumların hayatlarına önce gazete ve dergilerle, sonra radyo, televizyon, internet ve sosyal medya olarak etki etmeye devam etmektedirler. Bilim ve teknolojinin gelişmesine paralel olarak kitle iletişim araçlarında da yenilenmeler ve gelişmeler yaşanmış ve yaşanmaktadır. Bu araçların çeşitliliği ve etkisi de bilgi çağının önünü açmıştır.

Ancak “Kitle iletişim araçlarının öneminin artmasına bağlı olarak 1960’lı yıllardan itibaren dini alanda da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Küresel anlamda ortaya çıkan bu yeni gelişmelerden biri de elektronik kilise veya daha genel anlamda elektronik din kavramlarıyla ifade edilmektedir. Bu terim dini inançları kitle iletişim araçları yoluyla, özellikle radyo, televizyon ve internet aracılığı ile geniş halk kitlelerine anlatılması ve dini mesajların verilmesini ifade etmektedir. Bu kapsamda dinin elektronik bir nitelik kazanması, aslında, sekülerleşmenin dini yok edemeyeceğini, dinin ortaya çıkan yeni ve modern durumlarda da bir şekilde kendine yer edineceğini gösteren çok önemli bir gösterge olarak değerlendirilebilir”³³³

Kitle iletişim araçlarının etkisinin de olduğu post modernleşme sürecin, temel anlamda inancın sarsılmasını ve geleneksel inançların sekülerleşme sürecini başlatmıştır. Bu bağlamda dijital medyanın da etkisiyle ortaya çıkan ve inanç sarsıntısı ile gündelik yaşantıdaki davranış kalıplarını da değiştiren süreci, bir "sekülerleşme süreci" olarak nitelendirebiliriz. Dijital etkileşim araçları ve küreselleşmenin etkisiyle toplumda tüketim kültürü yaşantımızı öyle bir kuşatır ki dini hayatın unsurlarını basitleştirerek dine inanmayı neredeyse anlamsız gibi değerlendirir. Böylece toplumdaki bireylerin yaratıcıya inançsızlıkları değil fakat hayatın normal akışındaki geleneksel inancın törpülenerek

³³⁰ Ayşe İnal, “Medyanın ‘Etkisi’ Sorunsalına Başka Bir Bakış”, Medya ve Toplum Der. S. Alankuş, IPS İletişim Vakfı Yay, (2003), 62.

³³¹ Mehmet Mete, Televizyon Yayınlarının Türk Toplumunu Üzerine Etkisi, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay, 1999), 51.

³³² Benjamin Radford, Medya Nasıl Yanıltıyor çev. Güncel Yayıncılık (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2004), 15.

³³³ Kirmaan, Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü, 71.

geçerliliğini kaybetmesi durumu ortaya çıkmakta ve toplum yaşam tarzı olarak her geçen gün sekülerleşmektedir. Dolayısıyla medyanın hayata soktuğu tüketim alışkanlıkları, alışılmış yaşam pratiklerinin temelini sarsmakta ve bu sebeple geleneksel dini ritüelleri, Pierre Bourdieu'nun "habitus" dediği, "bir dinin kendini tecessüm ettirdiği gündelik yaşam pratikleri" düzeyinde aşındırmaktadır. Medya sayesinde aktarılan kültürün post modernleşmesi insanlarda yapaylık yaratmakta, diğer yandan dini tartışma konusu yapmaktadır. Bu sebeple bugün, İslami hayatın sarsılması Hıristiyanlık, Yahudilik veya başka inancın etkisinden değil, medyanın oluşturduğu kültürel erozyondan kaynaklanmaktadır.³³⁴

Modern toplumlardaki baş döndürücü değişim, kitle iletişim araçlarının da gelişim ve yaygınlaşmasıyla birey ve toplumun yaşamında derin izler bırakmaktadır. Bu araçlar, "mesajı ileten/kaynak" ve "alıcı/ hedef kitle" arasında "aracı" durumundadırlar. Bu sebeple kitle iletişim araçları tabiri caizse "tutum değişikliği araçları" olarak adlandırılabilir. Birey ve toplum için tutum belirleme, toplumsallaştırma, kültür aktarımı vb. işlevleri bu araçların din açısından önemini daha da artırmaktadır.³³⁵

Günümüz dünyasında kitle iletişim araçlarının çıktısı diyebileceğimiz çok kültürlülük, üretim-tüketim mekanizmasına kapılmak suretiyle değerleri ve inançları törpülediği ve zayıflattığı bir "tüketim kültürü" vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Turner'e göre üzerinde durulması gereken asıl sorun, gündelik yaşamda, inancın, metalar, seyahat, turizm ve küresel medyanın etkisiyle göreceleşmesinin inancın temellerine nasıl zarar verdiğidir.³³⁶

2.6.5. Bireyselleşmenin Kurumsal Dine Etkileri

Bireyselleşmenin son iki üç asırda toplumsal hayatın neredeyse tüm alanlarında fark edilir şekilde etkide bulunduğunu söylenmektedir. Bireyselleşme Batı'da Aydınlanma dönemiyle beraber, gelişen toplumsal yapının bir özelliği olduğu ifade edilmektedir. Aile yapısında, politik ve ekonomik hayatta ve daha birçok alanda bireyselliğe atıfta bulunduğu ve bireysel yapıya doğru yönelimlerin sıklaştığını görebiliyoruz.³³⁷ Bireyselleşmenin dini kurumlar üzerindeki etkileri bilhassa yaşadığımız çağda daha çok belirginleşmiştir. Bu durumda din kurumunun bireyselleşmeden ne kadar ve ne şekilde etkilendiğini görebilmek için dinlerin bu dönemlerde nasıl bir gelişim seyri içinde olduklarına bakmak yerinde olacaktır. Oluşum süreçlerinde dinler kolektif bir yapı içerisinde gelişim göstermiştir. Zira geleneksel yaşamsürecinde hayatın tüm alanına etki eden toplumsal yaşantı şekli, dini kurumlar üzerinde de etkisini göstermektedir. Bilhassa ibadet ve dini ritüellerin topluca ve aynı mekânda yapılması

³³⁴ Mustafa Arslan, "Dindarlık Algısını Şekillendirmede Kitle İletişim Araçları", DİB IV. Din Şurâsı Tebliğ ve Müzakereleri, 12-16 Ekim, (2009), 368.

³³⁵ Mustafa Arslan, "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine", Birey ve Toplum Dergisi, Bahar Dergisi, 6/11, (2016), 9.

³³⁶ Bryan S. Turner, *Orientalism, Postmodernism and Globalism*, (Routledge, 1994), 17.

³³⁷ Ünal, "Dinsel Bireycilik: Tehdit mi, Fırsat mı?", 8.

ilk dönemlerde birlik ve beraberliğin kuvvetlenmesi açısından önemlidir.³³⁸

Bu durumun son yüzyıllarda önemli bir değişim ve dönüşüme uğradığı sosyal birgerçektir. Teknolojik gelişmeler ve iletişim ağlarının genişlemesi ile geleneksel dinin öğretileri ana kaynaklarından öğrenilmeye çalışılmış ve bu alanda ciddi bir sorgulama yapılmaya başlanmıştır. Bireysel anlamda kendini ortaya koyma ve eşitlikçiliği savunmaya önem veren söylemler var olduğu kültürleri dinî açıdan etkilemiştir.

Günümüz dünyasında dini hayat incelendiği zaman din, toplumsal yaşamdan daha çok bireysel hayata etki etmektedir. İnsanoğlu yaşadığı toplumun, ekonomik, psikolojik ve ahlaki bozulmalarından etkilenerek dini açıdan eleştiri yapmaya çalışmaktadır. Böyle bir durumda doğru ve akılcı yorumlama yapılarak dine daha sıkı bağlanma sağlanabilmektedir. Ancak yaşanan durumlar dinî bilgiyle anlamlandırılmadığı zamanlarda ise dini kurumlarla çatışma karşı karşıya gelinebilmektedir.³³⁹ Modern dönem insanı, inançlarını ve dini pratiklerini alışlagelmiş şekliyle yaşamak istememekte fakat bir yandan da dini vecibelerini terk etmek te istememektedir.

Bireyselleşme bu açıdan dini yaşantıya yeni bir anlam kazandırmıştır. Günümüzde herkesin aynı düşünce ve yaşayış tarzında dindar olması beklenmemektedir. Günümüz modern toplumunda bireyin dinî anlayışını ve yaşantısını belli formlar ile ifade etmek zorlama olacaktır. Modern toplumlarda birey, dinini, artık başkalarına göre değil, kendisini ruhen daha rahat hissettiği şekilde yaşamak istemektedir.³⁴⁰

Modern zamanda ve toplumda dinin yaşantıya yansıyan yönünün ne düzeyde olduğu ve var oluş durumundan bahsederken toplumda hayat süren insanların yapısına da bakmak gerekir. Modern zamanın sekülerleşmesi ve dinî alanın bireyselleşmesinin arkasında farklı bir durum vardır. Bu gibi süreçlerin sonucunda dinin kurumsal olamamış yapısıyla karşılaşılabilir. Modern insan, akli ön plana alan modern toplumda yeni bir dini yaşam geliştirmektedir. Belirsizlik özelliğiyle daha çok göze çarpan bu dindarlık bireysel alana daha uyum sağlamaktadır.³⁴¹

Toplumun modernleşme seviyesi arttıkça, dini kurumların normlarını bireye dayatırcasına uygulaması zorlaşmaktadır. Hayatın belli bazı alanlarındaki modernleşme bireylerin algılarını da değiştirmektedir. Böyle olunca bireylerin dinî normları sorgusuz kabullenmesi mevzu bahis olmamaktadır. Zira bu durumdan, Ortaçağ'dan bu zamana kilisenin, insanları çok zaman hayal kırıklığına uğratmış olmasının etkisi büyüktür.³⁴²

Dinin toplumsal kontrol vazifesi bireyleri sadece sosyal olarak zorlamamaktadır. Din, bireyleri toplumsal hayatta hoş görülmeyle işlerden uzak tutmayı amaçlamaktadır. Tarihi süreç içerisinde dinî kurumlar bu görevi ifa etmeye çalışmışlardır. Ancak bu durumun zaman içinde bir takım değişim ve dönüşümlere uğradığı görülmektedir. Din

³³⁸ Wach, *Din Sosyolojisi*, 349-350.

³³⁹ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine* (İstanbul: Karahan Kitabevi, 2014), 31-32.

³⁴⁰ Ünal, ‘‘Dinsel Bireycilik: Tehdit mi, Fırsat mı?’’, 17.

³⁴¹ Thomas Luckmann, ‘‘Modern Toplumda Din ve İnsan’’ çev.M.Emin Köktaş. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, (1989), 435.

³⁴² Luckmann, ‘‘Modern Toplumda Din ve İnsan’’, 438-439.

bir anlamda dinî kurumların etkisinden kurtarılma sürecine girmiştir. Bu şekilde dinin özünde da bazı değişiklikler olmuştur. Orta çağda yaşayan halkı cehennem ateşiyle korkutma girişimleri, dini pazarlama girişimleri bu sayede başarılığa uğramıştır.³⁴³

Sonuçta geleneksel yaşamda dinin tarafsız bir gerçekliğe sahip olduğu ve dinî kurumlara sorgusuz ve tam bir teslimiyetle güven duyulması gerektiği anlayışı değişmiştir. Kişilerin hayatında dinî sembol ve değerlerin yeri azalmıştır denilebilir. Dinin öğretileri artık toplumun doğruluğuna kesin gözüyle baktığı bir gerçeklik olarak kabul görmemektedir. Din, tercih özgürlüğüyle kabul edilmiş veya edilmemiş olup bireylerin de din hakkında kendi düşüncelerini ortaya koyabileceği, daha objektif bir kurum halini almıştır.

Dinsel bireycilik; “bireyin tanrıyla olan ilişkisinin devlet veya başka bir kurum tarafından değil bireyin kendisi tarafından belirlendiğini, bireyin dini konularda özgürce düşünme ve tartışma hakkının olduğunu, bireyin dilediği dine veya topluluğa girebileceğini savunan öğreti”³⁴⁴ olarak tanımlanmıştır. Bir başka ifadeyle dinsel bireycilik; “inançlı bireyin, araçlara ihtiyacı olmadığı, tanrısıyla kendi bildiği yolda ve kendi çabalarıyla kendisinin ilişki kurma hak ve görevini savunan görüş” olarak tanımlanmaktadır.³⁴⁵ Lukes dinsel bireyciliğin en etkili yorumcusunun Soren Kierkegaard olduğunu savunur ve onun “eğer mezar taşıma bir şey yazabilseydim sadece “o birey” yazardım” sözünü onun bireyci karakterinin bir yansıması olarak görür.³⁴⁶ Bireysel dindarlık, dinin tek başına bireydeki karşılığı, yaşanma biçimi olarak anlamlandırılabilir. Dini bireyselleşme, bir sosyal süreç olarak dini gerçekliğin ölçüsünü bireyin belirlediği, dış etmenlerin ve telkinlerinin değil bireyin bizzat kendi yaşantısının esas alındığı durumdur. Tanrının güçlü ve yüce olmasından ziyade bağışlayıcı, acıyan sıfatlarının daha ön plana çıktığı, kozmolojik temele dayanan dogmaların yerine antropolojik ve fonksiyonel argümanların etkin olduğu, insanın kendi gücünün farkında olduğuna dair bir anlayışın egemen olduğu bir süreçtir.³⁴⁷

Luther’in fikirleri dini anlamda sistematik bir yenilenmeyi başlattığı için milat niteliğindedir. O’nun, gelenekçi kilise anlayışına karşı ileri sürdüğü fikirleri dini bireyselleşmenin de temelini oluşturmuştur. Kiliseye karşı yönelttiği 95 maddelik metni tanrı inancı söz konusu olduğunda daha çok bireyleri ön plana çıkaran ilkelerle doluydu. O, öğretisinde özetle; mevcut maddi hiyerarşiyi üreten kurumsal yapıyı reddetmekte, manevi yapıyı desteklemekte ve gelenek olgusuna da bu bağlamda mesafeli yaklaşmaktadır. Papanın bağışlama yetkisi Kilisenin inşa ettiği hiyerarşik düzen içinde birey ile tanrı arasında koşulsuz olarak kabul görmüş bir olgudur. Kişiler tanrıya ulaşmak istediğinde Papanın onayından geçmesi gerekmektedir. Luther ise bu durumu ortadan

³⁴³ Peter L. Berger, “Dinî Kurumlar”, Çev. Adil Çiftçi, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9, (1995), 434.

³⁴⁴ Ahmet Cevizci, Felsefe Sözlüğü (İstanbul: Say Yayınları, 1999), 151.

³⁴⁵ Steven Lukes, Bireycilik, çev. İsmail Serin (İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları, 2006), 109.

³⁴⁶ Lukes, Bireycilik, 111.

³⁴⁷ İsa Kuyucuoğlu, Batı’da Din Sosyolojisi (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2008), 153-154.

kaldırarak o dönem için önemli sayılacak bir bireysel dindarlık tipi ortaya koymaya çalışmaktadır. Protestanlık öğretisini ele alan araştırmacılar çoğunlukla bunu “vasıtasız, bireysel bir dindarlık öğretisi geliştirmek” şeklinde yorumlarlar.³⁴⁸

Günümüz Avrupa toplumlarında dini bireyselleşme fikirlerinin yaygınlaşmasında ve dini, bireysel bir olgu olarak gören eğilimin gelişmesinde Luther’in fikirlerinin çok önemli bir yeri olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Onun başlattığı dini bireyselleşme süreci zamanla Avrupa’da daha da ilerledi ve artık birey doğrudan tanrıyla iletişim kurmaya başladı. Batı tarzı dini bireyci fikirler özellikle gelenekselciler tarafından sert bir şekilde eleştirilmektedir. Bu ekolün temsilcilerinden biri olan Guenon’a göre hakikat, insan aklının üretebileceği bir şey değildir. O bireyden bağımsız olarak vardır. Birey onu sadece anlamakla mesuldür. Modern insan, kendini gerçeğe yükseltmek yerine, gerçeği kendi seviyesine çekmeye çalışmıştır. Bir düşünceye onu anlayan herkes aynı oranda sahip olur. Ona göre bireycilik hümanizmin karşılığı ve uygarlığın bütün alanlarında insani öğelerin üzerinde bir ilkenin bulunmamasıdır. Bu sebeple oluşturulmaya çalışılan bireycilik, profan (din dışı) bir yapıya sahiptir.³⁴⁹

Çağdaş insan için din, insanları sarmalayan, tüm benliklerine nüfuz eden bir hayat kaynağıdır. Bireysel dindarlıkta insan inandığı dini ve değerlerini kendi içinde yaşar ve Tanrı ile kendisi arasında geçen bir yaşam şekli ortaya çıkar. Geleneksel dindarlar, dini yaşarken çevresindeki insanlardan ilham alırlar, bireysel dindarlar ise bu gücü kendi özel donanımlarında bulur ve öznel bir dini yaşayış biçimi geliştirir. İşte bu öznel dini yaşayış biçimi bireysel dindarlık olarak nitelendirilir.³⁵⁰

Toplumsal dindarlık, bireyin kendi içsel yaşantısından daha ziyade içinde yaşadığı toplumun yönlendirmelerine göre dini hayatın yaşandığı, kaynağını belli bir toplum ya da gruptan alan ve birlikte yaşanan dindarlıktır. Toplumsal dindarlık daha çok sanayileşmenin ve kentleşmenin gelişmediği toplumlarda daha çok görülür. Sanayileşmenin getirdiği bireysellik duygusundan uzak bir yaşam sürdüren toplumlarda bireyler daha çok birbirine ihtiyaç duymakta ve daha rahat bir araya gelmektedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak sanayileşmenin ve şehirleşmenin az görüldüğü toplumlarda grup/toplum dindarlığı insanlar için vazgeçilmez bir yaşam biçimi haline gelmiştir.

2.6.6.Koronavirüs Öncesi Sosyal Hayat

Kovid-19 öncesi, enformasyonel ve bilişim teknolojilerinin gelişmesi sonucunda çeşitli imkânlar sosyal hayatımızda değişikliklere sebep olmuştur. Kablosuz internet teknolojisinin (wireless) yaygınlaşması ve bu süreçle birlikte mobil teknolojik cihazların

³⁴⁸ Ali Erbaş, Hristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2015),119;

³⁴⁹ Siddık Ağçoban, Üniversite Gençliğinde Dini Bireyselleşme, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 44;

³⁵⁰ Günay, Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi, 168.

hayatımıza hızlı bir şekilde girmesiyle birlikte toplumsal hayatımız, bireysel ilişkilerimiz ve iletişimimiz tamamen yeni teknolojik cihazların sunduğu olanaklar etrafında gelişmektedir. McLuhan'ın "Teknolojik Determinizm" kuramında, teknolojik gelişmeleri bilhassa iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeleri toplumsal değişimin odak noktası olarak görmektedir.³⁵¹ McLuhan'a göre iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler; sosyal iletişimin yeniden şekillenmesine neden olmaktadır. İletişim aracı değişince toplumsal iletişim biçimleri de değişime uğramaktadır. McLuhan, teknolojinin insanlar tarafından geliştirilip şekillendirildiğini ancak bir süre sonra teknolojinin insanlara şekil ve yön vermeye başladığını öne sürmektedir (McLuhan, 1966, 54). İnsanlar bir süre öncesine kadar sevdikleri ile yüz yüze iletişim halindeyken; gelişen teknoloji sayesinde ve özellikle teknolojik cihazlarla iletişim kurması ya da insanî ilişkilerini ve duygularını iletişim teknolojileri aracılığı ile yerine getirmesi açıklamaktadır. McLuhan, insanın teknolojiyi icat edip geliştirdiğini fakat teknolojinin insan davranışlarını belirleyici hale geldiğini savunmaktadır.

İnsanlar birbiriyle iletişim halindeyken içerikten öte kullandıkları araçlar tarafından biçimlendirilmektedir. McLuhan bunu "araç mesajdır" tanımıyla açıklamaktadır.³⁵² Bu durumda, mesajın öneminin kalmadığını da iddia etmez. Fakat iletişim sürecinde kullanılan aracın önemli olduğunun anlaşılması gerektiğini yoksa teknolojinin kullanıcılar üzerindeki etkisinin asla anlaşılamayacağını üzerinde durur. Bilhassa günümüzde yoğun olarak kullanılan ve kullanımı artarak devam eden mobil cihazlar sayesinde çevre ile olan etkileşimimiz tamamen bu cihazların sunduğu imkanlar ölçüsünde devam etmektedir. Görülen o ki insanın sosyalleşme süreci yeni enformasyonel cihazlar yardımı ile olmakta ve yaşantısı bundan etkilenmektedir.

İletişim araçlarının değişmesiyle beraber insanoğlunun sosyalleşme durumları da farklılaşmaktadır. Geçmiş çağlarda insanlar birbirleriyle iletişimi sağlarken şartlara göre sosyal ağlar oluşturmaktaydı. Bu sayede bilgi, bu ağlar arasında daimî bir devinim halindeydi. İletişim teknolojilerinin gelişimiyle birlikte sosyal ağ tanımlaması da bu durumdan nasibini almıştır. Sosyal ağ kavramı bilişim alanındaki teknolojik gelişmelerden önce, doğal yollarla oluşan bağı işaret ederken yeni enformasyon teknolojilerinin gelişmesiyle, dijital ortamlara doğru kaymıştır. Bu bağlamda Manuel Castells'in "Ağ Toplumu" kavramı ön plana çıkmaktadır. İnternetin insan hayatına girmesiyle ve küresel anlamda bilgi akışının ve iletişimin sağlanmasıyla, toplumsal hayat yeniden şekillenmeye başlamıştır. Bu sürecin en anlamlı toplum tanımlaması "ağ toplumu"dur. Castells'e göre "bireyler artık küresel ve yerel olarak örülmüş, birbiriyle bağıntılı ağlar içinde yaşamaktadır"³⁵³ Bu ağlar sayesinde etkileşimgerçekleştiren insan, zamanla imkanların elverdiği ölçüde şekillenmektedir. İnsanın sosyal hayatta yeni

³⁵¹ Korkmaz Alemdar- İrfan Erdoğan, Öteki Kuram (Ankara: Erk Yayınları, 2002), 71.

³⁵² Marshall McLuhan, *Understanding Media, (The Extensions of Man, NY, New American Library, 1964)*, 32

³⁵³ Binark, *Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook: "Görülüyorum Öyleyse Varım"*, 25.

iletişim teknolojileri sayesinde etkileşimde olmasının yolu olarak internet ağları ile örgütlenmeye başlamıştır.

Yeni enformasyon teknolojileri sayesinde sanal ağlarda iletişim kuran insanlar; bu ağların sunduğu imkânlar ile her türlü bilgi ve teknolojiye ulaşabilmektedir. McLuhan'ın 1967 yılında söylemiş olduğu "Global Village" bugün internet ve teknolojik iletişim cihazları ile hayat bulmaktadır. McLuhan'ın enformasyon teknolojilerini kast ederek yapmış olduğu "küresel köy" tanımlaması, her geçen gün birbirinden daha fazla haberdar olan bir düzen içerisindeki küreselleşmedir.³⁵⁴ Bu anlamda herkesin kısa zamanda tüm dünyada olan bitenden haberdar olduğu, gizli olanın âşikar olduğu, bilginin paylaşıldığı, teknoloji odaklı yeni bir dünya düzeni konuşulmaktadır. Neticede dünyadaki fiziki sınırlar kaldırılmış olmaktadır. İşte yeni enformasyon ile insan her şeyden her an haberdar olabilmekte ve hiçbir şey gizli kalmamaktadır. Örneğin "Wikileaks Belgeleri". Bilindiği üzere tüm dünyaya anında yayılmış, yani; artık yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri ile her bilgi anında insanların ekranlarında belirecektir.³⁵⁵

McLuhan'a göre kitle iletişim araçları, hem toplumlara hem de eski teknolojiyi de değiştirip dönüştürebilir. Baudrillard göre de yeni iletişim teknolojileri toplumsal bilinç oluşturmamış, bilakis insanı toplumsal hayattan uzaklaştırmıştır. Bireyler böylece daha da yalnızlaşmış, bu süreçte de toplum bilincinden uzaklaşarak bireyci anlayış güçlenmiştir. Baudrillard'a göre yeni enformasyonun hâkim olduğu günümüz dünyasında toplumsallık anlamını kaybetmektedir. McLuhan'a göre teknoloji insanlar tarafından üretilmiştir fakat teknolojinin insanlığa sunduğu imkânlar ile o insanları yönetmektedir. Özellikle sosyal hayat bu yeni teknolojiler ile son yıllarda bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu duruma özellikle sosyal hayatımızı önemli derecede etkileyen iletişim araçları sebep olmaktadır. Hayatımız şartları, iletişim olanakları ve teknolojiyi kullanma olanakları rahatlaşıyor görünse bile resmin bütününe baktığımızda bu süreçleri yalnız halde yaşıyoruz. Sonuçta her yeni medya, toplumsal açıdan insanlara bazı yeni değerler katar, bu sayede insanların yeni kültürel değerlere çabuk adapte olmasına ve onagöre şekil almasına sebep olur.³⁵⁶

İnsanların, mobil teknoloji cihazları ile zamanın önemli bir kısmını sosyal ortamlarda geçirmesi, yalnızlık duygusunu perçinlerken, "Sofalising" olarak bilinen yeni bir kavramın da hayatın içine girmesine neden olmuştur. Sofalising kavramı: sofa (kanepeler) ve socialising (sosyalleşme) sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelen bir kavramdır. İnsanın arkadaşları ve akrabaları ile yüz yüze görüşmeyip kanepede oturup mobil cihazlar aracılığıyla ve iletişim teknolojileri sayesinde internette ve sosyal

³⁵⁴ Ayseli Usluata, İletişim (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1994), 24.

³⁵⁵ Başak Şişman, "Sayısal Kültür, Toplum ve Medya: MSN Örneği", Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 3, (2012),92.

³⁵⁶ McLuhan, Understanding Media, 32.

platformlarda vaktini harcaması demektir.³⁵⁷ Bunun sonucunda telefon ve internet bağımlısı haline gelen birey, zamanla gerçek kişiler yerine sanal âlemdeki ilişkilerini artırma yoluna gitmektedir. Zamanla birey çevresi ile ilişkilerini azalttığı için kalabalıklar içerisinde yalnızlaşmaktadır. Gerçek kişiler ile gerçek zamanlı ilişkilerin azalması ve sanal mecrada iletişimin sembolleri kullanarak gerçekleşmesi ilişkilerde sığılaşma ve samimiyetten uzaklaşma durumunu beraberinde getirmektedir. Örneğin, İstanbul'dayım demek anlamında “@İstanbul” yazılarak yeni bir iletişim dili geliştirilmiştir. İnsani duyguların yerini artık işaretler aracılığıyla gülme, üzülme, şaşırma gibi sembollerin alması ilişkilerin zayıflaması ve hatta insanların birbirinden kopması sorununu beraberinde getirmektedir.

Geleneksel dönemde genellikle temel ihtiyaçlar ile sınırlanmış olan tüketim olgusu, üretimin ikinci boyutu olarak ele alınmıştır. İnsanların düşüncesi, daha çok üretime ve hayatta kalacak kadar tüketime odaklanmıştı. Çünkü geleneksel dönemin insanları modern dönemde yaşayan insanlara göre tüketim olanakları daha az ve sınırlı yaşıyorlardı. Sanayileşmeyle kitlesel üretime geçilmesi ve modern döneme geçişle, üretim fazlasının tüketilmesi gereği bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum ise tüketimin önemli bir konu olarak İktisadi ve Sosyolojik olarak ele alınmasını gerekli hale getirmiştir. Bu nedenle, tüketimin ve tüketim kültürünün modern döneme ait olgular olduğunu söyleyebiliriz.³⁵⁸

Durkheim, Weber, Marx, Simmel ve Parsons gibi sosyologlar, ekonomik eylemlerin içinde olan sosyal ve kültürel unsurları ele almışlar ve tüketime ilişkin çeşitli sorunların da ortaya çıktığını söylemişlerdir. Modern döneme geçişle birlikte, geleneksel dönemin güvenilirliği artık önemsenmez olmuştur. Bunların yerine “belirsizlik”, “risk”, “bireysellik” gibi unsurlar geçmiştir. Bu unsurlarla birlikte, tüketim de riskli bir hale gelmiş ve bireyselleşmiştir. Geleneksel dönemde ihtiyaç kavramıyla içi doldurulan tüketim unsuru, modern dönemde değişerek arzu ve hedonizme kayarak farklı bir hâle gelmiştir. Tüketicilik kültürü, hazzın sadece bireylerin hakkı olduğunu savunmakla kalmamış, her bireyin, tüketimi kendine görev olarak görmesini de sağlamıştır. Modern zamanın tüketici kişiliği, mutluluk ve haz için yaşamaktadır. Gücünü ve enerjisini, tüketime harcamak durumundadır.³⁵⁹

Covid-19 öncesi dönem, farklı nitelendirmelerle birlikte modern dönemin bir evresi olarak görülmekte ve bazı özellikleri dikkat çekmektedir: Özellikle yüksek, post ya da düşünümsel olarak nitelendirilen bu dönemde, teknolojik gelişmeler modernliğin ilerlemesinde gayet iyi bir yere sahiptir. Televizyon, mobil telefon ve internet bireyler arasındaki ilişkileri değiştirmiş, zaman ve mekân ayrılığına da çare olmuşlardır. Modern

³⁵⁷ Aysun Akıncı Yüksel, “Yeni Medya ve Sosyal Ağların Yaşamımıza Soktuğu Yeni Bir Yaşam Pratiği: Sofalising”, II. International Conference on Communication, Media, Technology and Design Conference Proceeding, (2013), 398.

³⁵⁸ Burcu Özcan, “Tüketim, Risk ve Bireyselliğin Modern Dönemde Artan Önemi”, Sosyoloji Konferansları, 36, (2007), 84.

³⁵⁹ Özcan, “Tüketim, Risk ve Bireyselliğin Modern Dönemde Artan Önemi”, 84.

zamanın hızı, yolunda giden işlerin sekteye uğramasına neden olmuş, bu durum ise bize zamandan bağımsız yaşanan “an”ın kazandığını göstermiştir.³⁶⁰

Bireyselleşme ve bireyciliğe verilen önem ile artık toplum veya topluluk gibi kavramlar eski önemini kaybetmektedirler. Birey kavramı, grup ve topluluk kavramlarının tahtını alacak duruma gelmiştir. Birey ve bireyselliğin farklı kullanımları Alain Touraine tarafından şöyle ifade edilmektedir: 1) Batı dünyasında "rasyonel bireysellik" kavramı sık sık kullanılmaktadır. Amaç, uygun olan araçla imkanlar dahilinde en mükemmel sonuca ulaşmaktır. 2) Bireyleri, amaçlarına yönelik bir arayışa doğru yönlendiren rasyonel bireysellik, birçok bireyi hedonizme yöneltilmektedir. Bu kavram zaten tüketim toplumu için daha uygundur. 3) Bireyselliğin üçüncü kavramı ise "özne"dir. Özne, sosyal ilişkiler, eğitim ve sosyal deneyim yolu ile oluşturulmaktadır.³⁶¹ Anlatılan üç bireysellik unsurundan modern dönem için en önemli olanı öznedir. Çünkü bireyler, ne tam bir rasyonel, ne de tam olarak hedonisttirler. Değişen zaman ve ortama göre, değişik şekillere bürünen özgür bireylerdir. Modern hayatta ancak gündelik yaşantımız üzerinde, tüketimin ve tüketici kimliğimizin etkisi her geçen gün artmaktadır. Bu bakış açısıyla yorumlandığında, birey ne tüketiyorsa o olur, diye ifade edilmektedir. Featherstone tarafından tüketim kültürünün küreselleşme hikayesi şöyle özetlenmektedir: 1960'lardan itibaren tüketim kültürünün küreselleşme boyutu hız kazanmıştır. Bu, özellikle 1980'lerden itibaren G A T T (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Antlaşmaları) ve W T O (Dünya Ticaret Örgütü) ile birlikte, ulusal pazarın genişlemesi ile sağlanmıştır. Bu süreçte markalar ve imajları da doğal olarak küreselleşmiştir.³⁶² Modern hayat içerisinde tüketici birey devamlı olarak risklerle yaşamak zorundadır. Modern dünya, tüketiciye sunduğu imkanlar ve seçenekler sayesinde lüks yaşamın ve özgür olmanın keyfini sunarken; diğer yandan da tüketiciye birtakım tehlikeler ve riskler de üretmektedir. Bu nedenle modern dönem için (akışkan modern, post modern, tüketim toplumu) Ulrich Beck, "risk toplumu" ifadesini kullanmıştır. Marx ve Weber'in önem atfettiği endüstriyel toplum, sosyal imkanlar sayesinde var edilmiş refahın, topluma adaletsiz bir şekilde dağıtılması hakkında idi. Günümüzde ise, risk toplumu açısından dikkat edilmesi gereken nokta, modernleşmeyle birlikte meydana gelen tehlike ve risklerden kurtulmanın yolları veya riskin nasıl en aza indirilebileceğidir. Risk toplumunda tüketim, insanoğlunun hayatını devam ettirdiği alan içerisinde önemli bir işlevdir. Sonucu ise, tüketici bireylerin tüketiciliği bir yaşam biçimi olarak benimsemesinin yanında, dâimî bir güvensizliğe sürüklenmesidir. Zira tüketim tüketiciye asla güven vermemektedir. Bireyler, tüketim sonucu artan belirsizlik riskine karşı daha güvensiz bir duruma gelmektedir. Tüketici, istediği şeyi aldığı anda bu durum bireyin

³⁶⁰ Gerda Reith, "Uncertain Times the Notion of "Risk" and the Development of Modernity", *Time -Society*. 13,2/3. (2004), 391-392.

³⁶¹ Alain Touraine, *From Understanding Society to Discovering the Subject*, *Anthropological Theory*, 2/4.(2002), 387-398

³⁶² Özcan, "Tüketim, Risk ve Bireyselliğin Modern Dönemde Artan Önemi", 90-91.

gündelik yaşamında tehlikelerin artmasına neden olmaktadır. Tüketim toplumu kavramı bize belirsizliğin, aşırılığın ve israfın yaşandığı toplumu anlatmaktadır. Aşırılık ve kalabalık belirsizliğe birçok yönden katkıda bulunmaktadır.

Risk unsurunun var olması, daha çok modern dönemi işaret etmektedir. Geleneksel toplumlarda risk (sağlık, beslenme gibi temel ihtiyaçlar hariç), bireylerin gündelik yaşamında olmayan bir kavramdı. Geleneksel dönemde maddi âlem, küçük bir kâinat olarak görülmekte, kâinatın düzeni Tanrı tarafından sağlanmakta ve devam ettirilmekte idi. Ancak geleneksel dönemden sonra gelen modern dönem, riski de kendisi oluşturmuş (teknolojik riskler, parasal riskler) tur. Reith, yaşanan bu değişimi şöyle özetlemektedir: “17. yüzyıldan itibaren sosyal, ekonomik ve entelektüel gelişmeler, yaşam hakkındaki belirsizlik fikirleri ve insan ögesi, risk kavramının oluşumu için temel oluşturmuştur. Ticari kapitalizmin ortaya çıkması, sigorta ve kredi gibi olanaklar, geleneksel döneme ait sosyal oluşumları yerinden etmiştir. Kader gibi fikirlerin, olayların ortaya çıkmasına yardımcı oldukları fikri zamanla kabul görmez duruma gelmiştir. Geleneksel yaşamın büyüsel ve dinsel içerikli yaşamında belirsizlik ve risk olguları yok denecek kadar azdır. Çünkü her şeyin Tanrı tarafından düzenlendiğine ve olabilecek kötü durumlardan ancak ayinler ve birtakım ritüeller aracılığıyla kurtulabileceğine inanılmaktaydı. Ancak, modernleşme ve enformasyonel gelişmeler, yeni bir dünyanın üretilmesine ve dolayısıyla risk faktörünün meydana gelmesine zemin hazırlamıştır”.³⁶³

2.6.7. Koronavirüsle Başlayan Yeni Dijital Dönem ve Bireyselleşmeye Etkisi

Pandemi, salgın bir hastalığın, belirli bir bölgenin dışına taşarak, kıta, kıtalar ve hatta tüm dünyayı etkilemesi olarak ifade edilmektedir.³⁶⁴ Bir hastalığın belli bir zaman içinde olması gerekenden fazla görülmesine ise salgın (epidemi), denilmektedir.³⁶⁵ İnsanlar var olalı mikroplarla arasındaki mücadele her zaman var olagelmiştir. Toplumsal hafızayı yenilemek için bu mücadeleyi tekrar hatırlatmakta fayda vardır. Zira bir konuya sosyolojik bakış açısı ile bakmak için belli bir zamana veya sadece şimdiki zamana bağlı kalmamalıdır.

İnsanlık tarihine baktığımızda, salgın hastalıklar ve bunun sonucu olarak toplu ölümlerin olmasının önemli sebepleri arasında tarım toplumlarındaki gelişmeler vardır. İnsanlara hayvanlardan bulaşan hastalıkların artması, göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş sürecinde temiz su bulma ve temizlenme sıkıntısı, değişik coğrafi mekânlardaki insanlarla etkileşim sağlanması ve nüfus artışına bağlı olarak kentlerin kurulmasıyla daha çok bir arada yaşama zorunluluğu sonucu meydana gelen hastalıkların kısa sürede büyük

³⁶³ Reith, “Uncertain Times the Notion of "Risk" and the Development of Modernity”, 389.

³⁶⁴ Recep Aslan, “ Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Covid-19”, Ayrıntı Dergisi. 8/65, (2020), 35-41.

³⁶⁵ F. Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 15/26, (1991), 27.

salgınlara dönüştüğü ifade edilmektedir.³⁶⁶

İnsanlık tarihinde toplumlar salgın hastalıklarla sık sık imtihan olmuştur. Örneğin 1883'te yazılan bir kitapta gribe geniş yer verilmiştir. Gribin dünya üzerindeki yaygınlığı sebebiyle enfeksiyon hastalıklar arasında sayılan kitapta; 1510, 1557, 1732, 1802, 1830, 1836, 1847, 1850, 1855, 1857 ve 1874-75 yılları arasında yaşanmış grip hastalığının üzerinde durulmuştur. Bu yıllarda yaşanan hastalıkların ekserisi dünyanın sadece bir kısmında değil, tamamında yaygınlaşıp küresel bir boyut kazanmıştır.³⁶⁷ Bu durumda bize gösteriyor ki hastalıklar basit gibi görünse de dünya geneline yayıldığında insanlık bundan ciddi anlamda zarar görmüştür.

Salgın hastalıklara yakın tarihimizde de rastlamak mümkündür. Örneğin Osmanlı devletinin son yılları ile Cumhuriyetin ilk zamanlarında frengi hastalığı çok fazla görülmeye başlamış ve salgın durumuna gelmiş, bilhassa Anadolu'da yaşayan halk bu durumdan çok fazla etkilenmiştir. Ancak yeni açılan hastaneler ve gezici sağlık ekiplerinin yoğun çalışmaları sonucunda salgınla mücadelede büyük başarı sağlanmıştır. Şartlar itibarıyla yoksulluğun çok fazla hissedildiği ve aynı zamanda da savaş halinde olunmasına rağmen frengi gibi diğer salgın hastalıklarla mücadelenin olabildiğince devam ettiği ifade edilmektedir. Bu duruma göre zor zamanlar ve şartlar altında bile olsa Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, frengiyle mücadelede başarılı bir imtihan verdiğinden söz etmek mümkündür.³⁶⁸ Frengi hastalığı da aynen Covid-19 gibi insandan insana temas yoluyla geçen bir hastalıktır.

Birçok insan hayatının belli döneminde korona virüslerle tanışır ve bu enfeksiyonların çoğu zararsızdır. Covid-19 hastalığına sebep olan yeni koronavirüs, tehlikeli ve farklı bir korona çeşididir. Covid-19 hastalığının nedenleri tam olarak çözülememekle birlikte, hakkında pek çok iddia vardır. Genel kabul gören düşünce Çin'in Vuhan kentindeki canlı hayvan pazarından virüsün yayılmaya başladığı yönündedir. Başka bir iddia ise Vuhan'daki canlı hayvan pazarı yakınlarındaki bir laboratuarda üretilen bir virüs olduğu yönündeki bilgilerdir.³⁶⁹

Modernleşme döneminin farklı bir aşamasını ifade eden ve içerisinde yaşadığımız zaman diliminin değişkenleri, toplumsal yaşamı farklı risklerle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu noktada toplumsal hayattaki belirsizlik ve riskler, insanlığı zor ve karmaşık sorunlarla baş başa bırakmaktadır. Ulrich Beck ve Anthony Giddens bu durumu, "risk" kavramıyla açıklamıştır. Beck, "modernitenin aşıldığını iddia edenlere karşı çıkararak, modernitenin yeni bir aşamasına girildiğini" söyler.³⁷⁰ O'na göre "klasik

³⁶⁶ Kemal Özden – Mustafa Özmat, "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları", *İdealkent*, 5/12, (2014), 61.

³⁶⁷ Ersin Afacan – Nazmi Avcı, "Koronavirüs (Covid-19) Örneği Üzerinden Salgın Hastalıklara Sosyolojik Bir Bakış", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi (ASEAD)*, 7/5, (2020), 5.

³⁶⁸ Ahmet Özdiç, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Frengi: 1916-1925 Yılları Arası Salnamelerde Bolu Sancağı Örneği", *Abant Tıp Dergisi*, 9/1, (2020), 18.

³⁶⁹ Afacan – Avcı, "Koronavirüs (Covid-19) Örneği Üzerinden Salgın Hastalıklara Sosyolojik Bir Bakış", 10.

³⁷⁰ Ulrich Beck, *Risk society: Towards a New Modernity* (Sage Publications, 1992), 79.

sanayi toplumu, yerini risk toplumuna bırakmaktadır ve küresel düzenin belirleyici özelliği de risktir.” Beck, iki çeşit riskten bahsetmektedir: Doğal riskler ve üretilmiş riskler. Doğal riskler; deprem, yanardağı patlaması, sel vb. gibi risklerdir. Üretilmiş riskler ise, insanın doğaya hâkim olma düşüncesi nedeniyle yaptığı bazı icatlar ve teknolojik gelişmeler sonucu ortaya çıkan risklerdir. Bu süreçte risklerin de etki alanları genişlemiş ve bu durumu Beck, “risk toplumunun dünya risk toplumu olduğunu ve bu aşamada risklerin dışlanmasının mümkün görünmediğini” şeklinde ifade etmektedir.

Tecrübe ettiğimiz durumları değerlendirebilmek adına faydalanabileceğimiz başka düşünür Giddens (2010), ise küreselleşmenin geneli etkileyici özelliği ile, risklerin oluşturduğu tehlikeleri kat be kat büyüttüğünü, ancak meydana gelen doğal risk ve tehlikelerin önüne geçmenin mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Son yaşanan asır, risk toplumu bağlamında ele alındığında birçok olgunun yanında, bilhassa dünya üzerinde yaşanan salgın hastalıkların önemi ortaya çıkacaktır. Salgın hastalıkların son halkası olan Covid-19 virüsü, taşıdığı riskler göze alındığında, toplumları ve yaşanan gündelik hayatı tehdit eden bir ortam üretmektedir. Toplumların ve bireylerin hayatında önemli izler bırakan Covid-19 salgını, sosyal hafızada da büyük bir iz bırakacak gibi gözükmektedir. Çünkü salgının meydana getirdiği sosyolojik ve psikolojik atmosferde insanlar, bir taraftan gerçekler ile yüzleşerek yaşadığı dünyayı anlamaya çalışırken diğer yandan da bir simülasyon içerisindeymiş gibi âdeta yapay ortamı soluyarak onu çözmeye çalışıyorlar. Bu ikili durumun yarattığı çelişkilerin ortasında insanların ekserisi, bu durumun geçici olduğu fikriyle salgın öncesinde elde ettiği rutin hayatını ve statüsünü korumayı istiyor. “Hayat eve sığar” sloganıyla başlayan evde kalma durumu, fiziksel-sosyal mesafe disiplini, açık veya kapalı ortamlarda maske takma zorunluluğu, dezenfektan ve hijyen hassasiyeti, bazı vakitlerde 65 yaş üstü ve 20 yaş altı için sokağa çıkma yasakları, marketlerin açılma kapanma saatleri, bazı ürünleri tedarikte yaşanan sıkıntılar, karantina uygulamaları sonucunda insanların hayatının 120 metrekare bir apartman dairesine sığdırılmaya çalışılması sonucu monotonlaşma ve tatsız bir hayat dolayısıyla toplumu derinden etkilemektedir. “Evde kal”manın uzun sürdüğü durumlarda hâne halkında aile içi farklı olumsuzluklar da yaşanabilmektedir. Örneğin aile üyeleri kısıtlı imkânlardan dolayı her aile üyesine alınamayan bilgisayar, cep telefonu veya ipad gibi teknolojik cihazların kullanımı ile ilgili birtakım sıkıntılar yaşayabilmekte, birbirleriyle karşı karşıya gelebilmekte ve aile içi şiddet yüzünü göstermektedir. Âdeta bireyselliğin aşılandığı ve bireysel hayat için her türlü ortamın hazırlandığı bir dönemde bu kadar uzun süre dar mekânlarda gerçekleşen kolektif yaşam, hatta eğitim hayatının aynı ortamlarda ve teknolojik cihazlara bağlı gerçekleşmesi aile üyelerinin üstesinden gelemeyeceği zorlukları yaratmaktadır.

Toplumsal yaşamda gözümüzü başka yönlere çevirdiğimizde başka manzaralar görme ihtimali de vardır. Örneğin küreselleşme döneminin getirdiği zaman-mekân daralmasının yarattığı yorgunluk ve bitkinlikten bıkan insanoğlu belki de hayatın bu

kadar hızlı akmasını istememektedir. Bu bağlamda Güney Koreli teorisyen Byung Chul Han'ın (2015), "*Yorgunluk Toplumu*" isimli çalışmasında, "tehlikeler bugün düşmanın olumsuzluğundan değil, aşırı performans, aşırı üretim ve aşırı iletişim olarak ifade edilen pozitifliğin fazlalığından kaynaklanıyor. Başkaları tarafından baskı altında kalmak, depresyona maruz bırakılmak ve sömürülmek kendi kendini gönüllü olarak sömürmeye ve kendini optimize etmeye götürür. Performans toplumunda, kişi her şeyden evvel kendine karşı bir savaş verir." görüşünü ifade ederek aşırı performansın ve beklentilerin toplumu yorduğunu ifade etmektedir. "Yavaş şehir", "minimal yaşam" gibi söylemlerin daha çok dillendirildiği bir zamanda, eve kapanma veya şehirlerarası-ülkelerarası seyahatin yasaklanması gibi yöntemlerle hayatın koşuşturmasının bir süreliğine ertelenmesinin stresi azaltabileceğini söylemek de bir tür rahatlama ve rahatlamaktır. İçinde bulunduğumuz zorlu sürecin insanları umutsuzluğa ve mutsuzluğa sevk ettiğini ancak zorlukların geçici olduğunu düşünmek ve bu durumun uzun soluklu bir yaşama dönmesinin zor olduğu yönünde görüş ortaya koyabilmek bile insanları bir nebze de olsa rahatlatmaktadır.³⁷¹

Salgından dolayı izolasyon süreci içerisinde bulunan bireylerin ihtiyaçlarını dijital platformlar marifetiyle karşılamaya çalışmaları da tüketim harcamalarında değişime sebep olmuştur. He ve Harris'in (2020), Covid-19 pandemisinin, bireysel olarak yapılan harcamaların artık sadece kişisel ihtiyaçtan değil toplum ve çevrenin etkisiyle de yapıldığı gerçeğini görmeye imkân sağlamıştır. Bu iddia, tüketimin dijital ortamlarda yapılmasını tüketici davranışları üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Bu küresel salgının son bulmasından sonra da uzun süreli ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerinin süreceği dile getirilmektedir.³⁷²

Pandeminin ilk zamanlarında ve yaygınlaşacağı kanısı üzerine tüketicinin stoklama davranışı gösterdiği, gıda harcamalarında artış yaşandığı ancak ilk etapta restoran harcamalarının görülür oranda azaldığı vurgulanmıştır. Diğer taraftan seyahat ve toplu taşıma için yapılan harcamalarda net bir şekilde azalmalar yaşandığı kayıtlara geçmiştir. Anlatılan tüm sonuçlar bireylerin izolasyona çabuk adapte olduğunu göstermektedir. ABD'de yapılan birçok araştırmada Covid-19'un ekonomi üzerindeki etkilerinin bireylerin inanç ve davranışlarında görülen değişimleri de göz önüne alarak değerlendirilmesinin uygun olacağı vurgulanmıştır. Covid-19 sürecinin bireyler üzerinde meydana getirdiği kaygı sürecinin bireylerdeki harcama eğilimlerini etkileyeceği şeklinde yorumlanmıştır.³⁷³

³⁷¹ Mehmet Karakaş, "Covid-19 salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve YeniNormal Meselesi", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 40/1, (2020), 541-573.

³⁷² Hongwei He – Lloyd Harris, "The Impact of Covid-19 Pandemic on Corporate Social Responsibility and Marketing Philosophy", Journal of Business Research, 116, (2020), 176.

³⁷³ Haluk Zülfiyar – Seçkin Özmen, "COVID-19 İzolasyon Sürecinde Bireylerin Sosyo-Ekonomik Özellik ve Davranış İlişkileri" İstanbul Üniversitesi Yayınları, (2020), 252.

Koronavirüsün yayılmasıyla oluşan panik ve korku halinin insanlarda oluşturduğu ilk tepki izolasyon hâli oldu. Tarihte salgınların yayılmasının önüne geçmenin en etkili ve güvenilir yolunun bireyler arasındaki fiziki bağı belli bir zaman için koparmak olduğubilinmektedir.³⁷⁴ Ancak bilimdeki ilerlemelerin salgın hastalıklara daha uygun ve farklı çözümler geliştirebileceği toplumsal hafızada ayrıca yer edinmiştir. Tabii ki insanların, hemen hemen dünyanın tüm ülkelerinde aniden ve aynı zaman diliminde uzun bir süre boyunca eve kapanacağı akla gelebilecek bir şey değildi. Daha çok doğal felaketler ve onların sonuçları üzerinde planlar yapılmış, hatta küresel ısınmanın ve dünyanın kirletilmesinin toplu bir yıkımı getirebileceği, hayatın aniden durabileceği birçok bilim insanı tarafından dile getirilmişti. Fakat hiç kimsenin beklemediği bir anda Çin'in Wuhan bölgesinde ortaya çıkan ve dünyaya hızla yayılan Covid-19 virüsü hayatı bir anda felç etti, ulus devletleri dahi zora soktu, ithalat-ihracat dengesi altüst oldu, devletler sınır kapılarını bir süreliğine de olsa kapatıp geçişler askıya alındı. Bazı ülkeler belli aralıklarla veya daha esnek bir biçimde “evde kal” sloganını hayata geçirdiler. Türkiye ise kendine özgü esnek çalışma modelini hayata geçirdi. Sonuç olarak ulus devletlerin neredeyse tamamı yaklaşık iki ay boyunca evde kalarak gündelik hayatını yeni kurallar çerçevesinde düzenlemeye başladı.

Modernizmin etkisi ile hızlı kentleşme ve endüstri teknolojilerinin hızlı gelişimiyle birlikte sosyal mekân ve zamanların düşünülmemeyen bir değişmeye uğradığı görülürken, yeniden tek mekân olan eve dönüş ve günlük aktivitelerin birdenbire yapılamaz olması, alışılmış olan tüm sosyalleşme yaşantısının tersine çevrilmesi olarak algılanabilir. Her gün birçok mekânda farklı insanlarla zamanlar geçiren bireyler kendi özel mekânlarına çekilerek ortalığın sakinlemesini ve normale dönüşü bekliyorlar. Aslında tam da Pierre Bourdieu'nun altını çizdiği “habitus”un yani “bireylerin yapısına işlemiş, kurumsallaşmış davranış biçimleri”nin altüst oluşudur denilebilir. Bu ani ve beklenmedik durum, bireyleri tekrar toplumsal savunmaya zorlamaktadır. Her gün bazen haftada birkaç gün bile görüşemeyen aile bireyleri ani bir değişimle günlerce aynı mekânı kesintisiz paylaşmak zorunda kalmışlardır. Ya da sık sık görüşen akrabalar, arkadaşlar, yakınlar uzun bir süre birbirlerine gidip gelmeyi kesmişlerdir.

Daha düne kadar günün önemli bir bölümünü okulda arkadaşları ve öğretmenleriyle geçiren milyonlarca öğrenci, aniden evlerine çekilerek sanal ortamlarda yapılan uzaktan eğitimlerle farklı bir mecraya çekilmişlerdir. Yüz yüze olan eğitim hızla sanal mekanlarda verilmeye başlandı. Z kuşağı denen nesil bu konuda daha deneyimli olsa da sosyal anlamda zaman ve mekânın aniden değişmesi muhakkak ki farklı sonuçlar doğuracaktır. İnternet kullanma imkânları olmayan veya kısıtlı olan ve bu sebepten dolayı derslerini internetten takip etmekte zorlanan öğrencilerin bu eksikliği nasıl ve ne zaman gidereceği veya nasıl bir sonuca katlanmak zorunda kalacağı zamanla daha iyi

³⁷⁴ Michel Foucault, “Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical”, Presses universitaires de France (PUF),(1963), 11-45.

anlaşılacaktır. Nitekim dünyanın her yerinde yoksulluktan dolayı okula devam edemeyen öğrenci sayısının azımsanmayacak kadar yüksek olduğu bilinmektedir. Bu durum Türkiye'deki kenar mahalle ve ücra yerlerde oturan maddi anlamda kısıtlı imkânları olan öğrenciler için de geçerlidir diyebiliriz.

Ancak, diğer tarafta pandemiye bağlı karantina süreci, mekânı ve zamanı farklı nedenlerle uzun zamandır birbiriyle paylaşan bireylerin yaşadığı insanları yeniden keşfetmesi sürecidir denilebilir. Aile üyeleri arasındaki ilişkilerin yeniden farklı bir şekilde ele alındığı bu pandemi dönemi, zaman ve mekân kavramına farklı bir anlam yüklemiş, başka bir ifadeyle sosyalleşmeyi rutinin dışında bir noktaya taşımıştır. Örneğin “Yusuf A. (79 yaşında) karantina günlerinde okumayı keşfederek kendine yeni bir ilgi alanı açtığı altını çizerek iki üç günde bir roman bitirdiğini belirtiyor. Osman P. (68 yaşında) ise evde uzun zamandan beri okumadıkları dini kitapları kitaplardan indirdikten sonra bir daha okumadan durmadığını ve arka arkaya birkaç kitap bitirdiğini gururlanarak belirtiyor. Yine Hatice H. (50 yaşında) daha önce okumayı düşündüğünü ama bir türlü fırsat bulamadığını belirterek; korona bana okumayı sevdirdi, bundan sonra artık okumadan duramam” değerlendirmesini yapmıştır.³⁷⁵

Aslında burada evde kalma durumunun getirdiği yeni bir keşfetme hali ortaya çıkıyor. Muhtelif etkinliklerden kendini soyutlayan birey bir anda kendini bulmaya bir anlamda var oluşunu anlamlandırmaya başlıyor. Kent yaşamındaki hız ve toplumsal alanlardaki hengâme arasında kendine ayıracak vakit bulamayan bireyin önüne ansızın kocaman bir zaman dilimi çıkıyor. Şüphesiz bu durum bireye hayatını ve hayatında olup da fark edemediklerini yeniden anlamlandırma fırsatı sunacaktır. Bir anlamda kendini ve hayatı yeniden keşfedecektir.

Karantina sürecinin getirdiği bir başka yeni durum ise hiç şüphesiz ki sosyal medya veya teknolojik imkânların insanların hayatında neredeyse olmazsa olmaz olarak pratiğe geçirilmesidir. Bu konuda önemli bir aşamanın gerçekleştiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Akademik dünyada ve eğitimde kullanımı artarak devam eden uzaktan eğitim sistemi bütün toplumda hızlı bir şekilde kabul gördü. Milyonlarca eğitimci, akademik personel, kamu ve özel sektör çalışanları işlerinin neredeyse tamamını sanal ortamda hallediyorlar. Bunun çok önemli bir yaşam pratiği olduğu, hem iş dünyasında hem de pedagojik pratiklerde bir değerler dizisi değişikliği olduğu da söylenebilir. Evlerin bir bölümünün iş hayatına oradan katılmak adına ofise çevrilmesi de şüphesiz, aile içi ilişkileri olduğu normal zamanda kamusal alana ait olan iş ilişkilerini de bir hayli etkileyecektir.

Sosyal hayatın hissedilir bir şekilde normalin dışına çıkması ve karantina uygulamaları sonucu evde kalma durumu, bireyin kendisini ve diğer insanlarla olan ilişkilerini yeniden değerlendirmesi gündeme gelirken, bir yandan da hayatın anlamının

³⁷⁵ Mustafa Poyraz, “Coronavirüs Salgınıyla Sarsılan Dünyada Ortaya Çıkan Bazı Yeni Toplumsal Durumlar: Fransa ve Türkiye Örneği”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Covid 19 Sosyal Bilgiler Özel Sayısı, 19/37, (2020), 281.

tekrar düşünülmesi ve ölümün gerçekliğinin daha iyi anlaşılması, bu olağanüstü durumda kendini iyiden iyiye hissettirmiştir. Bir başka açıdan baktığımızda da insanların, akademik çalışmalara ve hekimlere olan güvenin arttığı bir zamanı yaşandı. Toplumsal bilinç artarak, virüsün özellikleri, yayılma hızı, aşı ve ilaç çalışmalarının aşamaları hakkında insanlar önemli bilgilere sahip oldular. Bu konuda artan toplumsal bilinç kayda değerdir.

Küresel yeryüzü, küreselleşmenin olumlu ve olumsuz yanlarını her geçen gün değişik şekillerde yaşamak durumunda kalırken, bir taraftan da toplumsal alanda mazisi Rönesans'a uzanan "bireyselleşme" olgusu denen gerçek ile de yüzleşmektedir. Yaratılan rekabet ortamında, hayatın her alanında bireysellik, kendini bir zamanlar toplum içinde mutlu olan insana hissettirmektedir. Bilgi ve bilişim toplumunda internet, mobil telefon vs. gibi teknolojik cihazlarla iletişimin bireysel ve sosyal ilişkilerdeki kritik rolü ve dünyadaki finansal serbestleşme yönelimleri, "birey" in değerini her geçen gün arttırmıştır.

Günümüz dünyasında kapitalizminin bireyciliğinde de sadece bireyselleşmeye yönlendiren toplumsallaşmayı tamamen geri plana atan unsurlara bireyin tamamen teslim olması da doğru bir tutum gibi gözükmemektedir. Bunu aşmanın yolu ise, doğru bireyselleşme ve bilinçli birey olma olgunluğuna erebilmekten geçmektedir. Bilinçli birey bilinçli ve seviyeli toplumu yaratır ve o bilinci bütün yönleriyle benliğinde içselleştirir. İçi boş bir bireycilik de yapmadığı gibi, toplumsallaşma adına bireyi yok sayan bir düşünme şekli ile etkisiz, iradesiz, karar veremeyen bir birey de ortaya koymaz. Halbuki bize lazım olan yerinde ve zamanında her ikisinden de gerektiği kadar faydalanmaktır. Diğer bir ifadeyle, hür ve bilinçli bir bireyselleşme ve tüm bireylerin hak ve özgürlüklerine saygı göstermeye dayalı bir toplumsallaşma.³⁷⁶

Amerika'da yapılmış olan bir ankette, insanların sosyal ilişkilerini internet aracılığı ile sağlayacakları, gençlerin, okul ya da kafeler yerine sanal âlemde arkadaşlar edinecekleri, messenger benzeri programlar veya arkadaşlık sitelerinde ciddi mânâda artış yaşanacağı sonucuna ulaşılmıştır. Koronavirüs dönemi ile bu gelişmelerin sosyal hayatta yeni bir bireyselleşme dalgasına yol açacağını düşünmek aslında çok uç bir görüş de olmayacaktır. Örneğin, sokakta yürüyen insanlara bakıldığında herkesin kulağında kulaklık ya müzik dinliyor veya arkadaşıyla internet aracılığı ile sohbet ediyor ve artık bu durum insanlara tuhaf gelmiyor. Zaman ve koronavirüs şartları insanları birbirinden öyle uzaklaştırdı ki artık kimse kimseye "merhaba" bile diyemez hale geldi, tokalaşmak ve yakın mesafe durmanın tehlikeleri düşünülerek insanlar birbirine belli mesafelerden fazla yaklaşmamaktadır. İnsanlar internet sayesinde dünyanın en uzak bölgesinde bile ne olup bittiğinden haberdar olmakta, bu da insanlarda sanki birbirine ihtiyaç duymaz hâle gelmiş hissi uyandırmaktadır.³⁷⁷

³⁷⁶ Coşkun Can Aktan, "Yeni Değişim Dinamikleri ve Devletin Yeni Rolü", Ekonomi bilimleri Dergisi, 7/2, (2015), 76. Aktan, www.canaktan.org, (Erişim. 28.01.2006).

³⁷⁷ Vatan Gazetesi, "Teknolojiyle Hayat Nasıl Değişecek" 18.10.2005.

Enformasyon teknolojilerinin hayatın tüm alanlarında ve yaygın kullanımı, sosyal olarak değişim ve dönüşümlere kapı aralamakta ve bu durumun sonucu olarak hayatımıza birçok yeni kavram girmektedir. Bireyselleşme ise bu kavramların hepsinde hissedilmektedir. Örneğin e-ticaret, e-iş, e-egitim, e-devlet gibi isimler hayatın içinde kendisini göstermektedir. Günümüz dönüşümünün simgesi olan “e” harfine atfedilen bu güç zamanla neyi getirecek neyi götürecektir tartışılmaktadır.

Küresel dünya, ulusları etkileyen bir elektronik ağ şebekesi yaratmakta, fakat buna göre, kültürel haklar bu şebeke içinde yer almamaktadır. Toplumların bu dönüşüme ayak uydurabilmesi bazı zorlukları da beraberinde getirdiği bir gerçektir. Bireylerin adeta birbirinden uzaklaştığı günümüz toplumlarında, geleneksel ilişkilerin hızla çözüldüğü, kimsenin aile, toplum ve toplumu oluşturan kurumların ilişkisi bağlamında bir kazanım elde etmediği, bilakis kişisel edinimlerin kişisel beceri ve niteliklerle belirlendiği ortamlarda, bireylerin harcamalarına göre değil, üretimlerine göre değerlendirildiği toplumların ortaya çıktığı bir dönemde yaşıyoruz.

Manchester Üniversitesi'nin, dünyada 55 bin genç ile yaptığı büyük araştırma sonuçlarına göre; gençler artık özbakımlarını dahi önemsemez hale gelmiş, marka merakı kalmamış, dini değerlerinden ve geleneklerinden uzaklaşıyor ve dahası her gün daha çok yalnızlaşma eğilimi artmaktadır. Japonya'da “tek başına” hareketi başlamış ve bu gençler artık anne-babasını dahi görmek istemiyorlar. Kafelerde yalnız başına kahvesini alıp bir odacıkta kahvesini içiyorlar. Öyle ki anne babasından ihtiyaçlarını kapıya bırakıp gitmesini ve onlarla görüşmek istemediklerini söyleyerek buna “kişisel özgürlük” adını koymuşlardır. Batının “İnsan insanın kurdudur” söylemi belki de dijital çağa taşınmaktadır. Oluşturulan koronavirüs paniği ile insanlar korkutulup sindiriliyor ve yalnızlaştırılıyor. Korona ile denenen insanların üstünde daha farklı denemeler yapılarak global anlamda nüfus azaltmaya gidebilecek kadar cesaretlenen küresel şebekeler artık insanı istediği gibi takip edip istediği yöne kanalize edebilecek bir duruma gelme aşamalarında.³⁷⁸

2.6.8. Koronavirüsün Dini Hayata Etkileri

Koronavirüs sürecinde yaşamsal fiillerden ödün verilirken diğer taraftan virüs kaynaklı ölümlerle doğaüstü âlem ve duygular daha bir içten hissedildi. Tüm bu duygular, manevi hayatın ve dini düşüncelerin çok yoğun olduğu anlardır. Bireyler, tarihsel ve evrensel bir gerçek olan ölüm korkusu kaygısını bizatihi derinden duymaktadırlar. Sosyal medyada ve özellikle televizyonda yayınlanan hastane, yoğun bakım ve ölüm haberlerini gördükçe sadece kendileri için değil, anne babalarını, evlatlarını ve diğer sevdiği kimseleri kaybetme korkusuyla sarsılmaktadırlar. Modern dünyanın zihinlerden sildiği ölüm ve ölüm sonrası muhasebe duygularını bireyler yeniden hissetmeye başlamıştır. Dinin insanlara vermek istediği iki temel mesaj vardır. Birisi, ölüm ve ötesiyle ilgili olan

³⁷⁸ Said Ercan, Dijitalizm, (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2020), 198-201.

hayatın anlamı, ikincisi de özellikle insanın kendisi ve ailesinin yaşamına dair ilke, değer ve yaklaşımlar.

Dini temsil açısından belli görevleri ifa eden kişilerin, koronavirüs pandemisini yaşayan ve yaşayabilecek insanlara doğru mesaj verebilmek için bireylerin bilinç düzeylerinin, şuurunun, duygusal hallerinin ve kişilerin değişen toplumsal gerçekliklerdeki yeni konumunun da farkına vararak davranması gerekir. Zira Yaratıcı insana şah damarından (canın özünden) daha yakındır. Doğru dini düşünce, âlimlerin, ve gönül insanlarının yaşanan olayların vermek istediği mesajı anlama açısından mantıklı ve isabetli yorumlarıyla hayata anlam katmaya yardımcı olur. Acziyetin insanların iliklerine kadar işlediği bu Covid-19 sürecinde bireylerin, dinin “Her nefis ölümü tadacaktır” temel prensibine, pişmanlığın ve tövbenin, Yüce Yaratıcının en sevdiği fiil olduğunu duymaya ve anlamlandırmaya ne çok ihtiyacı var.³⁷⁹

Toplumda iş alanlarının çoğalmasıyla birlikte sosyal statülerin bireylere verdiği prestij toplumu ayırttığından, dinin toplumdaki birlik ve bütünleşme açısından üstleneceği rolün önemi üzerinde çalışmak daha önemli ve gerekli hale getirmektedir.³⁸⁰ Kurumsal dinlerde ibadetin toplu olarak yapılması esastır. Zekât sosyal yardımlaşmayı pekiştirerek toplumsal bağlılığı artırır. Sosyal statüsü ne olursa olsun diğer insanlarla aynı kıyafeti giyen hacı, bireysel hazlarından ve zaaflarından kurtularak toplumun sıradan bir üyesi olur. Binlerce din kardeşiyle fiziken, kat be kat fazla din kardeşiyle ruhen aynı zaman diliminde kibleye yönelerek alınını secdeye koyan mümin, benliğinden ve kimliğinden kurtularak manen yükselir.³⁸¹

Pandemi dönemi sonrası ciddi manada “post-pandemik” adını hak edecek kadar fark edilir ve kalıcı etkiler bırakacağını söyleyebiliriz. Zirâ insanlığın kritik bir sosyal geçiş dönemine denk gelmiş olan Covid-19 pandemisi, son zamanlarda iyice değişime uğramış olan bazı algıları zorlayarak kırılmasına sebep olmaktadır. Dostluk, arkadaşlık veya kardeşlik kavramlarına çocuklarla anne-babanın yükledikleri anlamlar çok farklıdır. Modern zamanın çocukları olan ebeveynler için bu kavramlar söz konusu olduğunda içten, samimi ve devamlı ilişkiler kurmayı isterken, şimdiki zamanın gençleri için daha sıradan, değişken, gündelik, sanal, başlanması da bitirilmesi de son derece kolay olan ilişkilerdir. İçeriğindeki bu hızlı değişimi sağlayan şey, kitle iletişimi ve sınırsız mecrasıyla sosyal medyadır. Medya sosyal olarak nitelendirilse bile insanları asosyal ve bireysel varlıklar haline getirmiştir. Örneğin eskiden çektilen toplu fotoğrafların yerine öz çekimler (selfie) geçmiş, kalabalık arkadaş toplantıları yerini iki ya da tek kişilik oturmalara bırakmış, çay bahçeleri ya da kafeterya sohbetleri cep telefonu ve bilgisayar ekranlarındaki konferans tipi buluşmalara taşınmıştır. İnsanlar, takipçi sayısının verdiği

³⁷⁹ Atilla Arkan, “Pandemi Süreci ve Din”, Kriter Dergisi, Mayıs, 5/46, (2020), 33-35.

³⁸⁰ İhsan Çapçioğlu – Niyazi Akyüz, (ed.), Din Sosyolojisi El Kitabı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 284.

³⁸¹ Muhittin İmli, PKK ve Din, Ulus İnşa Sürecinde PKK ve Din İlişkisi (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 44-45.

yanılsama ile her geçen gün daha fazla sosyalleştiğini zannederken, alışveriş merkezi kalabalıkları içerisinde yapayalnız hale gelmiştir.³⁸²

Koronavirüs büyük bir anlam daralması olduğu bir zamanda ortaya çıkmıştır. Kullanılan kavramlar kuşaklar arasında hızla farklılaşmaya başlamışken, aile bireylerinin bile evde mesafeli olunmasını isteyen, toplu yaşam alanlarını reddetmekten öte yasaklayan gözle görülmeyen fakat fazlasıyla büyük bir tehdit, tüm insanlığı evlerine hatta odalarına kadar hapsetmiştir. Modern zamanın son kuşağı diyebileceğimiz genç neslin zaten baştan kabullendiği siber dünya, bütün gerçekliğiyle kendini insanlığa tekrar kabul ettirmiştir.

Covid-19 Pandemisi, büyük olasılıkla, bireysel dindarlık algılarında mühim değişikliklere sebep olacaktır. Bununla beraber kalabalıkların içindeki yalnız bireyin anlam arayışına cevap verme sorumluluğunu üstlenen kutsal dünyanın aktörlerini de kalıcı olarak değişime zorlayacaktır. Pandemi sonrası dönemde kurumsal dinler, kendilerini yenileyebildikleri ve çağın değerlerine uydurabildikleri kadar hayatîyetini sürdüreceklerdir. Pandemi dönemi, bireysel dindarlık algılarında önemli değişikliklere zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla birey hangi dindarlık özelliklerini taşırsa taşırsın, özellikle toplum içinde bireysel olarak anlamlandırmaya çalıştığı veya uzaklaşmak istediği ölüm korkusuyla muhakkak yüzleşmek durumunda kalmıştır. Bu durumda geleneksel ve modernist dindarlık tipolojilerinin, popüler dindarlık karşısında gücünü kaybetmelerinin sebebi olacaktır.

Covid-19 virüsünün tüm inanç kesimlerinin kutsal algısını ve otoriter dini grup liderlerinin otoritesini sarsabilecek bir etkisi oluşmaktadır. Bu görünmeyen düşmanın karşısında neredeyse tamamı geri çekilerek binlerce yıla uzanan dini pratiklerini iptal etmek ya da ertelemek zorunda kalmışlardır. Bu çaresizlik içinde olma durumunun, modernist dindarlık da dâhil olmak üzere tüm dindarlık çeşitlerini farklı oranlarda çözülmeye götüreceği, modernist dindarların azımsanmayacak kadar deizm ve ateizme yöneleceği, diğer dindarlık tipolojilerinden ise istisnai durumlar hariç belli oranlarda modernist dindarlığa kaymalar olacağı değerlendirilmektedir. Ancak deizm ve ateizm, bireylerin mana alemini anlamlandırma arayışına doyurucu ve net cevaplar vermekten aciz olduklarından, birey daha sonra tanışacağı ve güçlü misyonerlik anlayışıyla öne çıkan dinlerin ya da çekici görünümüyle bireyi etkileyen inanç gruplarının bağılı olmaya doğru ilerleyecektir.

Covid-19 pandemi dönemini, aynı zamanda ölüm korkusuyla evlerinden dışarı çıkamayan sayıları azımsanmayacak kadar fazla olan halk kitleleri için bir travma dönemi olarak adlandırmak da mümkündür. Her travma sonrası dönemde olduğu gibi bu pandemi döneminde de toplumun önemli bir kısmının Tanrı ile iletişim vasıtaları aramaya başlaması doğaldır. İki farklı yöne doğru olabileceği değerlendirilen bu yönelimin

³⁸² Muhittin İmîl, “Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihani: Post-Pandemik Dönem ve Din”, Dini Araştırmalar Dergisi, 23/57, (2020), 81.

muhtemel istikametlerinden birisi ve daha zayıf olanı, kurumsal dinlerdir. Ancak bu durum çoktandır benzerleri arasında ön plana çıkmak zorundaki bir olgu durumuna gelmiş olan dini içeriğin, en iyi sunulduğu, pazarlama mantığı ve müşteri-satıcı ilişkisinin en gerçekçi biçimde yerleştirildiği kurumsal dinler için geçerlidir. Bu dünyanın gerçeklerinden uzak, kitlesel iletişimi tam anlamıyla başaramayan, müntesiplerinin memnun olmasının önemli olduğu fikrinden uzak dinlerin, kaybedenler hanesine yazılmaları muhtemeldir.

Küresel salgın sürecinde karantina uygulaması ve izolasyon sürecinden dolayı ibadetlerin toplu ifa edilmesinde yaşanan sıkıntılar, pandemi sonrası dönemde enformasyonel dünyanın dinlerle daha sıkı ilişki kurmasını sağlayacak gibi durmaktadır. İlgi oranları değişmekle beraber sanal kiliseler örneğinde görüleceği üzere neredeyse dinlerin tamamı ve dini grupların dijitalleşme ve enformasyon teknolojilerine adapte olma konusunda kendi paylarına düşeni alma gayretleri görülmektedir. Hayat normal seyrinde gitmese bile dini grupların ve liderlerinin enformasyonel dünya ve teknolojik gelişmeleri takip etme konusunda çok daha etkin olabileceği görülürken, pandemi döneminin etkileri ele alınarak, pandemi sonrası dönemin hem bireysel dindarlık tarafında, hem de dini bilgiye sahip dini liderler tarafından eksiklerin giderilerek olumsuzlukların telafisi açısından paradigmalarda değişim süreci işleyeceği görülmektedir.³⁸³

Teknoloji çok yakın zamanda insanlara bir sanal artırılmış gerçek gözlük (AR/VR) marifetiyle bulunduğu mekândan herhangi bir ibadethaneye bağlanma, en etkili ve tanınmış din adamından öğütler dinleyip manevi doyuma erebilecek, yeni teknolojik imkanlar sayesinde ibadetler istenilen bir camide, hatta Kâbe’de bile “gerçek zamanlı” yapılabilecektir. İnsanlar bulunduğu yerden çok uzaktaki bir kilisede bir törene ya da başak bir şehirdeki camide Cuma namazına katılacak, ibadetlere tam bir fiziksel gerçeklik algısıyla katılabilecektir. Bu durumda bireyler virüsün etkisinden uzak, sanal bile olsa cemaat ruhunu yaşayabilecekler ve kurumsal dini törenler ile uzaktan da olsa kolektif bütünleşme ruhunu gerçekleştirebileceklerdir. Din ya da dini grupların post-pandemik dönemde dijital dünya ile gerçekleşme ihtimalinin olduğunu düşündüğümüz son olasılık, elbette fütüristik düşünce anlamında tüm riski içerisinde saklar. Fakat bu söylenenlerin asla gerçekleşmeyeceğini söylemek de mümkün değildir.³⁸⁴

Koronavirüs salgını sonrası dünyanın eskisi gibi olmayacağı dile getiriliyor. Siyaset bilimcileri, sosyologlar ve daha birçok bilim uzmanları “nasıl bir dünya düzeni olacak?” sorusuna odaklanmış durumdadır. Örneğin, Harvard Üniversitesi uluslararası ilişkiler profesörü Stephen Walt, güç ve nüfuzun Batı’dan Doğu’ya kayacağını, milliyetçiliğin daha çok sağlanacağını, daha kapalı, daha az müreffeh ve daha az hür bir dünyanın haberini veriyor. Dünya hızlı bir dönüşüm ve değişim yaşıyor ve kaçınılmaz olarak bu durum, dinî alanı da etkileyecektir. Zira inançların yaşanabilmesi mekâna ve

³⁸³ İmîl, “Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihani: Post-Pandemik Dönem ve Din”, 85.

³⁸⁴ İmîl, “Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihani: Post-Pandemik Dönem ve Din”, 86-87.

sosyal zemine ihtiyaç vardır. Ekonomik, siyasal ve bilimsel gelişmeler insanın dünyaya bakışını nasıl değiştiriyorsa inançlarını da mutlaka etkileyecektir. Bu açıdan bakıldığında pandemi sonrası sosyal hayat ve inançtaki değişimler kaçınılmaz gözükmektedir.

Dünya sadece bugün salgınlarla karşılaşmıyor, geçmişte yaşanan veba salgını da buna benzer bir kriz durumu yaratmıştı. 14. yüzyılda görülen ve “Kara Ölüm” olarak adlandırılan salgın da geniş çaplı bir pandemi olarak kabul edilebilir. Ancak, dünya artık 14. yüzyıl dünyası değil fakat insanoğlunun bu tip krizler karşısında aldığı önlemler, takındığı davranış modelleri bize çok şey öğretiyor. Manevi güçleri ellerinde olsa bile din adamları tıbbi müdahale etme ayrıcalıklarını kaybettiler. Diğer yandan Sekülerizm artık tamamen din karşıtlığı olarak ele alınmamaktadır. Yani sekülerleşme kurumsal dinlerin eridiği anlamına da gelmiyor artık. Dünya geliştikçe ve modernleştikçe dinler kayboluyor diyemeyiz. Bilakis 2050 yılında ateizmin azalacağı buna rağmen dinlerin etkisinin daha arttığı bir dünya bekleniyor.³⁸⁵

Bunun yanında kurumsal dindarlığın yani İslam ya da Hıristiyanlığın kurumsal öğretilerine karşı daha bireysel bir dindarlığın geçtiğini de görebilmekteyiz. Dinler yok olmuyor ancak form değiştirerek dindarlık alışkanlıkları farklılaşıyor diyebiliriz. Ünlü kamuoyu araştırma şirketi PEW’in anketlerine göre insanların dinî kurumlara eskisi kadar güveni kalmamıştır. Bir dini gruba bağlı olmaksızın inanç olarak Tanrı’ya bağlılık artıyor. İnsanlar yüce bir varlığa inançla bağlı fakat bu inanç bir dini kuruma ya da kiliseye bağlı olmaksızın devam edebiliyor. Bunu aslında Türkiye için de söylemek yanlış olmayacaktır, dini gruplara yönelim ve güven gün geçtikçe azalıyor.

Koronavirüs salgını modern çağın bireylerini eve hapsetti. Bunun için dindar, muhafazakâr, laik fark etmiyor insanların büyük çoğunluğu ilk önce devletine sığınıyor. Modern tıp bir anlamda yeniden doğuyor. Birçoğumuzun sık sık eleştirdiği devletin sağlık sistemindeki tekeli herkesin kurtuluş umudu oluyor. Modern birey artık din adamına değil, bir uzman görüşüne başvurmayı daha çok yeğliyor. Bu açıdan bakıldığında koronavirüs bilimin etki alanını daha da genişletecek gibi duruyor. Devlete ve bilime olan güvenin arttığı bu süreçte kendini yenileyemeyen dinî kurumların işi daha da zor gibi görünmektedir.

Dindarların vaat ettiği dünya ile yaşadığı dünya arasında büyük bir uçurum bulunuyor. Dinler barışı, adaleti, mütevazılığı, ihtiyaç sahiplerine yardımı emrediyor ama insanlar dininin adını kullanarak katliam yapıyor veya yaptırıyor. Gençler böyle bir dünya ve ideolojik saplantıları kabul etmek istemiyor. Dinlerin temelinde cemaat olma ve bir araya gelerek dinî ritüelleri yerine getirmek oldukça önemlidir. Ancak modern zamanın bazı farklı tecrübeleri (Koronavirüs gibi) kurumsal ve cemaatle dindarlık yerine daha bireysel bir dindarlık tecrübesini daha cazip hale getirebilir. Bu yüzden Covid-19 koronavirüs salgını uzmanlığa olan güveni artırdı diyebiliriz. Bu da bize, bilimin

³⁸⁵ Hilmi Demir, “Koronavirüs İnanç Dünyamızı ve Dinleri Nasıl Etkileyecek”, TASAV Dergisi, Ağustos, (2020), 296-297.

değerinin yükseleceği bir geleceğin önümüzde olduğunu gösteriyor.

Salgınla birlikte modern bilimlerin kutsama konuyu bilimle açıklamaya yararken, işi İlâhî iradede bağımsız kılma tehlikesine karşı dikkat edilmelidir. Seküler dilin özelliği genelde bağımsız fakat etkilidir. Sadece sebepleri konuşmak ilahi iradeye haksızlıktır. Burada Sünnetullahı anlamaya çalışmak, olanları Allah'ın takdiri, emir ve yasaklarıyla birlikte görebilmektir. Tevekkül gibi tedbir de zorunlu bir vecibedir. Bütün sebep ve tedbirlerin üzerinde nihaî takdirin Allah'a ait olduğu inancı, sorumluluğu ihmale, insanı kâinatın işleyiş yasalarını inkârâ götürmez. Allah (cc), “Korunma tedbirlerinizi alın”³⁸⁶, diye emretmektedir. Resûlullah (sav), “Ey Allah'ın kulları! Tedavi olunuz! Muhakkak ki Cenab-ı Hak, hem hastalığı, hem de devâyı yaratmıştır.”³⁸⁷, buyurur.

Dindarlık boyutuna göre farklılaşan eğilimler ise, özellikle pandeminin sebeplerine ilişkin yaklaşımlarda kendini göstermektedir. Bu konuda, “takdir”, “tedbir” ve “takdir-tedbir” boyutlu olmak üzere üç ayrı yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Takdir yaklaşımına göre, pandemi bir uyarıdır. Deprem, kuraklık, savaş ve salgın gibi felaketler, ilahi bir ceza, ikaz ve ihtar olarak ele alınabilmektedir. Bu bakış açısında olanlar tezlerini, bilhassa Kur'an kıssalarından ve peygamberlerin hayatlarından örneklerle desteklemektedir. Bunun yanında tedbir yaklaşımını savunanlara göre ise, salgın; insanın hatalarının bir sonucudur ve sorumluluğu tamamıyla insana aittir. Bu durumda ilahi bir müdahale söz konusu değildir. Bütün bunlar, zamanında ve gerekli tedbirler alınmadığı için yaşanmaktadır. Örneğin Covid-19 pandemisi henüz bu kadar yayılmadan gerekli tedbirler alınsaydı, vakaların yayılması ve artması önlenebilirdi.

Bu iki bakış açısını birleştirerek ortaya üçüncü bir bakış açısı olarak çıkan takdir-tedbir yaklaşımına göre ise, bu durum ne tek başına takdir ne de tedbir ile açıklanabilir. İnananlar açısından evrendeki her şeyin ilahi plana göre gerçekleştiği fikrinde herhangi bir sıkıntı yoktur. Nitekim Kur'an'da insanın kendi yapıp ettikleri yüzünden pek çok zorluk ve felakete yüz yüze gelmek durumunda kaldığı ifade edilmektedir. İnsanların sorunlara kayıtsız kalmaması; diğer insanlara, doğaya ve canlılara zarar vermekten özellikle kaçınması dünyayı daha mamur daha yaşanabilir hale getirmeye büyük katkı sağlayacaktır. Yukarıda değindiğimiz bu üç temel yaklaşımla beraber, pandeminin küresel güçler tarafından dünyanın düzenini kendi istedikleri doğrultuda değiştirmek amacıyla laboratuvar ortamında üretilen bir virüsün sonucu olduğunu iddia edenler de mevcuttur. Bu perspektiften bakanlar, pandeminin faturasını, küresel aktörlerin kendi çıkarları ve yanlış politikalarına bağlamaktadır.

³⁸⁶ Kur'an- Kerim Meali, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), en-Nisa 4/102.

³⁸⁷ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezid) et-Tirmizi, Sünenü't-Tirmizi, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine, 1964-1967), “Tıbb”, 2.

3. ARAŞTIRMA BULGULARI VE YORUMLAR

Araştırmanın bulgular bölümünde, Mart 2020 ile Aralık 2021 tarihleri arasında yayınlanan 50 tez, makale, dergi, rapor, röportaj vs. tarandı. Bu bağlamda Covid-19 salgınının dijitalleşme, bireyselleşme ve bunların dine olan etkisi ile eğitime yansımaları araştırmanın bulgularına bu bölümde yer verilmiştir.

3.1. Pozitif Dindarlık ve Dijitalleşme

Bulgular, tez, makale, dergi, rapor ve röportajın alanlara göre dağılımı, içeriklerinin alanlara ilişkin olarak Covid-19'un etkilerinin "olumlu" ve "olumsuz" olarak yansımaları frekans (f) ve yüzdelik (%) olarak gösterilmiştir. Alanlardaki yansımalarının etkilenme düzeyi, araştırma sayıltılarını destekleme düzeyi negatif, pozitif ve yüksek olarak değişimi tabloda ve grafikte gösterilmiştir. Tablolar ve grafikler yorumlanmıştır.

Tablo 3.1. Covid-19 salgın sürecinde Mart 2020 ile Aralık 2021 tarihleri arasında yayınlanan 50 tez, makale, dergi, rapor ve röportajın alanlara göre dağılımı.

<i>Alanlar</i>	<i>Frekans (f)</i>	<i>Yüzdelik (%)</i>
Dini	16	8
Ekonomik	5	2,5
Dijital	7	3,5
Eğitim	4	2
Toplumsal	18	9
Toplam	50	100

Tabloda, toplumsal alanda 18, dini alanda 16, dijital alanda 7, ekonomik alanda 5, eğitim alanında ise 4 yayına rastlandı. Covid-19 Salgınının toplumsal yansımalarının birinci, dini yansımalarının ikinci, dijital yansımalarının üçüncü, ekonomik yansımalarının dördüncü, eğitim alanında yansımalarının ise beşinci sırada yer aldığı görüldü.

Tablo 3.2. Covid-19 Salgın sürecinde Mart 2020 ile Aralık 2021 tarihleri arasında yayınlanan 50 tez, makale, dergi, rapor ve röportaj içeriklerinin alanlara ilişkin olarak Covid-19'un etkilerinin "olumlu" ve "olumsuz" olarak yansımaları.

Alanlar	<i>Olumlu</i>		<i>Olumsuz</i>	
	Frekans(f)	Yüzdelerik (%)	Frekans (f)	Yüzdelerik (%)
Dini	16	3,84	0	0
Ekonomik	0	0	5	1,35
Dijital	7	1,68	0	0
Eğitim	0	0	4	1,08
Toplumsal	0	0	18	4,86
Toplam	24	100	27	100

Tabloda, Covid-19'un etkilerinin dini alanda ve dijital alanda yansımalarının olumlu olduğu görülürken; ekonomik alanda, eğitim alanında ve toplumsal alanlarda olumsuz yansımalarının olduğu görülmektedir. Süreç içerisindeki izlenimler de bu verileri destekler nitelikte olduğu yönündedir.

3.2.Covid-19'un etkilerinin "olumlu" ve "olumsuz" olarak yansımalarına ilişkin sunulan tez, makale, dergi ve raporlar

Covid-19 Salgınının dini alana yansımalarının olumlu yönde olduğuna dönük; Deloitte Türkiye Danışmanlık Ekibi, Nisan ayında Covid-19 salgınının Türkiye’de farklı alanlara etkilerini, tüketicilerin dijital etkileşimi üzerinden analiz etmiş ve salgının etkilerinin hissedildiği dönem için öncü değişimleri göstermeye çalışmıştır. En dikkat çekici veri de dijital etkileşim değişimi: ‘‘Mart ayından itibaren tüketicilerin artan belirsizlik ve endişe ortamında dini içeriklere yöneldiğini ve Ramazan Ayı’nın da etkisiyle Nisan ayında taleplerinin daha fazla arttığını’’³⁸⁸ yönündedir.

Covid-19 Salgınının Dijital alana yansımalarının olumlu yönde olduğuna dönük;³⁸⁹ ‘‘COVID-19 Salgını Sürecinin Bir Gerçeği Olarak Dijital Göç, başlıklı makalesinde Mustafa HATIPLER, Nilgün KÖKSALAN, insanlık tarihiboyunca dönem dönem meydana gelen salgınların başta sağlık olmak üzere; bireysel, sosyal ve ekonomik anlamda çeşitli etkileri olduğunu, salgının kontrol altına alınması ve önlenmesine ilişkin yürütülen tedbirler sağlıktan, gündelik yaşama; üretimden, tüketimden; eğitimden ekonomiye; birçok farklı alana yönelik alışkanlıklarda değişim ve

³⁸⁸ Deloitte Türkiye (İstanbul: Deloitte, 2020), 2/1-21.

³⁸⁹ Mustafa Hatipler – Nilgün Köksalan, ‘‘Covid-19 Salgını Sürecinin Bir Gerçeği Olarak Dijital Göç’’. International Paris Conference On Social Sciences, February 7/8, (2021), 90-103.

dönüşüme yol açtığını, özellikle bu dönemde dijitalleşme sürecinde yaşanan gelişmeler birey ve toplumların yaşam tarzlarını farklı bir boyuta taşıdığı, salgın sürecinde, ekonomik ve sosyal faaliyetlerin devamlılığının sağlanabilmesi bağlamında dijital araçların kullanımı başta okullar ve üniversiteler olmak üzere kamuda ve özel sektör de teşvik edilerek bu yöndeki girişimlerin desteklendiği, gerek eğitim, gerek sağlık, gerekse kamusal birçok alandaki uygulamalara bakıldığında Covid-19 salgınının dijital göç üzerinde hızlandırıcı etkisinin açıkça görüldüğü, bireysel, toplumsal ve ekonomik birçok alanda etkileriyle gündeme gelen dijital göç olgusunu Koronavirüs pandemisi sürecinde nedenleri ve sonuçları itibariyle³⁹⁰ irdelenmektedir.

3.3. Ekonomi ve Eğitimde Negatif Etki

Covid-19 Salgınının Ekonomik alana yansımalarının olumsuz yönde olduğuna dönük; KPMG Türkiye'nin Nisan ve Mayıs aylarında gerçekleştirdiği iki farklı yazıda; "İş Dünyası Gözünden Covid-19'un Etkileri" araştırmasının sonuçlarına göre; "pandemiden en çok etkilenen alanların başında tedarik zincirleri geldiğini, anketin sonuçlarına göre Mayıs ayında şirketlerin %86'sı pandemi sürecinden olumsuz etkilendiğini belirtmiştir. Pandeminin tedarik zinciri üzerindeki etkilerine bakıldığında ise şirketlerin %9'u çok yüksek, %14'ü yüksek, %16'sı orta ve %22'si düşük oranda etkilendiklerini belirtmişlerdir. Bu alanda çok düşük etkilenen ya da hiç etkilenmediğini söyleyenlerin oranı ise %40'ta kalmıştır. Katılımcıların %39'u, Covid-19 sebebiyle hammaddeye erişim ve lojistik gibi tedarik zinciri konularında ciddi problemler yaşadıklarını belirtmiş, %40'ı üretim maliyetlerinde artışa, %26'sı da iş gücü sıkıntılarına maruz kaldıklarını belirtmişlerdir." "Küresel salgının gölgesinde değişen yatırım iklimi başlıklı yazıda: Aralık 2019'da Çin'de başlayan, 2020 kış aylarında Uzak Doğu'da, 2020 bahar aylarında ise dünyanın geri kalanına yayılan ve küresel bir salgın ilan edilen Covid-19 global ve yerel ölçekte sosyal, ekonomik ve ticari hayat üzerinde daha önce benzeri görülmemiş etkiler yarattığını, birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede uygulanan sokağa çıkma yasakları, seyahat kısıtlamaları ile beraber ortaya çıkan ani talep düşüşleri ve hızla artan işsizlik oranları ile beraber ekonomik aktivite özellikle havacılık, konaklama, eğlence, otomotiv, gıda dışı perakende gibi belirli sektörlerde durma noktasına geldiğini, bu durumun sonucu olarak 2020 yılında global büyümenin IMF ve DünyaBankası gibi kurumlar tarafından önemli seviyede negatif olacağı."³⁹¹ öngörüsünde bulunulmuştur.

Covid-19 Salgınının Eğitim alanına yansımalarının olumsuz yönde olduğuna dönük; "Covid-19 Salgınının Eğitime Yansımaları" Milli Eğitim Bakanlığı, İzleme Raporu'ndan:³⁹² "Covid-19 salgını sebebiyle 13 Mart 2020'de yüz yüze eğitime ara verilmesi ile başlayan süreç, Türkiye'de eğitim alanında 2020 yılında yaşanan

³⁹⁰ Hatipler – Köksalan, "Covid-19 Salgını Sürecinin Bir Gerçeği Olarak Dijital Göç", 91-99.

³⁹¹ KPMG Türkiye (İstanbul: KPMG, 2020).

³⁹² Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), İzleme Raporu (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2020), 40-43.

gelişmelerin temel belirleyicisi oldu. Bahar tatilinin öne alınması ile başlayan dönem, bir türlü bitmeyince okulların ne zaman açılacağı, nasıl açılacağı gündemin en önemli konusu oldu. Okul öncesi eğitim kurumları, ilkokullar, ortaokullar, liseler, üniversiteler, özel okullar, özel gereksinimli öğrenciler, sınava hazırlanan öğrenciler, ders ve dönem sınavları, ulusal sınavlar, açık öğretim sınavları vd. bütün eğitim süreçleri salgının neden olduğu kısıtlamalardan etkilendi.”

Okulda görevli idarecilerin, okula gelip gelmeyecekleri, okulların hijyeni, öğretmenlerin durumu, ek derslerin ödenip ödenmeyeceği gibi hususlar salgın döneminin başka bir boyutu olarak gündeme geldi. Ek ders ücretlerinin yüz yüze eğitime ara verildiği dönem boyunca, normal eğitimdeki gibi ödenmeye devam edeceği kararı ile ilgili bu belirsizlik netlik kazandı.

MEB, 11 Eylül’de 81 ilin Millî Eğitim Müdürlüğüne gönderdiği yazı ile okulların ne şekilde açılacağına dair açıklık getirdi. Güz döneminde dönüşümlü ve kademeli yüz yüze eğitime geçiş ve uzaktan eğitimlerin yürütülmesi sürecinde kaç ders yapılacağı, derslerin ve teneffüslerin süreleri, sınavların yapılma biçimi, devam durumu vb. konularda tereddütler genelgelere ve açıklamalarla giderildi.

Güz döneminde, “27 Ekim tarihinde yapılan açıklamayla sınavların okullarda yüz yüze yapılacağı kararına istinaden bazı okullar sınavlarını yaptı. Bütün öğrencilerin sınavlarının yapılamamış olması ders notlarının belirlenmesinde eşitsiz bir durum oluşmasına yol açtı. Salgın sürecinde farklılaşan uygulamalardan biri de özel okullarla ilgili olarak yaşandı. Bazı özel okullar 31 Ağustos itibariyle sınava girecek sınıflarda yüz yüze eğitime başlamıştı. Bu durum devlet okulu öğrencileri ile özel okul öğrencileri arasında bir eşitsizliğe yol açacağı gerekçesiyle tartışıldı. 20 Kasım tarihi itibariyle özel okullar da dâhil olmak üzere bütün öğrenciler yeniden uzaktan eğitime döndü.” Salgının ilk dönemindeki sıkı sokağa çıkma yasağının ardından “Haziran ayından itibaren yaz ayları da dâhil olmak üzere okul öncesi eğitim kurumları açık kaldı. Ancak Kasım ayı ile başlayan tamamen uzaktan eğitime geçişle birlikte önce okul öncesi eğitim kurumlarının da uzaktan eğitime geçeceği açıklandı, ardından ertesi gün okul öncesi eğitim kurumlarının yüz yüze eğitime devam edeceği ilan edildi. Bu durumun öğretmenler arasında bir eşitsizliğe yol açtığı öne sürüldü. Yüz yüze eğitime geçme kararı sürekli revize edildi. 2020-2021 eğitim-öğretim yılına daha olumlu beklentilerle başlandığı hâlde Eylül ayından itibaren vaka sayısının hızla artması Kasım ayında okulların yeniden kapanması kararını” getirdi.³⁹³

2021-2022 eğitim-öğretim yılı 6 Eylül’de yüz yüze eğitime başlayacağı açıklandı. Açıklama sonrası okulların yüz yüze eğitime başlayıp başlamaması tartışması yaşandı. Bakanlık, salgın tedbirlerini en üst düzeyde alacağını kamuoyuyla sürekli

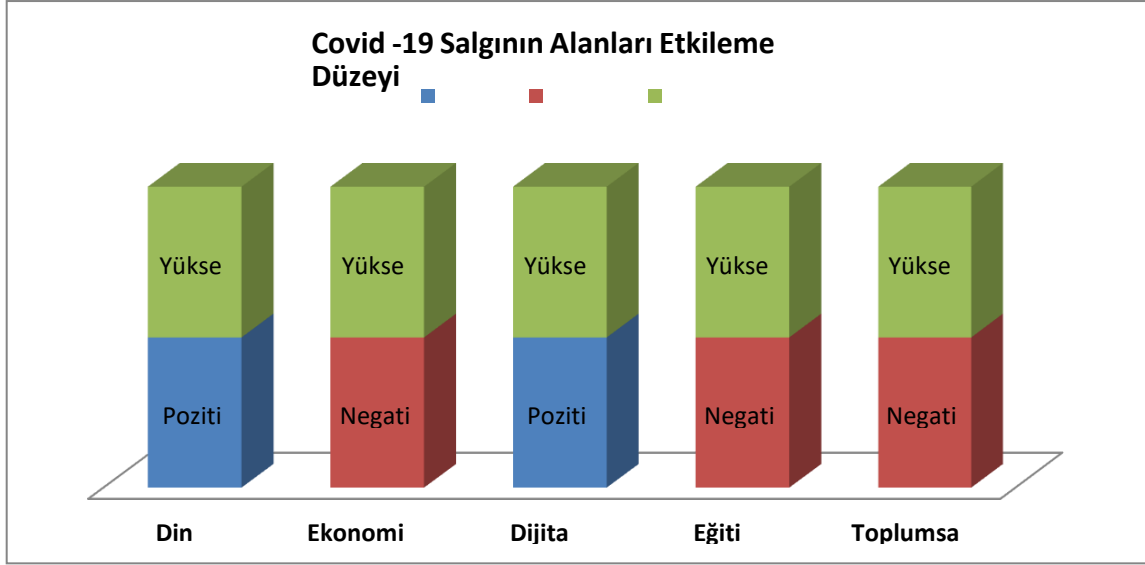
³⁹³ Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), İzleme Raporu (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 2020),40-43.

olarak paylaştı. “Okullarda Kovid-19 Pozitif Vaka Çıkması Durumunda Yapılması Gereken Uygulamalar Rehberi’ni yayınladı ve sürekli güncelledi. Bakan, 71 bin 320 okuldan hiçbirinin vaka nedeniyle kapatılmadığını ancak kapatılan bazı sınıflar bulunduğunu söyleyerek sürecin "sınıf bazlı" ve "vaka bazlı" yönetildiğini belirtti. PCR Testi zorunluluğu ve öğretmenlerin aşı durumu kamuoyunda yine çokça tartışıldı. Bakanlık, 21.11.2021 tarihi itibarıyla öğretmenlerin aşı oranının %93 olduğunu açıklayarak bu tartışmaya son noktayı koydu. Yarıyıl tatiline kadar da yüz yüze eğitim önemli bir aksaklık yaşanmadan devam etti. Öğrenciler uzun bir aradan sonra karne heyecanını yaşadı.

3.4. Risk Toplumunda Covid-19 Pandemisinin Negatif Toplumsal Yansımaları

Covid-19 Salgının Toplumsal alana yansımalarının olumsuz yönde olduğuna dönük; “COVID-19 Küresel Salgınının Toplumsal Etkileri, başlıklı makalelerinde Kemal ATAMAN, Veysel BOZKURT vd., salgın sürecinde kişilerin algı, tutum ve davranışlarını değerlendirerek, salgına yönelik toplumsal eğilimleri incelemişlerdir. Bulgulardan hareketle ülkeyi yönetenler için öneriler sunmuşlardır. Salgının süresi uzadıkça toplumda varoluşsal kaygıların arttığını, geçen süre içinde insanlar yorulduğunu, bazılarında bıkkınlık, umursamazlık ve inkârın arttığını; ne olacaksabir an önce olsun ve şu belirsizlikten kurtulayım ruh halinin hissedilmeye başlandığını, görece güçlü toplumsal bağları olanlar ve devlet kurumlarına güvenenler salgının getirdiği belirsizlik ve kaygı ile daha kolay başa çıktıklarını önesürmektedirler. Devletin izleyeceği sosyal politikalar, toplumun ekonomik ve psiko- sosyal sorunlarının azaltılmasında son derece önemli olduğuna yönelik.”³⁹⁴ tespitler sunmaktadırlar.

³⁹⁴ Kemal Ataman vd., “COVID-19 Küresel Salgınının Toplumsal Etkileri”, Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi, 78/3, (2021), 235-248.

Tablo 3.3. Covid-19 Salgının dini, ekonomik, dijital, eğitim ve toplumsal alanlardaki yansımalarının etkilenme düzeyi.

Grafikte, Covid-19 Salgının alanları etkileme düzeyi incelendiğinde; dini alanda ve dijital alanda pozitif yönlü ve yüksek oranda etkilenme düzeyi olduğu görülürken; ekonomik alanda, eğitim alanında ve toplumsal alanlarda ise negatif yönlü ve yüksek oranda etkilenme düzeyi olduğu görülmektedir. Süreç içerisindeki izlenimler de bu verileri destekler nitelikte olduğu görülmektedir.

Tablo 3.4. Covid-19 Salgın sürecinde Mart 2020 ile Aralık 2021 tarihleri arasında yayınlanan 50 tez, makale, dergi, rapor ve röportajın araştırma sayıtları arasındaki ilişki.

Sayıtlar		Sayıtlar Arası İlişki		
		Pozitif	Negatif	Yüksek
1	Modern çağda meydana gelen gelişmelerin doğal sonucunun dijitalleşme olduğu; Koronavirüs salgının ise dijitalleşmeyi her alanda yaygınlaştırdığı,	*		*
2	Dijitalleşmenin sonucunun bireyselleştirme olmadığı; bireyselleştirmeye katkı sağladığı, Koronavirüs salgının ise, toplumlarda var olan bireyselleşme eğilimini daha da belirginleştirdiği,		*	*
3	Modern çağ kültürünün bir parçasının bireyselleşme ve kutsallardan uzaklaşma olduğu ancak bireylerin yaradılışları gereği zor durumlarda baş başa kalınca dine yönelik eğilimlerinin arttığı, buna karşın bireylerin sosyalleşme eğilimini azalttığı,	*		*
4	Pandemi sürecinin, insanların dua, ibadet, dinî faaliyet ve pratiklerinde de çeşitli değişikliklere neden olduğu,		*	*
5	Covid-19 salgını öğrenme ortamlarında ve teknolojik alanda meydana gelen değişimler neticesinde, eğitim öğretim sürecine uygulamalarında öngörülemeyen değişiklikler meydana getirdiği,		*	*

3.5. Covid-19 Döneminde Toplumda Asosyalleşme ve Bireyselleşme

Tabloda, Modern çağda meydana gelen gelişmelerin doğal sonucunun dijitalleşme olduğu; Koronavirüs salgınının ise dijitalleşmeyi her alanda yaygınlaştırdığı sayılı ile Modern çağ kültürünün bir parçasının bireyselleşme ve kutsallardan uzaklaşma olduğu ancak bireylerin yaradılışları gereği zor durumlarla baş başa kalınca dine yönelik eğilimlerinin arttığı, buna karşın bireylerin sosyalleşme eğilimini azalttığı sayılısının pozitif yönde yüksek oranda bir değişim olduğu görülmektedir.

Dijitalleşmenin sonucunun bireyselleştirme olmadığı; bireyselleştirmeye katkı sağladığı, Koronavirüs salgını ise, toplumlarda var olan bireyselleşme eğilimini daha da belirginleştirdiği, Covid-19 salgını süreci insanların dua, ibadet, dinî faaliyet ve ritüellerinde de çeşitli değişikliklere neden olduğu, Covid-19 salgını dijital dünyada ve öğrenme ortamlarında meydana gelen değişimler neticesinde, eğitim öğretim sürecini ve uygulamalarında kaçınılmaz değişiklikler meydana getirdiği, sayılılarının ise negatif yönde yüksek oranda bir değişim olduğu görülmektedir.

3.6. Covid-19 Süreci İle Sosyolojik Kuramların Kesiştiği Noktaların İrdelenmesi

Araştırma kapsamında Jean Baudrillard'ın Simülasyon Kuramı, Ulrich Beck'in Risk Toplum Teorisi,³⁹⁵ Manuel Castells'in "Ağ Toplumu Kuramı"³⁹⁶, Erving Goffman'ın "Damgalama Kuramı"³⁹⁷, Zygmunt Bauman, "Akışkan Modernite"³⁹⁸ Kuramı ve Küreselleşme- Toplumsal Sonuçları" adlı kitabı incelenmiştir. Kuram ve Teoriler bağlamında araştırmayı destekleyen bulgulara yer verilmiştir.

Evreninin izlerini, sosyal medyanın gerçekliğinde bulmak konusunu kapsadığını ileriye süren J.Baudrillard'ın Simülasyon kuramında "hiper gerçekçilik"³⁹⁹ olarak tanımladığı durumla Covid-19 Salgın sürecinde yaşanan; "Umreden dönenler virüsü yaydı!" söylentisi ile Corona virüsü tedbirleri kapsamında 65 yaş üstündeki vatandaşlara sokağa çıkma sınırlandırılması getirilmiştir. Bu sırada bazı gençler kendilerine görev edinerek kameralar ile yaşlıları taciz ettiler. Baudrillard'ın, sözünü ettiği simülasyon evreni, hiper gerçeklikler sunmaya çalışmaktadır. Salgının bireyselleştirdiği fertler teknolojik çözümler üzerinden ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadır. Dindarlıkta bu süreçte bireysel dindarlığa dönüşerek aynı yönü izleyecektir. Kapitalist sistemin doğası gereği olan arz talepler dini yön ile de örtülecektir. Bu durumun J.Boudrillard'ın Simülasyon Kuramı ile ilişkili olduğu görüldü.

Ulrich Beck, küreselleşme ile birlikte risk, tehlike ve tehditlerin yapısında değişimler yaşandığını ileri sürer. Bu doğrultuda; Ulrich Beck'in "Risk Toplumu Teorisi

³⁹⁵ Beck, Risk Toplumu, 392.

³⁹⁶ Castells, Ağ Toplumunun Yükselişi, 714.

³⁹⁷ Erving Goffman, Damga, çev. Kolektif (İstanbul: Heretik Yayınları, 2014),208.

³⁹⁸ Bauman, Küreselleşme, Toplumsal Sonuçları, 160.

³⁹⁹ Baudrillard, Simülarklar ve Simülasyon, 230.

Çerçevesinden Covid-19 Pandemi Sürecinin Değerlendirilmesi” başlıklı makalesinde Özlem DUĞAN, Beck’in risk toplumu teorisinde dile getirdiği küreselleşme, bumerang etkisi, gerçeğe susamışlık, sosyal eşitsizlik, riskin inkârı, risk pazarlaması, bireyselleşme, bilimin yetersizliği ve itibar kaybı, medyanın riski sunuş biçimi konuları ile bağlantılı olarak pandemi süreci” ile ilişkili makalesinin U.Beck’in Risk Toplum Teorisi ile açıklandığı görüldü.⁴⁰⁰

Günümüz toplumunu, “ağ toplumu” olarak tanımlayan Castells’e göre; bilgi teknolojilerini temel alan teknoloji devrimi ivme kazanan bir hızla toplumun maddî temelini yeniden şekillendirdiğini öne sürer. Bu bağlamda; “Küresel Kentlerde Emegın Bireyselleşmesi Sürecinde Covid-19 Etkisi” başlıklı makalesinde Yasemin YALNIZOĞLU, Covid-19’un küresel kentlerde emek içindeki bölünmeyi ve yerleşmeyi derinleştirdiği ve emegın bireyselleşmesi sürecine katkı sağladığına” dönük makalesi M.Castells’in “Ağ Toplumu” Kuramı ile açıklandığı görüldü.⁴⁰¹

Erving Goffman ve damgalama teorisi, bireyin toplumsal yaşamdan dışlanmasını konu edinmektedir. Ona göre eğer psikolojik bir rahatsızlık varsa toplum bunu kusur olarak görür ve farklılaşma söz konusu olur. Böylelikle topluluk ve kişilerden kaçmak ve kendini ayırmak istemesinden dolayı bireye ayrımcılık yapılır. Goffman insanın kalabalıkların beklentilerini karşılayamayacağını anladığı an bir suçluluk hissi oluştuğunu ifade eder ve bu kavramsallaştırmayı kullanır. İşte bu durum hem Covid-19 salgını sürecinde ülkemizde yaşlıların virüsü yaydıklarını ifade etme, onlarla alay etme ve küçümseme söylemi ile onlara karşı nefret söylemi. Diğer taraftan, “Umreden dönenler virüsü yaydı.” söylentisi bu kuram bağlamında değerlendirilebilir. Ayrıca Türk kültüründe geçmişten günümüze var olan yaşlılara yönelik olumlu söylem ve davranışların, Covid-19 Salgını ile olumsuz doğru evrildiğine yönelik; “Goffman’ın Damgalama Kuramı Bağlamında Türkiye’de Covid-19 Süreci ve Yaşlılar Üzerine Bir Söylem Analizi: Twitter Örneği” başlıklı Yüksek Lisans Tezinde⁴⁰² açıklamalar bulunmaktadır.

Zygmunt Bauman: “Bireylerin yaşamış oldukları korkularla birlikte günümüzde belirsizlik ve güvensizlik ortamının akışkan moderniteyi doğurduğunu vurgulamıştır. Akışkan modernite kuramsallaştırmasından önce, modernizmin sert bir eleştirisini yapmıştır. Post modern dönem her ne kadar modernizmde yaşanan totalitarizmden kurtuluş gibi görünse de Bauman, post modern dönemin de modernizmden çok farklı olmadığını hatta bireylerin yaşamını daha da belirsiz hale getirdiğini” düşünmüştür. Ayrıca Zygmunt Bauman’ın; “Küreselleşme ve Toplumsal Sonuçları” adlı kitabı

⁴⁰⁰ Özlem Duğan, “Ulrich Beck’in Risk Toplumu Teorisi Çerçevesinden Covid-19 Pandemi Sürecinin Değerlendirilmesi”, Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, 38, (2021), 513.

⁴⁰¹ Yasemin Yalınzoğlu, “Küresel Kentlerde Emegın Bireyselleşmesi Sürecinde Covid-19 Etkisi”, Akademik Düşünce Dergisi, 3, (2021), 19-29.

⁴⁰² Banu Demirbaş, Goffman’ın Damgalama Kuramı Bağlamında Türkiye’de Covid-19 Süreci ve Yaşlılar Üzerine Bir Söylem Analizi: Twitter Örneği, (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan ve Toplum Bilimleri Ana Bilim Dalı Sosyoloji Yüksek Lisans, 2021), 49-56.

yaşanan Covid-19 pandemi sürecini anlamlandırmak açısından önemli bir kaynaktır. Risk toplumu teorisini literatüre kazandıran Beck'e göre, devletler arası sınırların kalktığı modern çağda, dünyanın herhangi bir yerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar bütün dünya ülkelerini etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında zaman, risk toplumunun içinde bulunduğu durum ile günümüzde halen varlığını devam ettiren salgın sürecinde ortaya çıkan sonuçlar birbiriyle aynıdır.

Sonuç olarak; Covid-19 Salgın sürecinde salgının yayılma hızı ve alınan tedbirlerle örtüştüğü değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Z.Bauman'ın; "Akışkan Modernite Kuramı" ve "Küreselleşme - Toplumsal Sonuçları" adlı kitabıyla da işlenen küreselleşme kavramının örtüştüğü görüldü.

3.7. Covid -19 Salgının Dijitalleşmeyle Olan İlgisinin İrdelenmesi

Covid-19 Salgının dijitalleşmeye olan etkisi akıllı teknolojiler, iletişim teknolojileri ve uygulamalar kapsamında yer alan araştırma, anket ve indirme sayıları; Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV)'nin, 2021 "Tarım Teknolojileri Hit Perspektifinden Pazara Giriş İçin İpuçları"⁴⁰³ adlı yayını, International Data Corporation Türkiye'nin (IDC) verileri, İngiltere Ulusal Sağlık Hizmetleri (NHS) Tıbbi Direktörü Stephen Powis'in açıklaması, Sensor Tower'ın hazırladığı rapor,⁴⁰⁴ TÜİK verileri, veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Bu bağlamda, Covid-19 koşulları ile dijital çözümlere olan ihtiyacı ve kullanımı yoğunlaştırdığı yönünde Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV)'nin yayınladığı "Tarım Teknolojileri Hit Perspektifinden Pazara Giriş İçin İpuçları" adlı yayında da vurgulanmıştır. Ayrıca bu yayında; "Akıllı Algılama ve İzleme, Akıllı Kontrol, Akıllı Planlama ve Analiz" başlıklarında yeni teknolojilerden olan dronlar, büyük veri, sensör, otonom sistemler vb. yoğun olarak kullanılabilmesinin de öngörülmesi,

Bir diğer çalışmada; "Covid-19 Salgın süreci son birkaç yıldır konuşulan dijital dönüşüm ve mobil teknolojiyi kullanmanın kaçınılmaz olduğunun bir kez daha gözler önüne serilmesi, IDC'nin verilerine göre 2020 yılının ilk çeyreğini PC pazarında yüzde 25,1, yazıcı pazarında ise yüzde 42 payla bu alandaki ünlü bir markanın satış verilerine yansımaları,"⁴⁰⁵

Bir başka veride, "4.5G mobil iletişim teknolojisi 1 Nisan 2016 tarihi itibarıyla Türkiye'de kullanılmaya başlanması, 4.5G ile kullanıcılara daha hızlı Genel Ağ erişim ve kullanım olanağı sunulması, bu teknolojiyle 3G'nin en az 10 katı hıza ulaşılabilir olması, özellikle yüksek veri hızları ve düşük gecikme süreleri sayesinde bilgiye erişim hızlandırması, bu sayede HD kalitesinde ve daha yüksek hızda video, film, dizi ve TV

⁴⁰³ TTGV Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (İstanbul: TTGV, 2021).

⁴⁰⁴ Sensor Tower, 2020 Raporu.

⁴⁰⁵ IDC,

<https://printing3d.news>

izlenebiliyor olması,’’

Mobil iletişim teknolojilerindeki bu gelişmeler Covid-19’un 5G teknolojisinin yardımıyla yayıldığı yönündeki komplo teorisine bile konu olması, bazı bilim insanları Covid-19 ile 5G arasında bir bağlantı olabileceği fikrinin biyolojik olarak imkansız olduğu yönünde açıklama yapmak zorunda olmaları, ayrıca İngiltere Ulusal Sağlık Hizmetleri (NHS) Tıbbi Direktörü Stephen Powis de komplo teorilerini "en kötü sahte haber türü" olarak nitelendirmesi de salgın ile dijitalleşme arasındaki bağlantının varlığını ekstrem bir alanda bile ilişkisinin varlığını ortaya koyması,

Sensor Tower'ın hazırladığı rapora göre; “Covid-19 salgınında yıldızı parlayan Zoom, dünya çapında App Store ve Google Play'de tek bir çeyrekte 300 Milyon indirmeye ulaşan üçüncü uygulama olmasının da oldukça dikkat çekici bir veri olması,’’ Covid-19 Virüsünün Dijital Medya ve Mobil Üzerindeki Etkisinin yaşam biçimimizi nasıl değiştirdiğini, Eğitim, İş, Oyun, Sosyal, Eğlence, E-ticaret Sağlık ve Yemek Getirme uygulamalarına da bakıldığında; Çin'de şubat ayında, mobilde geçirilen günlük zamanın 2019 ortalamasına kıyasla %30'luk bir artışla günde ortalama 5 saate sızdığı, İtalya'da ise %11 ile ikinci en yüksek sızmayı gerçekleştirmesi,

Mobil Oyunların indirilmesinde de güçlü bir büyüme görüldü. Şubat 2020'de, Çin'deki ortalama haftalık oyun indirmeleri, 2019'un tamamı için ortalama haftalık indirmeye kıyasla %80 artması ve İOS App Store'da ortalama haftalık indirme sayısı 63 Milyon olması. Ocak 2020 ayındaki ortalama haftalık indirmelere kıyasla %25 artması, Sosyal medya ve video akışı uygulamalarına yönelimin arttığının görülmesi, Çin'de TikTok, ilk Covid-19 salgınının ardından Android telefonlardakullanıcı başına harcanan ortalama sürenin yanı sıra uygulamada harcanan toplam sürede bir artış görülmesi, 2019'da TikTok'taki her 10 dakikadan 8'inin Çin'deki kullanıcılardan geldiğini ve harcanan zamanın dünya çapında 68 milyar saati aştığı görülmesi, bu oranın 2019'dakihaftalık ortalamadan %130 daha fazla artmış olması,

TUİK'in (2021), İnternet aracılığı ile hizmet alma ve mal siparişi ya da satın alma oranı %44,3 oldu. Yiyecek ve içecek uygulamalarına bakıldığında ABD, İspanya ve Fransa'da son haftalarda toplam seanslardaki en güçlü büyümenin görülmesi. Gelecekte gıda ve market dağıtım uygulamalarında artışın ön görülmesi,

Bu ve benzeri uygulamaların indirilme oranları diğer ülkelerde de benzer oranlarda yansımaları gibi gelişmeler incelendiğinde salgının dijitalleşmeyi birçok alanda yaygınlaştırdığı sonucuna ulaşılabilir. Dolayısıyla salgın dijital topluma geçişi hızlandırmıştır.

3.8.Covid-19 Salgınının Bireyselleşmeye Olan Etkisinin İrdelenmesi

Covid-19 Salgınının bireyselleşmeye olan etkisi geleneksel bağlar, aile, boşanma, evlenme ve hane halkı büyüklüğü yayınlanan anket ve araştırmalar çerçevesinde; Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi, TUİK verileri, Online hukuki sözleşme hazırlama

sitesi Legal Templates araştırması veri olarak kullanılmıştır. Elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Bu bağlamda Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi'nde yayınlanan bir çalışmada, geleneksel bağların büyük ölçüde zayıfladığı sonucuna varılmıştır. Anket sorularına yanıt veren katılımcılardan, “%64’ü Covid-19 salgını sonrası akrabalar arasında dayanışmanın, %79’u komşuluk ilişkilerinin, %61’i de genel olarak toplumsal dayanışmanın zayıfladığı düşüncesindedir.”⁴⁰⁶

Bu salgın sürecinde toplumsal dayanışmanın zayıflaması aile kurumunu da etkilemektedir. TÜİK verilerine göre; “evlenen çiftlerin sayısı 2019 yılında 542 bin 314 iken 2020 yılında %10,1 azalarak 487 bin 270 oldu. Bin nüfus başına düşen evlenme sayısını ifade eden kaba evlenme hızı 2020 yılında binde 5,84 olarak gerçekleşmiştir.” Boşanan çiftlerin sayısı; “2019 yılında 156 bin 587 iken 2020 yılında %13,8 azalarak 135 bin 22 oldu. Bin nüfus başına düşen boşanma sayısını ifade eden kababoşanma hızı 2020 yılında binde 1,62 olarak gerçekleşmiştir.”

Ülkemizde evlenme ve boşanma hızındaki bu durum diğer ülkelerle kıyaslandığında nispeten daha olumlu seyrettiği gözlemlense de bireyselleşme eğiliminin ülkemizde de arttığı söylenebilir.

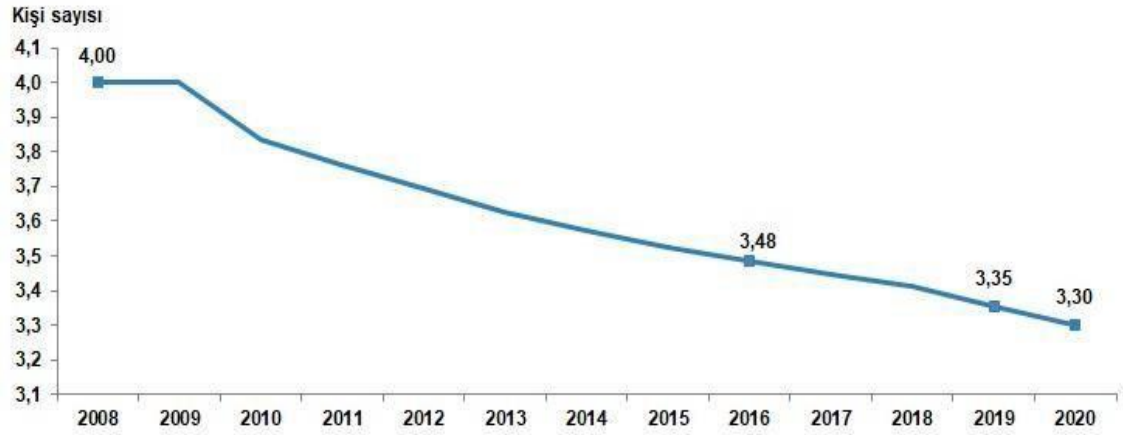
Online hukuki sözleşme hazırlama sitesi Legal Templates tarafından yapılan araştırmaya göre ise; “2020 Temmuz ayında boşanma dilekçesi yazdıranların sayısı bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 34 artması ile dünya genelinde kişiler arası sosyal mesafenin giderek arttığı görülmektedir.”

Bu bağlamda Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre; “Türkiye’de 2008 yılında 4 kişi olan ortalama hane halkı büyüklüğünün azalma eğilimi göstererek 2020 yılında 3,30 kişiye düştüğü görülmektedir.”

⁴⁰⁶ Ataman vd, “COVID-19 Küresel Salgınının Toplumsal Etkileri”, 245.

Tablo 3.5. Yıllara Göre Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü, 2008-2020

Yıllara göre ortalama hanehalkı büyüklüğü, 2008-2020

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2008-2020

ADNKS sonuçlarına göre, 2014 yılında %13,9 olan yalnız yaşayan fertlerden oluşan tek kişilik hane halklarının oranının 2020 yılında %17,9'a yükseldiği görüldü.

Tablo 3.6. Hanehalkı tiplerine göre hanehalkı oranı, 2014-2020

Hanehalkı tiplerine göre hanehalkı oranı, 2014-2020

Hanehalkı tipleri	Toplam hanehalkı içindeki oranı (%)						
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Tek kişilik hanehalkı	13,9	14,4	14,9	15,4	16,1	16,9	17,9
Tek çekirdek aileden oluşan hanehalkı	67,4	66,9	66,4	66,1	65,3	65,1	65,2
Sadece eşlerden oluşan çekirdek aile	14,1	14,3	14,2	14,2	14,1	13,9	13,5
Eşler ve çocuklardan oluşan çekirdek aile	45,7	44,8	44,0	43,5	42,3	42,0	42,0
Tek ebeveyn ve çocuklardan oluşan çekirdek aile	7,6	7,8	8,2	8,5	8,9	9,2	9,7
Baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile	1,5	1,6	1,7	1,8	1,9	2,0	2,2
Anne ve çocuklardan oluşan çekirdek aile	6,1	6,2	6,5	6,7	7,0	7,2	7,5
En az bir çekirdek aile ve diğer kişilerden oluşan hanehalkı	16,7	16,5	16,3	16,0	15,8	15,0	14,0
Çekirdek aile bulunmayan birden fazla kişiden oluşan hanehalkı	2,1	2,2	2,4	2,5	2,8	3,0	2,8

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2014-2020

TÜİK verileri de Covid-19 salgını ile birlikte bireyselleşme eğilimini diğer nedenler de göz önüne alınarak ülkemiz ölçeğinde oldukça güçlü bir şekilde yayılım gösterdiğini işaret ettiği söylenebilir.

Hayatın her alanında dijitalleşmenin hissedildiği enformasyon çağında bireyselliğin ve sanal dünyaya bağımlılığın kendini gösterdiği bir hayatta doğal olarak bireyler arasındaki mesafeler de artmış ve artmaya da devam edecektir. Aile kurumu başta olmak üzere toplumda yaşayan insanlar arasındaki sosyal ilişkileri de zayıflatacağı söylenebilir.

3.9. Covid-19 Salgının Dine Olan Etkisinin İrdelenmesi

Covid-19 Salgının dine olan etkisi salgın sürecinde yayınlanan yazılı ve görsel basın ile sosyal medya mecralarından elde edilen veriler kullanılarak elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Yüzyılın kâbusu haline gelen Covid-19 pandemisi ile, bütün dinler vazifelerini kısıtlamış, tüm dini kurumsal yapılar, dini bayramlar da dahil tüm faaliyetlerinde iptal ya da erteleme yoluna gittiklerini duyurmuşlardır.

Hıristiyanlar, Paskalya kutlamalarını, Hindular, Rama Navami Festivalini, Yahudiler, Fısıh Bayramını, Sihlerin Vaisakhi Bayramı kutlamalarını ya erteledi ya da alışıla gelmiş ritüellerin dışına çıkıldı. Müslümanlar ise Ramazan ayı her zamankinden farklı uygulamalara sahne oldu. Kabe'nin ziyareti yasaklandı. Hac ibadeti de ifa edilemedi.

Katoliklerin Ruhani lideri Papa Francis, "Urbi et Orbi" (Şehre ve Dünyaya) adındaki kutsama töreninde girişler yasaklanarak Vatikan'daki San Pietro Meydanı'nda tek başına tören yapmak zorunda kalmıştır. Dünyadaki çoğu kilise ekmek-şarap ayinlerinde bardakları paylaşmayı yasaklamaya varana kadar bazı önlemler alınmıştır. Bu önlemlere cılız da olsa tepki veren bazı din adamları da toplum tarafından ayıplanmıştır.

İsrail ülkeye girişleri yasakladı. Fısıh Bayramı'na gitmek isteyen Yahudiler ve Paskalya'da Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen Hristiyanlar bu durumdan etkilenmiştir. Yetkililerce Tevrat parşömenlerine dokunulmaması veya öpülmemesi gerektiği telkin edildi. ABD'deki bazı sinagoglar tüm toplumsal hizmetlerini iptal ederek salgının ruhuna uygun canlı yayın ve çevrimiçi vb. sosyal mesafeye uygun çözümler geliştirdiler.

Holi festivali kutlamalarına katılan birçok Hindu'da maskelerle kutlamalara katılmıştır. Başbakan Narendra Modi, bu kutlamalara katılmayarak alışıla gelmişin dışına çıktı. Ayrıca büyük toplantıların yapılmaması uyarısında bulunmuştur. Bununla birlikte Gurdwara'lar, Vaisakhi Bayramı'nda Nagar Kirtan'lar alaylarını iptal ederek birçok dini etkinliği ertelemişlerdir.

"Anglikan Kilisesi, Metodist Kilisesine benzer şekilde tüm hizmetlerini bir sonraki duyuruya kadar askıya almış, Canterbury ve York Başpiskoposları, kiliseler için kalsa da sosyal mesafeye uyulması gerektiğini bildirmişlerdir. Metodist Kilisesi; hizmetlerin askıya alındığını, cenaze törenlerine katılımın sınırlandırıldığını, vaftiz şeklinin değiştirildiğini ve düğün planlayanların önce kendilerine danışmaları gerektiğini ifade etmiştir. İngiltere ve Galler'deki Katolik Kilisesi, rahipler ve cemaat arasındaki temasın sınırlandırılması, kutsal su kullanımının kısıtlanması, kutsal emanet ve haçların öpülmemesi, dokunarak selamlaşmama, kutsal kitapların paylaşılmaması, yaşlıların cemaatten uzak tutulması gibi bazı tedbirler almıştır"⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ The Guardian, "Covid-19'un Etkileri", (17 Mart 2020), 1-3.

Amerika’da Ortodoks Yahudi cemaatleri ise, “dini bayramları Purim kutlamalarının iptal edildiğini” açıklamıştır.⁴⁰⁸ “Tüm Katolikler, Papa Francis’in idare ettiği “kutsal tespih duası”nda (Rosary), pandeminin sona ermesi ve İtalya için dua etmişlerdir. İtalyan rahipler, Katoliklerden evlerinde 19 Mart 2020 Perşembe akşamı saat 21:00’den itibaren kutsal tespih duasını okumalarını ve yaktıkları mumları, ulusal birliğin bir işareti olarak pencerelerine koymalarını istemiştir. Papa Francis, duasını Vatikan’daki Aziz Peter Meydanı yerine bu defa bir internet yayınıyla icra etmiş, aynı zamanda Papa Francis’in Paskalya ayinlerini ilk defa cemaat olmadan gerçekleştireceği açıklanmıştır.”⁴⁰⁹

Fransa’da papazlar, günah çıkarma işlemini askıya almış ve “Tanrıya doğrudan dua edip günah çıkarabilirsiniz” açıklamasında bulunmuşlardır.⁴¹⁰ “Papazlar, yaşadıkları şehri salgına karşı havadan kutsal su ile kutsamışlardır. Benzer görüntülerin olduğu İtalya’da, helikopterin arkasına yerleştirilen Meryem Ana mankeni eşliğinde papazın elindeki haçla şehri durmadan kutsadığı dikkat çekmektedir. Polonya ve Kuzey Makedonya’da ise üstü açık araçlara binen papazların kenti dolaşarak kutsadığı görüntüler, Independent haber sitesi, Romanya’da Ortodoks rahiplerin kutsal kâselerdeki kutsanmış suları virüsten korunmak için yüzlerce insana aynı kaşıkla içirdikleri görüntüleri medyaya servis etmişlerdir.”⁴¹¹

“Güney Kore’deki Hristiyan Shincheonji Tarikatı’nın lideri Lee Man-hee, koronavirüsü istemeden yaydıkları için özür dileyerek 310.000 kişilik mürit listesini hükümet yetkilileri ile paylaşmıştır.”⁴¹² “Lütuf Nehri Toplum Kilisesi’nden (River of Grace Community Church) bir görevli ise aynı spreyi, başlığını dezenfekte etmeden birçok kişinin ağzına tuzlu su sıkarak hastalık bulaştırmıştır.”⁴¹³

“İsrail Sağlık Bakanı Yaakov Litzman, “İsrailliler ne kadar daha tecrit altında kalacak?” şeklindeki soruya, “Mesih'in Hamursuz Bayramı’ndan önce gelmesi için dua ediyoruz. Eminim ki Mesih gelecek. Yakında özgürlük içerisinde çıkacağız ve Mesih bizi dünyadaki tüm dertlerden arındıracak” şeklinde cevaplandırmıştır.”⁴¹⁴ “Kendisi de birkaç gün sonra hastalanmıştır.”⁴¹⁵ “İsrail’de Paskalya’dan önceki son Pazar kutlanan “Palmiye Pazarı” kapsamında gerçekleştirilen büyük dini yürüyüş, yeni tip koronavirüs salgını nedeniyle iptal edilmiş.”⁴¹⁶ “Mescid-i Aksa, salgın nedeniyle cemaatle namaza kapatılmıştır.”⁴¹⁷

⁴⁰⁸ Bursada Bugün.com, “Covid-19 ve Dünya”,(11 Mart 2020), 1-2.

⁴⁰⁹ Gerçek Gündem, “Covid-19”,(20 Mart 2020), 1-4.

⁴¹⁰ Haber 7 “Haber7.com” (Erişim 26 Mart 2020).

⁴¹¹ Independent,

“<https://www.indyturk.com>” (Erişim 25 Mart 2020)

⁴¹² Hürriyet, “Covid-19 Dünya”, (2 Mart 2020).

⁴¹³ Yeniçağ, “Covid-19 ve Dünya”, (18 Mart 2020).

⁴¹⁴ Sabah, “Covid-19”, (25 Mart 2020).

⁴¹⁵ CNN Türk “Covid-19”, (2 Nisan 2020).

⁴¹⁶ Haberler, “Haberler.com”, (26 Mart 2020).

⁴¹⁷ İhlas Haber Ajansı, “İHA”, (1 Nisan 2020).

“ABD’nin Utah eyaletinde bulunan Mormon Tarikatı, Nisan ayında yapmayı planladığı konferansı iptal ettiklerini duyurmuş, Asya’daki bazı tapınaklarını geçici olarak kapatırken birçok ülkede misyonerlik faaliyetlerini kısıtlamıştır”⁴¹⁸

“Türkiye Ermenileri Patrikhanesi, cemaatinden kiliseye gidemeyenler için ayinlerini, Facebook sayfasından online olarak gerçekleştirilmeye devam edeceklerini bildirmiştir”⁴¹⁹

“Suudi Arabistan Kâbe ve Mescid-i Nebevi dâhil tüm camilerin kapatılarak Mekke’ye giriş çıkışların yasaklandığını duyurmuş”⁴²⁰ “Hac anlaşmaları için gelişmelerin beklendiği açıklanmıştır”⁴²¹ Müslümanların bulunduğu çok sayıda ülkede salgın tedbirleri kapsamında cemaatle namaz kılınması yasaklanmıştır. Kuveyt’te, ezan değiştirilerek halka “Evlerinizde namaz kılın” çağrısı yapılmıştır.

“İran Sağlık Bakanı Said Nemeki’nin türbe ziyaretlerine gidilmemesi yönündeki uyarısına mollalar tepki göstererek türbelerin salgına şifa olacağı belirtilmiştir.”⁴²² “İranlı yetkililer halkı sosyal izolasyona zorlamak için Hürremşehr kentinde belediye çalışanları Azrail kostümleri giyip, oraklarıyla sokaklarda dolaşmışlardır”⁴²³

Türkiye’de ise 13 Mart 2020’de Diyanet İşleri Başkanlığı, hijyen konusunda bir hutbe yayınlamış, Din İşleri Yüksek Kurulu ise yayınladığı fetvasında; hastalığa yakalanma ve yayma riski yüksek olan Müslümanların Cuma namazını erteleyip, evlerinde öğle namazı kılacakları, hastalığa yakalananların ise toplu yerlere gitmelerinin caiz olmadığı ve karantinaya alınan bölgelerde Cuma namazının farz olmadığı açıklanmıştır.⁴²⁴ “Aynı gün müftülüklere gönderilen bir genelgeyle toplu kullanım alanlarının kullanımı ve Kur’an kurslarının tatil edilmesi konularında talimatlar verilmiş, faaliyetlerin ertelendiği ve umre ziyaretlerinin durdurulduğu bildirilmiştir”⁴²⁵ Ayrıca, Din İşleri Yüksek Kurulu salgın riskinde cenaze namazı, yıkanması ve defin işlemlerini düzenleyen bir fetva yayınlamıştır.

Bu uygulamalara ek olarak Cumhurbaşkanlığı nezdinde açılan dayanışma ve yardımlaşma kampanyasına, “Zekâtların bu günlerde ulusal düzeyde başlatılan dayanışma kampanyaları vasıtasıyla toplanıp hak sahiplerine ulaştırılması caizdir” fetvası ile destek verilmiştir.⁴²⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın akıl ve bilim rehberliğindeki dini açıklamalarına rağmen virüs sonrası Toplumunda dinle ilgisi olmayan söylemler de ortaya çıkmıştır: “Şırnak ili Cizre ilçesinde bir kadının, Hz. Muhammed’in (s.a.v) “koronavirüsün ilacı

⁴¹⁸ Türkiye Gazetesi Radyo Televizyonu, “TGRT”, (12 Mart 2020).

⁴¹⁹ Independent Türkçe, “Covid-19”, (21 Mart 2020).

⁴²⁰ Kamu Bülteni, (Kamubülteni.com), “Covid-19”, (6 Mart 2020).

⁴²¹ Euronevs (Euronevs.com), “Covid-19”, (1 Nisan 2020).

⁴²² Yeniçağ, “Covid-19 Pandemi”, (01 Mart 2020).

⁴²³ Doğan Haber Ajansı, (DHA), “Covid-19 Pandemisi”, (01 Nisan 2020).

⁴²⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Diyanet İşleri Başkanlığı” (Erişim 13 Mart 2020).

⁴²⁵ (DİB), “Diyanet İşleri Başkanlığı”.

⁴²⁶ (DİB), “Diyanet İşleri Başkanlığı” (Erişim 1 Nisan 2020).

sumaktır” mesajıyla iki defa rüyasına girdiğini söyleyerek, rüyasını anlattığı Mele Selahattin, sumak suyu içen hastanın iyileşeceği, sağlam insanın ise asla hasta olmayacağını duyurmuştur. Sosyal medya gündemini meşgul eden diğer bir görüntü de ABD’den geldi. ABD’nin en ünlü evanjelistlerinden Kenneth Copeland, koronavirüsü bitirmek için canlı yayında düzenlediği ilginç ayinde: “Sana emrediyorum şeytan, bu virüsü yok et, bu virüsü öldür, sana onun aşısının bir an önce getirilmesini emrediyorum. Buradan gitmeni emrediyorum. Artık koronavirüs yoluyla bu ülkeyi mahvedemeyeceksin! ABD iyileşti ve yeniden iyi” demektedir”⁴²⁷ Başka ülkelerde de buna benzer birçok olayın bu süreçte yaşandığını görüyoruz.

Salgın sürecinde meydana gelen bu gelişmeler adeta gelenekleri alt üst etmiştir. İnsanlar günlük rutinlerdeki değişimi kolay kolay içlerine sindirememiş gözükmektedir. Özellikle dini ritüellerin, törenlerin, ayinlerin, dini vecibelerin alışıla gelmiş uygulamaları, mutlak değişmez denilen, değişmesini düşünmenin bile günah olarak algılanabileceği inancı salgının pençesinden kurtulamadığını görüyoruz. Türkiye’de salgının ilk günlerine rastlayan umre dönüşleri sosyal medyada çoğu bilinçli bir kesim tarafından “Umreden dönenler virüsü yaydı!” söylentisine çanak tutarak toplumun kutsallarını alaşağı etmeye çalıştılar. Salgından önceki yıllarda ise Umreden dönüşleri karşılamaya giden coşkulu bir kitle vardı. Bu kitle inancı gereği kutsal yerleri gören, onlara nasip olması hasebiyle manevi yönden saygıda kusur göstermemeye özen gösterilirdi.

İşte salgın kutsalların doğasında bulunan bu içten saygıyı her ne kadar pervasızca yok etse de dine ve kutsallara yönelik eğilimleri arttırdığı görülmektedir.

⁴²⁷ CNN Türk, (Cnnturk.com), “Covid-19”, (31 Mart 2020).

4. SONUÇ ve TARTIŞMA

Hayatın her yönünü etkileyen koronavirüs salgını, hayata anlam veren değerleri de değiştirdi. Değerlerin hızla yok olduğu bir dünyada insanlar; 18. Yüzyılda Endüstri 1.0 ile Su ve buhar gücü ile mekanik üretim sistemlerine, 19. Yüzyılda Endüstri 2.0 ile Elektrikli sistemler, seri üretim, Endüstri 3.0 ile Bilgi teknolojileri ve elektronik sistemler ile artan otomasyon, Endüstri 4.0 ile de Nesnelerin interneti, bulut teknolojileri, akıllı fabrikalar, yapay zekâ ve paralel evrene geçişe doğru hızlı bir evrim geçirirken Koronavirüs salgını bu sürece olağanüstü bir ivme kazandırdı.

Bu gelişmeler dijitalleşmeye katalizör etkisi yaparak sosyal bir varlık olan insanda da anomaliye neden oldu. Bireyselleşme eğilimlerini de arttırdı. Bireyselleşen insan toplumsal varlık olmaktan da hızla uzaklaştı ve kendini sanal gerçekliğin kucağına bıraktı, bırakmasına ama insanlık koronavirüs salgınıyla birlikte maddi ve manevi varlığının da tehdit altında olduğunu hissetti. Bu tehdit algısı, hızla dinden uzaklaşan insanı toplumsal, ekonomik ve psikolojik alanlarda yaşadığı zorluklarla mücadele etmesinde ise din kurtarıcı bir rol üstlenmiştir. Geçmişte de benzerleri görülen bu salgınların insanları, yaradılış özüne doğru döndürdüğü de bilinmektedir. İnsanlık bu yeni normale dinle adapte olmaya çalıştığı görüldü.

Ayrıca koronavirüs sürecinde yaşamsal eylemlerden uzak kalınırken aynı zamanda ölümlerin her geçen gün artarak devam etmesi insanda metafizik hissedişleri ve duyguları belirginleştirdi. Geleneksel medya ve Sosyal medyanın ölüm korkusunu ve kaygısını bireylerde daha da derinden yaşattığı görüldü. Modern ve çağdaş dünyanın kovduğu ölüm düşüncesi koronavirüs salgınıyla birlikte yeniden insanlığın bilinç düzeyine çıktı. Bu bilinç düzeyi ölüm sonrasına dair muhasebe duygularını da beraberinde getirdiği ve dinin teskin edici rolünün ölüm korkusuyla baş etmede önemli bir yeri olduğu da görüldü.

Ancak dini ritüellerin alışlageldik biçimde uygulanamadığı, dini etkinliklerin yapılamadığı bu salgın döneminde, dinin müntesipleri için bir travma halinin yaşandığı da gözlemlendi. Bu durum araştırma boyunca modern dünyanın ve teknolojilerinin dine olan olumsuz etkilerinden söz ederken teknoloji sayesinde sanal ortamlarda dini hizmetlerin artarak verildiği, bununla birlikte dinin sosyalleşmeye ve cemaatleşmeye teşvik edici yönünün azaldığı, bireysel dindarlığa yönelimin arttığı görüldü. Salgın sonrası dini ritüellerde alışlagelmiş uygulamalarda -saf düzeni, cemaatle namaz kılma, sanal hac, sanal namaz vs.- bozulmalar olacağı, değerlendirilmektedir. Ayrıca salgınla din ile bilimin yarıştırmaya çalışıldığı da gözlemlendi.

Dijital dünyada ve eğitim ortamlarında meydana gelen değişimler neticesinde, eğitim öğretim süreci ve uygulamalarında mutlak değişiklikler meydana getireceği doğaldır. Koronavirüs salgınının bu süreci kısalttığı anlaşılmıştır. Sanal gerçeklik, yapay zekâ ve artırılmış gerçeklik teknolojilerinin kullanılması eğitimin gelişmesinde sınırsız imkân tanıdığı, teknolojinin eğitimde kullanımının çok popülerleştiği, teknolojinin hızla

ilerlemesiyle bunun kaçınılmaz bir gerçek olduğu konu alanı uzmanlarınca değerlendirilmektedir. Ancak bu değişim ve dönüşüm istilacı kültürlerin daha da yaygınlık kazanacağı; değerler eğitime ve insanlığı var eden geleneksel değerlerin kültürel aktarımının yapılamayacağı da varsayılmaktadır.

Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan bu virüs, yaşamın doğal akışını etkileyerek çok yönlü değişime insanlığı zorlamaktadır. Salgın sonrasında insanlık günlük yaşam, çalışma hayatı, eğitim-öğretim, siyaset, ekonomi ve uluslararası ilişkiler başta olmak üzere geçmişte edindiği bilgi ve deneyimleri bir kez daha gözden geçirme ihtiyacı hissedecektir.

Bununla birlikte salgının toplumları etkileyeceği zaman diliminin netlik kazanması, etkilerinin kalıcılığı konusunda daha gerçekçi söylemler üretilmesini kolaylaştıracaktır. Ancak daha şimdiden öngörülen bazı sonuçlarıyla post modern dünyanın sorgulanmaya başlandığı söylenebilir. Bu bağlamda tartışılan postmodernlik, modernliğin kendi imkânsızlığıyla yüzleşmesi anlamına da gelecektir. Modernleşmenin tezleri, pozitif bilimin ürettiği yeni söylemlerle meşruiyetini kaybedince, postmodernizm, gerçeğin göreceli olduğu iddiası ile modernliğe meydan okudu. Post modern ilkelerin din konusundaki genel tavırları hakkında salgının tüm toplumları etkileyebileceği zaman zarfının belirgin hale gelmesi, etkileri konusunda daha gerçekçi savlar üretilmesini kolaylaştıracaktır. Şu anda bile bazı sonuçları öngörülmeye ve post modern dünyanın varlığı sorgulanmaya başlanmıştır. Bu çerçevede enikonu tartışılan postmodernlik, modernliği kendi çaresizliğiyle yüz yüze bırakabilir.

Sonuç olarak; koronavirüs salgınının dijitalleşmeye, bireyselleşmeye ve dine olan etkisinin çok boyutlu olduğu, salgın sonrası salgının kalıcı etkilerinin olacağı, dini literatüre ait kavramların ve ritüellerin bağlamından koparılacağı ve hurafelerin yaygınlık kazanacağı, dinin emir ve yasaklarının uygulanmadığı için sosyal problemlerin arttığı gerçeğinin inkârının yaygınlık kazanarak bilimsel doğmaların ilahi doğmalara tercih edileceği, insanların zor durumlardaki istiaze eğilimlerinin bilimsel doğmalara kayacağı, bireyselleşme eğiliminin ise aile kavramının içeriğini boşaltacağı, toplumsal aidiyet duygularını zayıflatacağı, unisex insan tipinin idol haline getirebileceği; sanal gerçekliğin, reel gerçekliğe tercih edilebileceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

- Adak, Nurşen. (ed.) Sağlıkta Sosyal Problemler, Sosyal Problemler Sosyolojisi Dünyadan ve Türkiye’den Örnekler, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1. Basım, 2009.
- Afacan, Ersin - Avcı, Nazmi. “Koronavirüs (Covid-19) Örneği Üzerinden Salgın Hastalıklara Sosyolojik Bir Bakış”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi (ASEAD)*, 7/5, (2020),1-14.
- Ağçoban, Sıddık. Üniversite Gençliğinde Dini Bireyselleşme. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.
- Akalın, Şükrü Halûk vd. Güncel Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu. 11. Basım, 2011.
- Akgün, İbrahim. Türk Toplumunda Değişme Süreci ve Yabancılaşma-Din İlişkisi. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Akgün, Melek. Kutsal ve Seküler Düalizminde Seküler Kutsallığın Kuramsal Bir Değerlendirmesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan ve Toplum Bilimleri Anabilim Dalı, Sosyoloji Programı, 2019.
- Akkaş, İbrahim. Sanal Cemaatler. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012.
- <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Aktaş Celalettin. The Evolution and Emergence of QR Codes. Cambridge: Scholars Publishing, 2. Basım, 2017.
- Aktan Coşkun, Can. “Yeni Değişim Dinamikleri ve Devletin Yeni Rolü”. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 7/2, (2015), 75-89. <http://www.canaktan.org/yeni-trendler/devlet-felsefe/degisim-devletin-rolu.htm>
- Aktay, Yasin. Post modern Kavşakta Din ve Sivil Toplum. İstanbul: Tezkire Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Akyazı, Ayşenur. “Sosyal Medyanın Şöhret Kültürüne Etkisi”. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 12/3, (2020), 251-274.
- Akyüz, Niyazi. – Çapçioğlu, İhsan. Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi. İstanbul: Grafiker Yayıncılık, 1. Baskı, 2012.
- Alabay, Mehmet. “Web Teknolojilerinin Gelişimi ve Hayatımıza Etkileri”. (Çevrimiçi)

- <https://dralabay.wordpress.com/2014/08/29/webteknolojilerinin-gelisimi-ve-hayatimize-etkileri/> (29.08.2014). 12.08.2016.
- Algül, Hüseyin. (ed.). Karantinada Din ve Dindarlık. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Alkın, Ruhi Can. “Ulrich Beck’in Risk Toplumu Kavramsallaştırması Ekseninde Toplumsal Kontrolün Dönüşümüne Giriş Denemesi”. Medeniyet ve Toplum Dergisi, 1/1,(2017), 35-54.
- Altıntaş, Ramazan. Din ve Sekülerleşme. İstanbul: Pınar Yayınları, 1.Basım, 2005.
- Anbarlı, Züleyha, Özbaş. Dijital Uzamda Yaşamak: Twitter’da Gündelik Hayat. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2017.
- Argyle, Michael. “Din Psikolojisi Alanındaki Yeni Gelişmeler”, çev. Talip Küçükcan, Dini Araştırmalar, 11/4, (1999), 195-208.
- Arık, F. Şamil. “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”. Tarih Araştırmaları Dergisi, 15/26, (1991), 27-57.
- Arkan, Atilla. “Pandemi Süreci ve Din”. Kriter Dergisi, Mayıs, 5/46, (2020), 33-35.
- Aron, Raymond. Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, İstanbul: Kırmızı yayınlar, 1. Baskı, 2007.
- Arslan, Mustafa. “Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi”. İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar/1 /1, (2010), 195-210.
- Arslan, Mustafa. “Dindarlık Algısını Şekillendirmede Kitle İletişim Araçları”. DİB IV. Din Şurâsı Tebliğ ve Müzakereleri, 12-16 Ekim, (2009), 360-375.
- Arslan, Mustafa. “Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine”. Birey ve Toplum Dergisi, Bahar Dergisi, 6/11, (2016), 1-25.
- Askeroğlu, Emel, Demir. Dijitalleşme Sürecinde Dönüşen Kültür ve Yaşam Tarzları: Kuşaklar Üzerine Bir Tipoloji Araştırması. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Aslan, Recep. “Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Covid-19”, Ayrıntı Dergisi. 8/65, (2020), 35-41.
- Arslanoğlu, İlknur. (ed.). Tıp Bu Değil, İstanbul: İthaki Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Arslantürk, Zeki - Amman, Tayfun. Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2.Baskı, 2013.
- Atabek Ümit. İletişim ve Teknoloji Yeni Olanaklar ve Yeni Sorunlar. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2. Basım, 2001.

- Alankuş, Sevda. Yeni İletişim Teknolojileri ve Medya, İstanbul: IPS İletişim Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Ataman, Kemal. Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, Bursa: Sentez Yayınları, 1.Baskı, 2006.
- Ataman, Kemal vd. “COVID-19 Küresel Salgınının Toplumsal Etkileri”. Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi, 78/3, (2021), 235-248.
- Ayan, Buğra. Sosyal Ağlar Tarihi, İstanbul: Abaküs Yayınevi, 1. Basım, 2016.
- Aycan, Sezen. Dijital Dindarlıkta Mahremiyet: Dindar Muhafazakâr Kadınların Instagram Paylaşımları Örneği. Mersin: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Alver, Köksal vd.(ed). Kültür Sosyolojisi, İstanbul: Hece Yayınları, 1.Basım, 2013.
- Ayten, Ali. Empati ve Din Türkiye'de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psikososyal Bir Araştırma.İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Baskı, 2010.
- Ayverdi, İlhan. Büyük Türkçe Sözlük, 1. Cilt, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Aziz, Aysel. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri. Ankara: Nobel Yayınları, 2. Baskı, 2008.
- Baudrillard, Jean. Simülarklar ve Simülasyon, çev. Oğuz Adanır, İstanbul: Doğubatı Yayınları, 2005, 1.Baskı, 118.
- Bauman Zygmunt. Bireyselleşmiş Toplum. çev.: Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Bauman, Zygmunt. Postmodern Etik. çev. Alev Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Bauman, Zygmunt. Küreselleşme, Toplumsal Sonuçları, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 1997.
- Bauman, Zygmunt. - Lyon, David. Akışkan Gözetim. Çev.Elçin Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Bayer, Ali. Sosyolojik Perspektiften Sekülerleşme ve Din İlişisine Yeniden Bakış. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Beck, Ulrich. Risk society: Towards a new modernity. Sage Publications, 1992.
- Beck, Ulrich. Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru, çev. Bülent Doğan, İstanbul: İthaki Yayınları, 2014.
- Berger, Peter L. “Dinî Kurumlar”. Çev: Adil Çiftçi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi

- İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9, (1995), 425-465.
- Berger, Peter L. Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları, Çev.: Ali Coşkun, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Baskı, 2011.
- Berger, Peter. L. Melekler Hakkında Söylenti: Modern Toplumda Tabiat Üstünün Yeniden Keşfi, çev: Ali Coşkun - Nebile Özmen, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Beritan, Saim Can. Küresel Kentler Bağlamında Yaşam Kalitesi Göstergelerine Kalitatif Bir Bakış: İstanbul/ New York Karşılaştırması, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Berkes, Niyazi. Türkiye’de Çağdaşlaşma. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Bilgin, Vejdi. Sosyal Çözülme ve Din. İstanbul: Etüt Yay, 1. Basım, 1997.
- Bilgin, Vejdi. “Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü.” Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12/1,(2003), 193-214.
- Binark, Mutlu. - Kılıçbay, Barış. İnternet Toplum Kültür, Ankara: Epos Yayınları, 1. Baskı, 2005.
- Binark, Mutlu. vd. Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook: “Görülüyorum Öyleyse Varım”. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 1. Baskı, 2009.
- Binici, Uğur. Anthony Giddens'in Yapılaşma Teorisinde Eylem Sorunsalı. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Bodur, Hüsnü. Ezber. “Kuran’ın Siyasal Manipülasyonu ve Terör”. KSÜ İlahiyat Fakültesi ‘Küresel Bir Sorun Olarak Şiddet ve Din Sempozyumu, KSÜ Basımevi, (2006), 61-67.
- Bodur, Hüsnü, Ezber. “İlahiyat Fakültesi Mezunu Öğretmenlerin Bakış Açısından Pandemi-Din İlişkisi”. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 38, (2021), 1-33.
- Bourdieu, Pierre. “Social Space And Symbolic Power”, Sociological Theory, 7/1,(1989), 14-25.
<http://www.Soc.Ucsb.Edu/Ct/Pages/Jwm/Syllabi/Bourdieu/Socspacespo> wr.pdf.
Erişim: 17.06.2019.
- Bourdieu, Pierre. Pratik Nedenler. çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Hil Yayınları, 1. Baskı, 2006.
- Boz, Nevfel. Yeni İletişim Ortamlarında Dijital Kimlik ve Benlik Sunumu. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012.

- Bozkurt, Veysel vd. (ed.), Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri. İstanbul: İstanbul University Press, 1. Baskı, 2020.
- Bülbül, A. Rıdvan. İletişim ve Etik. İstanbul: Nobel akademik Yayın, 2. Baskı, 2001.
- Büyükaslan, Ali. Sosyal Medya Araştırmaları (II) Sosyalleşen Olgular, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 1. Baskı, 2015.
- Campbell, A. Heidi. vd. “There’s a religious app for that! A frame work for studying religious mobile applications”. Mobile Media-Communication, 2/2, (2014), 154–172.
- Campbell, Heidi, A. (ed). Digital Religion, Routledge: Understanding Religious Practice in New Media Worlds, 2. Baskı, 2013.
- Castells, Manuel. Ağ Toplumunun Yükselişi. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2013.
- Cerrah, Lokman. Sosyal Medyada Din Algısı (Twitter Örneği). (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2015.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Say Yayınları, 2. Baskı, 1999.
- Chatfield, Tom. Dijital Çağa Nasıl Uyum Sağlarız çev. Levent Konca, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1. Baskı, 2013.
- Cohen, Antony, P. Topluluğun Simgesel Kuruluşu çev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost Yayınları, 1. Baskı, 1999.
- Corcuff, Philippe. Bireycilik Sorunu, çev. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul: Versus Kitap, 1. Baskı, 2009.
- Coşkun, Ali. Küreselleşme, Çok kültürlülük ve İslam; Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları, İstanbul: Rağbet Yayıncılık, 1. Baskı, 2012.
- Çakır, Hamza. “Bir İletişim Dili Olarak İnternet”. Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2/19, (2005), 71-96.
- Çamdereli, Mete vd. (ed). Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2), İstanbul: Köprü Kitapları, 2. Basım, 2015.
- Çapçioğlu, İhsan – Akyüz, Niyazi (ed.) Din Sosyolojisi El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Baskı, 2012.
- Çaycı Berk. Dijital İletişim Çağında Toplumun Medyatikleşmesiyle Dönüşen Şöhret Kültürü. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çelik, Celaleddin. “Değişim Sürecinde Merkez-Çevre İlişkileri ve Çevresel Dini

- Yönelimler”. İslamiyât, 5/4, (2002), 94-95.
- Debord, Guy. *Gösteri Toplumu*. Çev. Ayşe Ekmekçi - Okşan Taşkent. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Deloitte Türkiye. 2.sayı. İstanbul: Deloitte Türkiye, 2020.
- Demir, Hilmi. “Koronavirüs İnanç Dünyamızı ve Dinleri Nasıl Etkileyecek”. TASAV Dergisi, Ağustos, (2020), 295-301.
- Demirbaş, Banu. Goffman’ın Damgalama Kuramı Bağlamında Türkiye’de Covid-19 Süreci ve Yaşlılar Üzerine Bir Söylem Analizi: Twitter Örneği. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan ve Toplum Bilimleri Ana Bilim Dalı Sosyoloji Yüksek Lisans, 2021.
- Dereli, Mustafa Derviş. “Dinî kimliklerin siber uzamda akışkanlaşması”. İnsan ve Toplum, 9/1, (2019), 85-115.
- Deuze, Mark. “Participation, remediation, bricolage: Considering principal components of a digital culture”. The Information Society, (2006), 63-75.
- dijilopedi.com/2021-dunya internet-sosyalmedya-ve-mobil-kullanım-istatistikleri/
Dijilopedi “Türkiye İnternet Kullanımı ve Sosyal Medya İstatistikleri” Erişim. 16 Nisan 2020 <https://dijilopedi.com/2020-turkiye>
- Dilmen, Necmi Emel. Bilişim Çağı’nın Gelişim Sürecinde E-Gazetecilik Olgusu ve İnternet Gazeteleri ve Haber Portalları Üzerine Bir Araştırma. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, DokTora Tezi, 2003. İstanbul. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Dilmen, Emel vd. (ed.). Yeni İletişim Ortamları ve Etkileşim Uluslararası Konferansı Kitabı. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Matbaası, 1. Basım, 2006.
- Doğan, Merve Zeynep. Dijital Aktivizm Bağlamında Günümüz Toplumsal Hareketleri ve Türkiye Örneği: Gezi Parkı Olayı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017.
- Dolgun, Uğur. “Gözetim Toplumunun Yükselişi: Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumuna”. Yönetim Bilimleri Dergisi, 1/3, (2004), 1-21.
- Dolu, Ahmet. Risk Toplumu Çağdaş Sosyal Problemler. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Duğan, Özlem. “Ulrich Beck’in Risk Toplumu Teorisi Çerçevesinden Covid-19 Pandemi Sürecinin Değerlendirilmesi”. Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, 38, (2021), 512-519. ISSN: 2630-6220 DOI: 10.17829/turcom.933146.

- Düzgün, Şaban. Ali. Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar, İstanbul:Lotus Yayıncılık, 2. Baskı, 2012.
- Eliade, Mircea. Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu. çev.: Mehmet Aydın, İstanbul: Din Bilimleri Yayınları, 2. Baskı, 1990.
- Elias, Nobert. The Society of Individuals, Trs, Edmund Jephcott, Continuum,:
- Elias, Nobert. Sosyoloji Nedir, çev. Oktay Değirmenci, İstanbul: Olvido Kitap, 1. Baskı, 2016.
- Er İzzet. ‘‘Sosyal Bilimlerde ve İslam’da Din Anlayışı’’.Uludağ Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi, 7/1 (1998), 3.
- Erbaş, Ali. Hristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi, ankara: Diyanet İşleriBaşkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- Ercan, Said. Dijitalizm, İstanbul: Ravza Yayıncılık, 1. Baskı, 2020.
- Erdoğan, İrfan - Alemdar, Korkmaz. Öteki Kuram. Ankara: Erk yay, 2. Baskı, 2002.
- Ergur, Ali. ‘‘Nergis Harikalar Diyarında: Sanal Gerçekliğin İdeolojik Bağlamı’’. Toplum ve Bilim, 79 (Kış), (1998), 138-159.
- Erkal, Mustafa. E. Sosyoloji. İstanbul: Der Yayınları, 1998.
- Ersöz, Aysel Günindi. ‘‘ Covid-19 Salgını Özelinde Ulrich Beck’in‘‘Risk Toplumu’’ ile Anthony Giddens’in ‘‘Geç Modernite’’ Kavramlarını Yeniden Düşünmek. Turkish Studies, 15/6, (2020), 525-538. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44531>
- Ertürk, Devrim. ‘‘Risk toplumu: Belirsizlik, Korku ve Güven Arayışı Arasında Özne’’, Electronic Turkish Studies, 13/10 (2018), 275-289. Doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13105>
- Ertit, Volkan. ‘‘Sekülerleşme Teorisinde Bilim ve Din İlişisine Farklı Bir Yaklaşım.’’ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 14/2, (2013), 115-130.
- Ertit, Volkan. Endişeli Muhafazakârlar Çağı. İstanbul: Orient Yayınları, 1. Baskı, 2015.
- Ertit, Volkan. Sekülerleşme Teorisi. Ankara: Liberte Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Esgin, Ali. ‘‘İmal Edilmiş Belirsizlikler Çağının Sosyolojik Yönelimi: Ulrich Beck ve Anthony Giddens Kaynaklı ‘‘ Risk Toplumu’’ Tartışmaları’’. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 12/3, (2013), 683-696. (<http://jss.gantep.edu.tr>)
- Facebook Wikipedi, Erişim. 1 Mart 2020.<http://tr.wikipedia.org/wiki/Facebook>

- Foucault, Michel. “Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical”. Presses universitaires de France (PUF), (1963), 11-45.
- Fay, Brian. Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi Çokkültürlü Bir Yaklaşım. çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 2012.
- Feurbach, Ludwing A. Geleceğin Felsefesinin İlkeleri, Çev. Gülistan Solmaz, İstanbul: Alter Yayıncılık, 1. Baskı, 1991.
- Feyerabend, Paul. Yönteme Karşı. çev. Ertuğrul Başer, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 1999.
- Fox, Nick. - Chris, Robert. “Gps in cyberspace: the sociology of a ‘virtualcommunity’”. The Editorial Board of The Sociological Review. 108, (1999), 643-671.
- Fox, Jonathan. “Religion and State Failure: An Examination of the Extent and Magnitude of Religious Conflict from 1950 to 1996”, International Political Science Review, 25/1, (2004), 55–76.
- Fuchs, Christian. Sosyal Medya, Eleştirel Bir Giriş, çev: Diyar Saraçoğlu - İlker Kalaycı, İstanbul: Notabene Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Furseth, İnger. -Pål, Repstad. “Bireysel Dindarlık”. çev. Mustafa Ulu, *Bilimname*, 25/2,(2013), 191-214.
- Geray, Haluk. İletişim ve Teknoloji: Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları. Ankara: Ütopya Yayınevi, 1.Basım, 2003.
- Gezginci, Gamze. - Işıklı, Şevki. “Dindar Facebook Etkisi: TürkKullanıcılar Üzerine Bir Analiz”. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2018) 111-133.
- Giddens, Antony. Toplumun Kuruluşu, Çev. Hüseyin Özel, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1. Baskı, 1999.
- Giddens, Antony. Elimizden Kaçıp Giden Dünya, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Alfa Yayınları, 1. Basım, 2000.
- Giddens, Antony. Sosyoloji. Der. Cemal GÜZEL, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 1. Baskı, 2008.
- Giddens, Antony. Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori: Toplumsal Düşüncenin Klasik ve Çağdaş Temsilcileriyle Hesaplaşmalar. Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları, 1. Baskı, 2008.
- Giddens, Antony. Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum. Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Say Yayınları, 1. Basım, 2010.

- Goffman, Erving. *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*. Çev. Barış Cezar, İstanbul : Metis Yayınları, 1. Basım, 2004.
- Goffman, Erving. *Damga*. Çev. Kolektif. İstanbul: Heretik Yayınları, 2 Baskı, 2014.
- Goffman, Erving. *Kamusal Alanda İlişkiler: Toplu Yaşamın Mikro İncelemeleri*. Çev.: M. Fatih Karakaya, Ankara: Heretik Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Gözüaçık, Sultan. *Dijital Toplumlarda Benlik Sunumu*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2019.
- Göker, Mehmet Enes. - Turan, Şenol. “Covid-19 Pandemi Sürecinde Problemler Teknoloji Kullanımı”. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*. 5(Covid-19 Özel Sayısı), (2020),108-114.
- Gökmen, Müfit Yılmaz. “Çin’den Dünyaya Yayılan TikTok Çılgınlığının Açıklaması” ,<https://www.kolektifhouse.co/komag/cinden-dunyaya-yayilan-tiktok-cilginliginin-aciklamasi/> (Erişim Tarihi: 02.12.2018).
- Göle, Nilüfer. (ed). *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*. İstanbul: Metis Yayınları, 1. Basım, 2000.
- Görmez, Mehmet. “Din ve Dindarlık”. www.mehmetgormez.com, Başyazılar. (Aralık 2020’de alınmıştır).
- Günay, Ünver. “Modern Sanayi Toplumlarında Din I.” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/3, (1986), 41-88.
- Günay, Ünver. *Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 39/2, (1999), 91-117.
- Günay Ünver (ed.). *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. Adana: Karahan Kitabevi, 2. Baskı, 2006.
- Gündüz Şinasi. *Küresel Sorunlar ve Din*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Güngör, Ali İsmail. *Sekülerleşme ve Dini Canlanma*, Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 1.Baskı, 2008.
- Gürkan, Rezzan. “İnsan ve Kültür”. *Us Düşün ve Ötesi Dergisi*, 5, (2001), 1. <http://www.dusunuyorumdergisi.com/insan-ve-kultur/> adresinden 02. 21. 2019 alındı.
- Güvenç, Bozkurt. *Kültür" ün ABC" si*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3.Basım, 2013.
- Güzel, Emel. “Dijital Kültür ve Çevrimiçi Sosyal Ağlarda Rekabetin Aktörü "Dijital Habitus". *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 4/1, (2016), 82-102.

- Haberli, Mehmet. “Dinlerin İnternet Ortamındaki Temsili ve Dağılımı”. The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), 6/1, (2013), 859 -873.
- Haberli, Mehmet. Sanal Din: Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din. İstanbul: Açılım Kitap,1. Basım, 2014.
- Harman, Peter. The Scientific Revolution, Mathuen: Great Britian, 1983.
- Hatıpler, Mustafa - Köksalan, Nilgün. “Covid-19 Salgını Sürecinin Bir Gerçeği Olarak Dijital Göç”. International Paris Conference On Social Sciences, February (7-8), 90-103. <https://www.iksadparis.org/>
- Hökelekli Hayati. Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi. Ankara: Ankara Okulu Yay, 1.Basım, 2002.
- He, Hongwei. - Harris, Lloyd. “The Impact of Covid-19 Pandemic on Corporate Social Responsibility and Marketing Philosophy”. Journal of Business Research 116, (2020), 176- 182.
- Hocaoğlu, Durmuş. “Sekülerizm, Laiklik ve Türk Laisizmi”. *Türkiye Günlüğü*, 29/ Temmuz-Agustos, (1994), 35-76.
- Hülür, Banu. - Bekiroğlu, Habibe Akçay. “Çevrimiçi Din: Dini İçerikli Bir Facebook Sayfasının Göstergibilimsel Analizi”. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi(Sbard), 14/27, (2016), 147-148.
- İmıl, Muhittin. PKK ve Din, Ulus İnşa Sürecinde PKK ve Din İlişkisi. Ankara: Nobel Yayınları, 2. Baskı, 2019.
- İmıl, Muhittin. “Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din”. Dini Araştırmalar Dergisi, 23/57, (2020), 65-94.
- İşıklı, Şevki. - Küçükvardar, Mert. Bilişim Devrimi. Ankara: BirleşikYayınevi, 1. Baskı, 2016.
- İbn Haldun, *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- İnal, Ayşe. “Medyanın ‘Etkisi’ Sorunsalına Başka Bir Bakış”. Medyave Toplum Der.: S. Alankuş, IPS İletişim Vakfı Yay, (2003), 65-80.
- İşçi, Metin. Kültür Sömürgeciliği ve Eğitim. İstanbul: Der Yayınları, 1.Baskı, 2000.
- Kahraman, Nurseda. Yeni İletişim ve Bilişim Toplumu: Üniversite Öğrencilerinin Yeni Etkileşim Pratikleri Üzerine Bir Araştırma. Akdeniz Üniversitesi Despace, (2016), 10- 160-167. <http://acikerisim.akdeniz.edu.tr/xmlui/handle/123456789/2809>
- Kaplan Kenan - Ertürk Elif. “Dijital Çağ ve Bireyin İdeolojik Aygıtları”, The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 2/4, (2012), 8-12.

- Kara, Kübra. Bireysel Dindarlığın Amaç, Araç ve Arayış Boyutlarının Bulunma Sıklığı (Gemerek Örneği). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018.
- Karaçimen, Yeter. Türkiye’de Bireylerin Kişisel-Kuramsal Güven Kaybı ve Medyanın Rolü: Ampirik Bir Araştırma. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Karagülle, Ayşegül Elif.-Çaycı, Berk. “Ağ Toplumunda Sosyalleşme ve Yabancılaşma”. The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 4/1, (2014), 1-9.
- Karakaş, Mehmet. “Covid-19 salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi”. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 40/1, (2020), 541-573.
- Karashağın Hakkı. “Din Sosyolojinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 49/1, (2008), 191-200.
- Karataş, Zeki. “COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme”. Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 4/1, (2020), 3-15.
- Kardaş, Rukiye. Zygmund Bauman’ın ‘Bireyselleşmiş Toplum’ Kavramsallaşması Işığında Bireyselleşmiş Din ve Dindarlığın Değerlendirmesi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Kayabaşı Yücel. “Sanal gerçeklik ve eğitim amaçlı kullanılması”. *Turkish Online*, 4/3, (2002), 151-158.
- Kayıklık, Hasan. Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine. İstanbul: Karahan Kitabevi, 2. Baskı, 2014.
- Kaymak, Gülsüm. Sanal Topluluklardaki Sosyal Ağlarda Sosyalleşme ve Güven Sorunsalı: Ereğli Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, 2012
- Kırca Süheyl. “Medya Üretiminin Küresel Yayılımı, Yerelleştirilmesi: Ulusaşırı Kimliklerin Yaratılması”. *Doğu-Batı Dergisi*, 4/15, (2015), 173-184. ISSN:1303-7242.
- Kılıçbay, Barış – Binark, Mutlu (ed). *İnternet, Toplum, Kültür*, Ankara: Epos Yayınları, 1. Baskı, 2005.
- Kirman, Mehmet Ali. *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yay, 1. Basım, 2004.
- Kirman, Mehmet Ali. *Din ve Sekülerleşme*. Adana: Karahan Yayınevi, 1. Basım, 2005.

- Kirman Mehmet Ali. ‘‘Küresel Bir Sorun Olarak Şiddet ve Din’’. Dini Araştırmalar Dergisi, 7/20, (2006), 315-331.
- Kirman, Mehmet Ali. Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü. İstanbul: Rağbet Yay,2. Basım 2011.
- Koşmaz, Mukadder Hasgöl. Sosyal Medyanın (Dijital Kültür) Aile İlişkileri Üzerine Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Sosyoloji Programı, 2020.
- Kozanoğlu, Can. İnternet Dolunay Cemaat. İstyanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı, 1997.
- Köse, Ali. Neden İslam'ı Seçiyorlar. İstanbul: İz Yayınları, 1. Baskı, 1997.
- Köse, Ali. ‘‘Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar’’. Liberal Düşünce Dergisi, 24, (2001), 150-165.
- Köse, Ali (ed.). Sekülerizm Sorgulanıyor, İstanbul: Ufuk Yay, 1. Basım, 2002.
- Köse, Ali. Din Psikolojisi. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Baskı, 2012.
- Köse, Ali. Kutsalın Dönüşü: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Baskı, 2014.
- Köysüren Aliye Çınar. Politika, Din ve İdeoloji Ekseninde Modernitenin Arka Planı, Bursa: Sentez Yayınları,1. Basım, 2013.
- KPMG Türkiye. Covid-19 Gündemi: Yeni Gerçeklikte Makro Trendler Raporu.
- Kur'an-ı Kerim Meali. Çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2006.
- Kurt, Abdurrahman. ‘‘Dindarlığı Etkileyen Faktörler’’. Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18/2, (2009), 1-26.
- Kuyucuoğlu, İsa. Batı'da Din Sosyolojisi. A n k a r a : Eski Yeni Yayınları, 2. Baskı, 2008.
- Küçükcan, Talip. ‘‘Dini Yayıncılıkta İnternet, Sanal Dini İleticim Açısından Yeni Alanlar ve Yeni Stratejiler.’’ II. Uluslararası Dini Yayıncılık Kongresi, Tebliğler-Müzakereler, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,644, (2005), 211-220.
- Küçükcan, Talip. ‘‘Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası’’. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 13, (2005),109-128.
- Laughey, Dan. Medya Çalışmaları: Teoriler ve Yaklaşımlar, Çev. Ali Toprak, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 1.Basım, 2010.
- Luckmann, Thomas. ‘‘Modern Toplumda Din ve İnsan’’. çev. M. Emin Köktaş, Dokuz

- Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5, (1989), 431-447.
- Luckmann, Thomas. Görünmeyen Din, Modern Toplumda Din Problemi.çev. Ali Coşkun – Fuat Aydın, İstanbul: Ragbet Yay, 1. Baskı, 2003.
- Lukes, Steven. Bireycilik, Çev: İsmail Serin, İstanbul: Bilim Sanat Yayınları, 2. Baskı, 2006.
- Gordon Marshall. Sosyoloji Sözlüğü, çev: Osman Akınhay - Derya Kömürcü. İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınevi, 1999.
- McLuhan, Marshall. Understanding Media: The Extensions of Man, NY, New American Library, 1964.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. “Dindarlığın Peşinde: Din Psikolojisinde Araştırma, Ölçme ve Yorumlama Üzerine”. İslami Araştırmalar Dergisi, 19/3, (2006), 465- 478.
- Mercan, Nuray. ‘ ‘ Dijital Dünyada Zaman, Mekan, İnsan İlişkileri ve Yabancılaşma’’. Silahlı Kuvvetler Dergisi, 403, (2010), 100-111.
- Meriç, Nevin. Modernleşme, Sekülerleşme ve Protestanlaşma SürecindeDeğişen Kentte Dini Hayat ve Fetva Soruları, İstanbul: Kapı Yayınları, 1. Baskı, 2005.
- Mert, Nuray. Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1. Basım, 1994.
- Mete, Mehmet. Televizyon Yayınlarının Türk Toplumunu Üzerine Etkisi, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay,2. Baskı, 1999.
- MEB, Milli Eğitim Bakanlığı. İzleme Raporu 2020. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1. Basım, 2020.
https://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_08/05112450_2020-RAPOR-2020_rp_
- MMA TÜRKİYE RAPORU, (2020). Covid-19 Virüsünün Dijital Medya ve Mobil Üzerindeki Etkisi, başlıklı çalışma, MMA Türkiye - Türkiye'nin MMA Portalı (mmaturkiye.org) adresinden 10.11.2021 tarihinde alınmıştır.
- Morris, Julian. “Küresel Isınmaya Uyum Sağlama Konusunda Piyasa Kurumlarının Rolü”. Çev. Yusuf Şahin, Liberal Düşünce Dergisi, 12/47/48, (2007), 23-27.
- Nikiforuk, Andrew. Mahşerin Dördüncü Atlısı/Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi. Çev: Selahattin Erkanlı. İstanbul: İletişim yayınları, 1. Baskı, 2010.
- Norris, Pippa - Inglehart, Ronald. “Sacred and Secular, Religion and Politics Worldwide”, Cambridge University Press, (2008), 68-101.
- Odabaşı, Yavuz. Tüketici Davranışları, İstanbul: MediaCat Yayınları, 3.Basım, 2002.
- Okumuş, Ejder. Gösterişçi Dindarlık, İstanbul: Pınar Yay, 1. Basım, 2002.

- Onay, Ahmet. Dindarlık, Etkileşim ve Değişim. İstanbul: Dem Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Oskay, Ünsal. İletişimin ABC'si. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1. Baskı, 2011.
- Özay, Mehmet. Sekülerleşme ve Din, İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2006.
- Özcan, Burcu. "Tüketim, Risk ve Bireyselliğin Modern Dönemde Artan Önemi", Dergipark, 0/36, (2007), 83- 98.
- Özcan, Zeki. (ed). Din Bilim Yazıları I. İstanbul: Alfa Yayınları,1. Baskı, 2001.
- Özden, Kemal - Özmat, Mustafa. "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları". İdealkent, 5/12, (2014), 60-87.
- Özdiñç, Ahmet. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Frengi: 1916-1925 Yılları Arası Salnamelerde Bolu Sancağı Örneği". Abant Tıp Dergisi, 9/1, (2020), 8-19.
- Öztaş, Fatih. Türk Basınında Din-Sekülerleşme İlişkisi (2007 Sonrası). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.
- Polat, Filiz Çömez. Türkiye'de Değişen Dindarlık Göstergeleri ve Sosyal Medya. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Porter, Roy. Kan Revan İçinde/Tıbbın Kısa Tarihi, çev. Gürol Koca, İstanbul: Metis Yay, 1. Basım, 2016.
- Postman, Neil. Teknopolü Yeni Dünya Düzeni, Çev. Mustafa Emra Yılmaz, İstanbul : Paradigma Yay, 1. Baskı, 2006.
- Poyraz, Mustafa. "Coronavirüs Salgınıyla Sarsılan Dünyada Ortaya Çıkan Bazı Yeni Toplumsal Durumlar: Fransa ve Türkiye Örneği". İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Covid 19 Sosyal Bilgiler Özel Sayısı, 19/37, (2020), 280-291.
- Radford, Benjamin. Medya Nasıl Yanıltıyor, çev. Güncel yayıncılık, İstanbul: Güncel Yay, 1 Baskı, 2004.
- Reith, Gerda. "Uncertain Times the Notion of "Risk" and theDevelopment of Modernity". Time - Society. 13, 2/3.(2004), 383-402.
- Rheingold, Howard. "The Virtual Community: Finding Connection in aComputerised World", Secker -Warburg, (1994), 110.
- Rheingold, Howard. The Virtual Community- Homesteading on the Electronic Frontier. The MIT Press, 2008.
- Ritzer, George – Jeffrey Stephisky. Sosyoloji Kuramları, Çev. Himmet Hülür, İstanbul: De Ki Basım Yayım 1. Baskı, 2011.

- Robins, Kevin. İmaj. Çev. Nurçay Türkoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 1999.
- Sağır, Adem - Aktaş, Zeynep. “Pastoral Sessizlik: Bir Korku Sosyolojisi Denemesi”. Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 12/29, (2017), 457-486. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies>.
- Sarıyar, Hatice. Dijital Çağda Kimliğin Kavramlaştırılması ve Gerçeklik: Twitter Parodi Hesapları. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Sayar, Kemal. Özgürlüğün Baş Dönmesi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2002.
- Sayın, Önal. “Yeni Dünya Düzeni: Gerçekten Sanala”. Sosyoloji Dergisi, 22, (2010), 1-16.
- Sayers, Sean. Marksizm ve İnsan Doğası çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 1. Baskı, 2013.
- Schmidt Eric - Cohen Jared. Yeni Dijital Çağ, çev. Ümit Şensoy. İstanbul: Optimist Yayınları, 2014.
- Sensor Tower, 2020 Raporu.
- Simmel Georg. Bireysellik ve Kültür, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Smith, D. Antony. Toplumsal Değişme Anlayışı, çev. Ülgen Oskay, İstanbul: Gündoğan Yay, 1. Basım, 1996.
- Solmaz, Başak vd. “İnternet ve Sosyal Medya Kullanımı Üzerine Bir Uygulama”. Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, 7/4, (2013), 24.
- Sommerville, C, John. “Stark’s Age of Faith Argument and The Secularization of Things”. A Commentary, JSSR, 63/3, (2002), 361-372.
- Subaşı, Necdet. “Sanal Cemaat Örüntüleri, Bilişim Toplumuna Girerken”. Sosyoloji ve Hukukta Etkiler Sempozyumu, (2001), 105-112.
- Sucu, Nimetullah. Küreselleşme, Bireyselleşme ve Örgüt Kuramının Yeniden Yorumu: Toplam Kalite Yönetimi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Yönetimi Yönetim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Sungur, Zerrin (ed.). Türkiye'nin Toplumsal Yapısı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2018, 167-194,
- Şenses, Mihriban. (Ed.). Bilimin Sınırları ve Bilimsel İhtilaflar/Bilim Sosyolojisi Tartışmaları, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1. Baskı, 2012. .

- Şenses, Mihriban. “Bilim, Teknoloji, Tıp, Salgın Hastalıklar ve Covid-19: Tarihsel-Felsefi- Sosyolojik Bir Analiz”. ASEAD. 8/2, (2021), 350-371.
- Şimşek, Sedat. “Küreselleşme sürecinde çok uluslu şirketler ve internetin önemi”. Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 4/3, (2006), 165-175.
- Şişman, Başak. “Sayısal Kültür, Toplum ve Medya: MSN Örneği”. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi. 3, (2012), 89-101.
- <http://egifder.gumushane.edu.tr/dergi/cilt-1-sayi-3>, Erişim Tarihi: 09.07.201
- Taşdelen, Vefa. “İnsan Açısından Teknoloji”. Hece Dergisi, 234, 235, 236, (2016), 38-44.
- The Guardian. “Covid-19’un Etkileri” (17 Mart 2020), 1-3.
- Tekin Mustafa. Kutsalın Serüveni, İstanbul: Açılım Kitap, 1. Basım, 2003.
- Timisi, Nilüfer. Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi, Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, 1. Baskı, 2003.
- Timisi, Nilüfer. (ed). Dijital Kavramlar, Olanaklar, Deneyimler, İstanbul: Kalkedon Yay, 1. Baskı, 2016.
- Toffler, Alvin. Üçüncü Dalga, çev, Selim Yeniçeri. İstanbul: Koridor Yay,1. Baskı, 2008.
- Topuz, Hıfzı. “Globalleşme Sorunları”. İletişim Araştırmaları Derneği Bülteni, Mart -Nisan/16, (1999),1-5.
- Touraine, Alaine. “From Understanding Society to Discovering the Subject”. Anthropological Theory, 2/4.(2002), 387-398.
- et-Tirmîzî, Ebu İsa Muhammed. Sünenü’t Tirmîzî. nşr. Abdurrahman Muhammed Osman. 5.cilt, Medine: Humus ts, 3. Basım, 1384-1387/1964-1967.
- Tuncel, Mehmet. Laik Ama Kutsal, İstanbul: Etkileşim yay,1.Baskı, 2006.
- Turner, Bryan. Orientalism, Postmodernism and Religio. Orientalism, Postmodernism and Globalism, Roudledge, 1994.
- Tümer Günay. “Din”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 9/312. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Tümer Günay. “Çeşitli Yönleriyle Din”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 28/1-4 (1986), 213-268.
- Tümer Günay – Küçük Abdurrahman. Dinler Tarihi, Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

- Türk, Gül Dilek. Sanal Cemaatler ve Türkiye’de Siyasal Kutuplaşma. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2017.
- Türkdoğan, Orhan. Kültür, Değişme ve Sosyal Çözülme, İstanbul: Çizgi yayınları, 1998.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, (2020). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi.
- TTGV, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı, Tarım Teknolojileri Hit Perspektifinden Pazara Giriş İçin İpuçları.(2021), 31 Mart Yayını.
- Türkmenoğlu, Harun. Teknoloji İle Sanat İlişkisi ve Bir Dijital Sanat Örneği Olarak Instagram. Ulak bilge Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2/4, (2015), 95.
- T.C. SAĞLIK BAKANLIĞI. “COVID-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu) Rehberi”.
https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf
(Erişim Tarihi: 02 Mayıs 2020).
- Usluata, Ayseli. İletişim, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 1994.
- Ural, Ayhan - Kılıç, İbrahim. Bilimsel Araştırma Süreci ve Spss İle Veri Analizi. İstanbul: Detay Yayıncılık, 2.Basım, 2013.
- Ünal, Mehmet, S. “Dinsel Bireycilik: Tehdit mi, Fırsat mı?”, Dini Araştırmalar Dergisi, Temmuz- Aralık, 13/37, (2010), 5-18.
- Ünal, Hayriye. (ed). Dijital Sayısal Kültür, 20/234-235-236, (2016),127-130.
- Ünal, Mehmet S. Dinsel Bireycilik, İstanbul: Açılım Kitap, 2011.
- Vatan Gazetesi. Teknolojiyle Hayat Nasıl Değişecek. 18.10.2005.
- Wach, Joachim. Din Sosyolojisi, çev. Ünver Günay, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 1990.
- Vardi, Recep. İnternet ve İslam: Din Sosyolojisi Açısından Dini Siteler Üzerine Bir Araştırma. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2012.
- Wikipedi Twitter (Wikipedi Özgür Ansiklopedi) Erişim. 22 Ocak 2021 <http://tr.wikipedia.org/wiki/Twitter>
- Yalınzoğlu, Yasemin. “Küresel Kentlerde Emeğin Bireyselleşmesi Sürecinde Covid-19 Etkisi”. Akademik Düşünce Dergisi, 3, (2021),19-29.
- Yapıcı Asım. “Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”.Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/2, (2002), 116.
- Yazıcı, Tülay - Özel, Meltem. “Sosyal Medyada Anneliğin Eğitim ve Etkileşim

- Boyutu: Instagram Üzerine Bir İnceleme”, International Journal of SocialSciencesandEducationResearch, 3/5 (2017), 1717.
- Yenen, Şadi.vd. (ed). Pandemi ve Covid-19. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. İstanbul: Seçkin Yay, 7. Baskı, 2011.
- Yılmaz, Erol. “Dijital Kültürün Okuma Alışkanlığına Etkisi”. Hece Dergisi, 234, 235, 236, (2016), 355-366.
- Yılmaz, Ahmet. Gençlerin Kimlik Oluşumunda Dijital Kültürün Etkisinin Araştırılması: Selçuklu Örneği. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2019.
- Yüksel, Aysun.N. “Yeni Medya ve Sosyal Ağların Yaşamımıza Soktuğu Yeni Bir Yaşam Pratiği: Sofalising”. II. International Conference on Communication, Media, Technology and Design Conference Proceeding, (2013), 397-401.
- Zuckerman, Phil. Din Sosyolojisine Giriş, Çev.: İhsan Çapçuoğlu -Halil Aydınalp, Antalya: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2006.
- Zülfikar, Haluk – Özmen, Seçkin. “COVID-19 İzolasyon Sürecinde Bireylerin Sosyo-Ekonomik Özellik ve Davranış İlişkileri”. İstanbul Üniversitesi Yayınları, (2020), 252-262. DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.16, S.251-262.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı : Fatih KARAHAN
Doğum Yeri ve Tarihi : Afşin- 11/11/1977

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi : Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı Doktora
Öğrenimi : Yok
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri : Samer Dergisinde Yayınlanmış Makalesi Var.

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : Milli Eğitim Bakanlığı/ Kanuni Ortaokulu

İletişim

E-Posta Adresi : karahanfatih@hotmail.com
Telefon : 0542 495 42 27
Tarih : 29/08/2022

EKLER

Ek: 1. ARAŞTIRMA BULGULARI KAYNAKÇASI

- Afacan, Ersin - Avcı, Nazmi. “Koronavirüs (Covid-19) Örneği Üzerinden Salgın Hastalıklara Sosyolojik Bir Bakış”. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi (ASEAD), 7/5, (2020),1-14.
- Ahmadı, Ramazan. “Koronavirüs Pandemisinin (Kovid-19) Toplumsal Etkileri”. Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Antalya İl Millî Eğitim Müdürlüğü. ORCID: 0000-0002-8299-7080
- Akbulut, Özgür. Pandemi (Covid-19) Sürecinde Bireylerin Sağlık Davranışına İlişkin Sosyolojik Bir Bakış. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2021.
- Alan, Salim. Yeni Medyanın Gelişimi ve Covid-19 Sürecinde İçerik Üretimi: Teknoloji Haber Siteleri Örneği. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
- Alpago, Hasan - Alpago, Derya, “Koronavirüs Salgınlarının Sosyoekonomik Sonuçları”. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, 8, (2020), 99-114.
- Arkan, Atila. “Pandemi Süreci ve Din”. Kriter Dergisi, Mayıs, 5/46, (2020), 33-35.
- Ataman, Kemal vd. “COVID-19 Küresel Salgınlarının Toplumsal Etkileri”. Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi, 78/3, (2021), 235-248.
- Apalı, Yasemin. “Pandemi Döneminin Zorlukları Karşısında Din”. Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, 9, (2021), 155-168.
- Arslan, İbrahim - Karagül, Soner. “Küresel Bir Tehdit (COVID-19 Salgını) ve Değişime Yolculuk”. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10, (2020), 1-36.
- Altun, Veysel, Karani. “Dinin Salgın Hastalık Dönemlerindeki Eğitsel Rolü: Covid19 Pandemisi Özelinde Bir Araştırma”. Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 11, (2021), 89-103.
- Anuk, Özlem - Çetin, Cemile. “Covid-19 Pandemi Sürecinde Yalnızlık ve Psikolojik Dayanıklılık: Bir Kamu Üniversitesi Öğrencileri Örneği”. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD), 7/5, (2020),170-189.
- Bodur, Hüsnü, Ezber. “İlahiyat Fakültesi Mezunu Öğretmenlerin Bakış Açısından Pandemi- Din İlişkisi”. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 38, (2021), 1-33.
- Bozkurt, Veysel vd. (ed). Pandemi Döneminde Çalışma: Ekonomik Kaygılar, Dijitalleşme ve Verimlilik, Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve

Siyasal Etkileri. İstanbul Üniversitesi Yayınları, (2021). DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.08

Bozlu, Birtan – Güçlü, Sevinç. “Covid-19 Salgını ve Tek Başına Yaşayan Bireyde Aile Algısının Dönüşümü”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 8/1, (2021), 55-75.

Budak, Fatih – Korkmaz, Şerif. “COVID-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği”. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi (SAYOD)*, 1, (2020), 62-79.

Çakıroğlu, Ilgın. vd. “Covid-19 Sürecinde ve Post-Pandemi Döneminde Yaşam Tarzı Açısından Tüketici Davranışlarının Değişen Eğilimi Üzerine Kavramsal Bir Çalışma”. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, 37 Bahar (Özel Ek)*, (2020), 81-103.

Çapçioğlu, İhsan. “Pandemi Süreciyle Başa Çıkmaya Yönelik Stratejiler”. *Dini Araştırmalar*, 23/57, (2020), 271-274. DOI: 10.15745/da.749604.

Çerkezoğlu, Arzu. “COVID-19 ve Çalışma Yaşamına Etkileri. Türk Tabipler Birliği Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu”, (2020), 471-478.

Çiftçi, Ahmet - Karakaş, Yelda. “Dijitalleşen Zamanın İzdüşümünde: Kimliğin, Bedenin ve İletişimin Dönüşümü”. *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology*, 10/37, (2019), 7-29.

Çobanoğlu, Nesrin. “Bireysel, Profesyonel, Toplumsal, Bilimsel ve Siyasal Etiği Yeniden Sorgulatan COVID-19 Pandemisi”. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25/1, (2020), 36-42.

Deloitte Türkiye. *Küresel Covid-19 Salgınının Türkiye’de Farklı Kategorilere Etkileri-II*. (2020).

Demirbaş, Banu. *Goffman’ın Damgalama Kuramı Bağlamında Türkiye’de Covid-19 Süreci ve Yaşlılar Üzerine Bir Söylem Analizi: Twitter Örneği*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan ve Toplum Bilimleri Ana Bilim Dalı Sosyoloji Yüksek Lisans, 2021.

Diyaret Aylık Dergi. “Salgınla Sınanan İnsanlık”. (Mayıs) 353, (2020). <https://www.diyarethaber.com.tr/basmakale/salginla-sinanan-insanlik-h10844.html>

Duğan, Özlem. “Ulrich Beck’in Risk Toplumu Teorisi Çerçevesinden Covid-19 Pandemi Sürecinin Değerlendirilmesi”. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, 38, (2021), 512-519. ISSN: 2630-6220 DOI: 10.17829/turcom.933146.

- Ey Türkiye, “COVID-19 Sonrası Bilgi Teknolojilerinin Dijital Dünyada Yeni Rol, Başlıklı Raporu. (2020).
- Gashi, Fehim. “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/1, (2020), 511-535.
- Gencer, Nevzat. “Pandemi Sürecinde Bireylerin Koronavirüs (Kovid19) Korkusu: Çorum Örneği”. USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi, 2/4, (2020), 1153-1173.
- Güngörer, Fatma. “Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi”. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı,(2020). SSN: 1302-6879, 393-428.
- Hatıplı, Mustafa - Köksalan, Nilgün. “Covid-19 Salgını Sürecinin Bir Gerçeği Olarak Dijital Göç”. International Paris Conference On Social Sciences, February (7-8), 90-103. <https://www.iksadparis.org/>
- İmıl, Muhittin. “Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din”. Dini Araştırmalar Dergisi, 23/57, (2020), 65-94.
- Kalgı Mehmet, Emin. “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma”. Mârife Dini Araştırmalar Dergisi, Haziran 21/1, (2021), 131-150.
- Kandemir, Fatih. “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”. Tokat İlmîyat Dergisi, 8/1, (2020), 99-129.
- Kara, Nurat – Karanfiloğlu, Mehmet. “İletişimin Dijitalleşmesi: Pandemi (COVID-19) ve Enformasyon Teknolojileri”. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Enformatik Anabilim Dalı, AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi, 11/42, (2020), 87-99.
- Karakaş, Mehmet. “Covid-19 salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi”. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 40, (2020), 541-573.
- Karataş, Zeki. “COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme”. Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 4/1, (2020), 3-15.
- Kırmızıgül, Hafize, Gamze. “COVID-19 Salgını ve Beraberinde Getirdiği Eğitim Süreci”. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD), 7/5, (2020), 283-289.
- KPMG Türkiye. Covid-19 Gündemi: Yeni Gerçeklikte Makro Trendler Raporu.(2020).
- Kurdaş, M. Çağlar. ‘2Covid-19’un Toplumsal Etkileri Üzerine Bazı Değerlendirmeler’. Şehir ve Medeniyet Dergisi, (2020).

ISSN: 1308- 8386 Journal of City and Civilization ISSN: 1308-8386
<http://www.sehirvedeniyetdergisi.org>

MEB, Milli Eğitim Bakanlığı. İzleme Raporu 2020. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1. Basım, 2020.

MMA Türkiye Raporu, “Covid-19 Virüsünün Dijital Medya ve Mobil Üzerindeki Etkisi”, başlıklı çalışma, MMA Türkiye- Türkiye'nin MMA Portalı (mmaturkiye.org) adresinden 10.11.2021 tarihinde alınmıştır.

Nalbantoğlu, Can. Burak. “Covid-19 Sürecinin Dijital Dönüşümüne Etkileri”. Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi (BNEJSS). İstanbul Ayvansaray Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Havacılık Yönetimi, 7/4, (2021), 13.18.

Okur Mehmet, Akif. “COVID-19 Salgını, Dünya Düzeni ve Türkiye”, Akademik Hassasiyetler Dergisi, 7/13, (2020), 311-335.

Özarслан, Selim. “Kovid-19 Küresel Salgınının Düşündürdükleri”. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 38, (2021), 63-88.

Paksoy, Hacı. Mustafa. “COVID-19 Pandemisi İle Oluşan Korku ve Davranışlara İncanın Etkisi Üzerine Bir Araştırma: Türkiye Örneği”. KSU İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10/2, (2020), 135-155. DOI: 10.47147/ksuıibf.798354, 135-155.

Palabıyık, Adem. “Koronavirüs ve Toplumsal İzdüşümü Üzerine Sosyolojik Bir Analiz”. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 46, (2020), 68-82.

Poyraz, Mustafa. “Coronavirüs Salgınıyla Sarsılan Dünyada Ortaya Çıkan Bazı Yeni Toplumsal Durumlar: Fransa ve Türkiye Örneği”. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Covid-19 Sosyal Bilgiler Özel Sayısı, 19/37, (2020), 280-291.

Sami, Said. Vd. “COVID-19 Sürecinde Gençlerde Hayatın Anlamına Yönelik Değişim ve Dönüşümler”. İlahiyat Akademi Dergisi, 12, (2020), 217-251.

Sensor Tower, 2020 Raporu.

Sofuoğlu, Kılıç, Nilgün. “Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme”. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3/1, (2020), 116- 127.

Soğukdere, Şüheda - Öztunç, Mustafa. “Sosyal Medyada Koronavirüs Dezenformasyonu”, Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi. 5, (2020), 59-85.

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, (2020). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi.

- TTGV, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı, Tarım Teknolojileri Hit Perspektifinden Pazara Giriş İçin İpuçları.(2021), 31 Mart Yayını.
- Üstügn Çağatay – Özçiftçi, Seçil. “COVID-19 Pandemisinin Sosyal Yaşam ve Etik Düzlem Üzerine Etkileri: Bir Değerlendirme Çalışması”. Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi, 25/1, (2020), 142-153.
- Yalnızoğlu, Yasemin. “Küresel Kentlerde Emeğin Bireyselleşmesi Sürecinde Covid-19 Etkisi”. Akademik Düşünce Dergisi, 3, (2021),19-29.
- Yoldırım, Arif. “Dijital Çağda Dijital Pandemi: Türkiye’de COVID-19 Gündemi”. Intermedia Uluslararası E-Dergi, Aralık 7/13, (2020), 381-401. ISSN: 2149-3669, 381-401.
- Yıldırım, Sait. “Salgınların Sosyal-Psikolojik Görünümü: Covid-19 (Koronavirüs) Pandemi Örneği”. Turkish Studies, 15/4, (2020), 1331-1351.
- Zülfikar, Haluk – Özmen, Seçkin. “COVID-19 İzolasyon Sürecinde Bireylerin Sosyo-Ekonomik Özellik ve Davranış İlişkileri”. İstanbul Üniversitesi Yayınları, (2020), 252-262. DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.16, S.251-262.